

ZLA PROŠLOST

[prir. Magdalena Najbar-Agičić]

Suočavanje s prošlošću koja opterećeće

U knjizi se obrađuju pitanja vezana uz politiku povijesti i kulturu sjećanja u nekoliko europskih zemalja: Poljskoj, Litvi, Latviji, Estoniji, Ukrajini, Rusiji i Španjolskoj te na razini Europske Unije. Priredivačica hrvatskoga izdanja pridodala je ovom izboru članaka poljskih i francuskih autora predgovor u kojem objašnjava motivaciju za pripremu knjige i prijevod na hrvatski te iznosi svoja razmišljanja o politici povijesti u Hrvatskoj, općenito o pitanju politike povijesti i kulture sjećanja te o ulozi povjesničara u tome.

Tekstovi okupljeni u zborniku odnose se na stanovit način i na teme koje su iznimno aktualne u današnjem hrvatskom društvu, na problematiku politike povijest i kulture sjećanja, primjerice (pre)imenovanja ulica i trgova, pitanja odnosa prema spomenicima, napose onima iz doba Drugoga svjetskog rata, kao i općenito odnosa prema novijoj povijesti. Opisujući inozemna iskustva na tom planu, hrvatskoj javnosti ovi tekstovi daju mnoštvo komparativnih perspektiva i predstavljaju poticaj za promišljanje i rasprave o situaciji u Hrvatskoj.

Magdalena Najbar-Agičić, povjesničarka, izvanredna profesorica Sveučilišta Sjever u Koprivnici, bavi se hrvatskom poviješću druge polovice XX. stoljeća, kao i pitanjima politike povijesti te udžbenika i nastave povijesti.

Zla prošlost
Suočavanje s prošlošću koja opterećeće

Za izdavača
Damir Agićić
© Autorska prava: Autori i Srednja Europa, 2018.

Urednik
prof. dr. sc. Damir Agićić

Izvršna urednica
Dora Kosorčić, mag. hist.

Recenzenti
prof. dr. sc. Aleksandar Jakir
dr. sc. Snježana Koren

Grafički urednik
Krešimir Krnic

Priprema i prijelom
Tvrtko Molnar
Banian ITC, IV. Ravnice 25, Zagreb

ISBN: 978-953-7963-81-1

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 001001900.

Prijevod je objavljen uz pomoć Fondacije za srednjo-istočnoeropske knjige u Amsterdamu. / The translation was kindly supported by the Fund for Central & East European Book Project, Amsterdam.

Objavljivanje knjige financijski je pomoglo
Ministarstvo znanosti i obrazovanja RH.

Knjiga je tiskana u Tiskari Zelina u srpnju 2018. godine.

ZLA PROŠLOST

Suočavanje s prošlošću koja opterećuje

Priredila i s poljskoga prevela
Magdalena Najbar-Agičić

Zagreb 2018.

Sadržaj

MAGDALENA NAJBAR-AGIČIĆ	
Zla prošlost. Suočavanje s prošlošću koja opterećuje	5
LAURE NEUMAYER	
Uključivanje istočnoeropske prošlosti u zajednički narativ: mobilizacija oko pitanja „zločina komunizma“ u Europskom parlamentu*	21
ŁUKASZ JASIŃSKI	
Glavna komisija za istraživanje njemačkih/nacističkih zločina u Poljskoj. Oruđe obračuna i propagande	43
GEORGES MINK	
Postoji li novi, institucionalni odgovor na zločine komunizma? Institucije zadužene za pitanja nacionalne memorije u postkomunističkim zemljama: slučaj Poljske (1998-2010)	57
BARTŁOMIEJ RÓŻYCKI	
Dekomunizacija javnog prostora u Poljskoj 1989-2016.	75
TOMASZ STRYJEK	
Rat za sjećanje u Srednjoj i Istočnoj Europi 2005-2010. Strategije politike Litve, Latvije, Estonije, Ukrajine, Poljske i Rusije	111
BARTŁOMIEJ RÓŻYCKI	
Simboli prošlosti i sjećanje u suvremenoj Španjolskoj	151
Kazalo osobnih imena	201
Geografsko kazalo	207
Bibliografski podaci o tekstovima	211

ZLA PROŠLOST. SUOČAVANJE S PROŠLOŠĆU KOJA OPTEREĆUJE

Zašto sam se odlučila za ovaj projekt?

Dva naizgled skromna sveska u izdanju Instituta za političke studije Poljske akademije znanosti iz Varšave naslovljena *Obračun s totalitarnom prošlošću* (*Rozliczanie totalitarnej przeszłości*) došla su u moje ruke prošle jeseni upravo u trenutku kada je pitanje „obračuna s totalitarnom prošlošću“ u Hrvatskoj iznova postalo jedno od vrućih političkih pitanja. Tih je dana jedan od glavnih trgova u centru Zagreba, Trg maršala Tita, dobio novo ime: Trg Republike Hrvatske. Odmah sam pomislila kako bi bilo iznimno važno ponuditi hrvatskoj znanstvenoj ali i široj javnosti prijevod tih tekstova koji ne samo da su informativni, odnosno donose brojne u Hrvatskoj slabo poznate pojedinosti vezane uz ovu temu, već su – po mome sudu – iznimno poticajni. Mene su potaknuli, a nadam se da hoće i druge, na razmišljanje. Željela bih da političare i javnost potaknu na razmišljanje o politici povijesti koju provode, odnosno koja se vodi u njihovo ime, a kolege povjesničare dodatno na refleksiju o smislu njihova rada i o njihovoj ulozi u svemu tome. Jesam li možda previše optimistična?

Ove knjige, od kojih jedna u naslovu ima još i „institucije i ulice“, a druga „zločine, kolaboraciju i simbole prošlosti“ (*Rozliczenie totalitarnej przeszłości: instytucje i ulice, te Rozliczenie totalitarnej przeszłości: zbrodnia, kolaboracja i symbole przeszłości*) sadrže tekstove nastale u okviru projekta „Kazna, sjećanje i politika: obračun s prošlošću od vremena Drugoga svjetskog rata“ (*Kara, pamięć i polityka: rozliczenia z przeszłością od czasów II wojny światowej*) što ga je provodila skupina poljskih i francuskih povjesničara i politologa s ciljem – kako je istaknuto u uvodu – „analize sličnosti i razlika u mehanizmima, oblicima i tempu pravnih, političkih i simboličkih obračuna sa ‘zлом prošlošću’ u različitim zemljama od vremena Drugoga svjetskog rata sve do danas, te istraživanja međuovisnosti između karaktera procesa obračuna s prošlošću i napretka demokratske konsolidacije“.¹

Ove su publikacije samo jedne u nizu dosta brojnih izdanja na teme vezane uz politiku povijesti i sjećanja koje su dostupne na poljskom tržištu, a i u drugim

1 *Rozliczenie totalitarnej przeszłości: instytucje i ulice, te Rozliczenie totalitarnej przeszłości: zbrodnia, kolaboracja i symbole przeszłości*, ur. Andrzej Paczkowski, ISP PAN, Warszawa 2017, str. 7.

europskim zemljama slične teme također privlače relativno veliku (i sve veću) pozornost; sve je pak počelo od publikacija vezanih uz njemački slučaj koji je do sada i najpoznatiji i najbolje obrađen. Poljski se istraživači u zadnje vrijeme dosta intenzivno bave analizom ne samo poljske situacije, već i politikom povijesti i sjećanjem u drugim, prvenstveno – ali ne isključivo – srednjoistočnoeuropskim zemljama, pa i u okviru komparativnih studija.

Ova dva sveska izdana 2017. godine nisu jedini okvir u kojem su objavljeni rezultati gore spomenutog projekta. Dio tekstova izašao je u publikaciji *Pravda, osveta i revolucija. Obračuni s Drugim svjetskim ratom u Srednjoistočnoj Europi (Sprawiedliwość, zemsta i rewolucja. Rozliczenia z II wojną światową w Europie Środkowo-Wschodniej)*² što ga je izdao Muzej Drugog svjetskog rata u Gdansku. *Spiritus movens* projekta i urednik publikacija nastalih na njegovu okviru jest profesor Andrzej Paczkowski, hrvatskoj čitalačkoj publici poznat po knjizi *Pola stoljeća povijesti Poljske 1939-1989*.³

S obzirom na trenutak u kojem se ova ideja rađala u mojoj glavi u jesen 2017. godine, prvenstveno mi se važnim učinilo podastrijeti hrvatskom čitateljstvu one tekstove koji se primarno odnose na obračun s (totalitarnom) komunističkom prošlošću te sam upravo njih odabrala za ovu knjigu. Izvan tog okvira našao se cijeli niz vrlo zanimljivih tekstova vezanih uz obračune s ratnom prošlošću do kojih je bilo došlo u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata. Oni nesumnjivo također zaslužuju pažnju, no ostavljam ih za neke buduće izdavačke projekte.

U mome se izboru za ovaj svezak našlo na kraju šest tekstova. Osim iz spomenutih dviju knjiga, jedan tekst preuzet je iz ranijih publikacija Tomasza Stryjeka, također istraživača Instituta za političke studije PAN. Prvi tekst, članak Laure Neumayer (s Universite de Paris 1) „Uključivanje istočnoeuropanske prošlosti u zajednički narativ: mobilizacija oko pitanja ‘zločina komunizma’ u Europskom parlamentu“ posvećen je opisu i analizi načina na koji je Rezolucija o europskoj savjesti i totalitarizmu konačno prihvaćena u Parlamentu Europske Unije 2009. godine. Rasprave koje su u vezi toga vođene u europskim institucijama malo govore o komunizmu, a jako puno o europskoj politici i o stanju „europske svijesti“ u vrijeme donošenja rezolucije. Usprkos izglasavanju ove Rezolucije, poteškoće koje su se javile prilikom pokušaja uključivanja sjećanja na žrtve komunizma u zajednički europski narativ pokazuju da zajedničko sjećanje kao temelj europskog jedinstva još nije očvrsnulo. Tom je prilikom na vidjelo izašlo koliko se viđenje komunizma razlikuje u različitim europskim zemljama, jer su rasprave i glasovanje pokazali da crte podjele ne ovise samo o političkoj orijentaciji, odnosno stranačkoj pripadnosti zastupnika, već i o njihovoj zemlji podrijetla.

2 *Sprawiedliwość, zemsta i rewolucja. Rozliczenia z II wojną światową w Europie Środkowo-Wschodniej*, ur. Andrzej Paczkowski, Muzeum II Wojny Światowej, Gdańsk 2016.

3 Andrzej Paczkowski, *Pola stoljeća povijesti Poljske 1939-1989*, Profil-Srednja Europa, Zagreb 2001.

U tekstu „Glavna komisija za istraživanje njemačkih/nacističkih zločina u Poljskoj. Oruđe obračuna i propagande“ Łukasz Jasiński (iz Muzeja Drugoga svjetskog rata u Gdansku) piše o posebnoj instituciji osnovanoj u Poljskoj nakon Drugog svjetskog rata sa zadatkom da istraži zločine iz ratnog razdoblja, a koju su tadašnje poljske vlasti koristile u političkoj propagandi. Nadležnost te komisije kasnije je proširena na zločine komunista iz razdoblja od 1944. do 1956. godine i postala temelj za osnivanje Instituta za nacionalnu memoriju u suvremenoj Poljskoj. Na taj se način njegovo nasljeđe uklopilo u temelje nove institucije (o kojoj se govori u narednom članku) zbog čega se i ovaj članak našao među onima izabranima za ovu publikaciju.

Članak „Postoji li novi institucionalni odgovor na zločine komunizma? Institucije zadužene za pitanja nacionalne memorije u postkomunističkim zemljama: slučaj Poljske (1998-2010)“ francuskog sociologa i politologa Georges-a Minka, objašnjava povijest glavne poljske institucije posvećene politici sjećanja – Instituta za nacionalnu memoriju, kao i kontroverze s njime povezane, odnosno kritike koje dolaze na njegov račun od javnosti i od znatnog dijela akademske zajednice. S obzirom na ideje stvaranja slične institucije u Hrvatskoj, ova poljska iskustva trebala bi postati nezaobilazno štivo za sve one koji o tom razmišljaju.

U tekstu Bartłomeja Różyckog (iz Instituta za političke studije Poljske akademije znanosti) „Dekomunizacija javnog prostora u Poljskoj 1989-2016“ možemo pronaći pregled politike prema komunističkim spomenicima i procesa promjena imena ulica tijekom tog razdoblja. Autor detaljno raspravlja o različitim vrstama aktivnosti koje se odnose na spomenike i imena ulica s ideološkom konotacijom, o akterima koji su aktivni u tom procesu, dinamici politike i njezinim reperkusijama. Zbog vremena nastanka teksta, njime nije obuhvaćeno najrecentnije razdoblje u Poljskoj koje donosi ponovnu intenzifikaciju tog procesa s obzirom na poseban zakon donesen o tome u proljeće 2016. godine. O preimenovanju ulica u Hrvatskoj, posebno u prvoj polovici devedesetih godina 20. stoljeća, dosta se pisalo, no nije toliko pažnje posvećeno javnim raspravama na tu temu, a one zasigurno predstavljaju iznimno zanimljivu ilustraciju društvenih i političkih procesa vezanih uz transformaciju hrvatskog kolektivnog sjećanja u tom osjetljivom razdoblju. Jednako tako, vrijedno je skrenuti pažnju na potrebu dublje razradene analize sudbine simboličkih obilježja u hrvatskom javnom prostoru vezano uz njihovu tipologiju, odnosno različite poruke koje su ti objekti nosili.

Članak Tomasza Stryjeka „Rat za sjećanje“ u Srednjoj i Istočnoj Europi 2005-2010. Strategije politike Litve, Latvije, Estonije, Ukrajine, Poljske i Rusije“ – preuzet iz njegove knjige *Ukrajina prije kraja povijesti (Ukraina przed końcem historii)*⁴ uvodi nas u širok spektar problema sjećanja u navedenim zemljama obilježenih mnogim

4 Tomasz Stryjek, *Ukrajina przed końcem historii. Szkice o polityce państwa wobec historii*, ISP PAN – Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2014.

sličnostima ali i razlikama. Možemo saznati o poteškoćama unutarnje i vanjske politike povezane s politikom sjećanja, kao i o načinima na koje su spomenute zemlje promijenile svoju politiku pod utjecajem unutarnjih i stranih čimbenika. U oči upada nevjerojatno mnogo sličnosti (a dakako i određene razlike) između situacije u Hrvatskoj i zemljama kojima se Stryjek bavi. U Hrvatskoj je uobičajeno, i to ne samo među osobama desne političke orientacije, smatrati hrvatski slučaj velikim izuzetkom u svim pogledima. To je, naravno, donekle prirodna psihosociološka pojava koja nije karakteristična samo za Hrvatsku, no istovremeno i stav koji bi trebalo podvrgnuti preispitivanju ukoliko želimo bolje razumjeti svijet oko sebe. Preporučujem ovaj tekst – uz, dakako, preostale tekstove iz ovog sveska – za temelj posebne refleksije o politici povijesti/sjećanja u Hrvatskoj.

Iz drugog teksta Bartłomieja Rózyckog „Simboli prošlosti i sjećanje u suvremenoj Španjolskoj“ možemo saznati o španjolskoj politici sjećanja u vrijeme frankističke diktature i o suvremenim raspravama o povijesnom sjećanju u Španjolskoj (s obzirom na gradanski rat i diktaturu), što je vrlo zanimljiv slučaj za brojne usporedbe s gledišta postkomunističkih zemalja, a pogotovo Hrvatske (objasnit ću kasnije zašto smatram da je važan „pogotovo za Hrvatsku“) bez obzira na „obrnuti predznak“ diktatorskog režima i kasnije evolucije politike povijesti. Zbog toga je članak vezan uz španjolski slučaj vrlo vrijedna dopuna ove knjige.

Zahvaljujem profesoru Paczkowskom te autorima i upravi Instituta za političke studije Poljske akademije znanosti na susretljivosti, odnosno suglasnosti da se tekstovi prema mom izboru prevedu i objave u Hrvatskoj.

Slično kao autori i izdavači poljskog izdanja, i ja se nadam da će ovaj izbor tekstova imati barem neki utjecaj na „javnu raspravu“ oko cijelog spektra pitanja na koja se odnose pojmovi „politika povijesti/politika sjećanja“, „politika identiteta“ i srodne kategorije. Javna upotreba povijesti i politika sjećanja u fokusu je mojih interesa od ranije, a opet ovi su me tekstovi naveli na preispitivanje vlastitih spoznaja i zaključaka. Pritom, formulirala sam mnogo više pitanja nego odgovora, a u nastavku ovog predgovora pokušat ću ih prezentirati, ponekad možda i u donekle provokativnoj formi, u želji da potaknem upravo „javnu“ ali i stručnu raspravu o pitanjima politike povijesti/sjećanja. Možda su neki moji zaključci krivi, možda su neki odgovori pogrešni, ali mislim da su pitanja koja postavljam važna i zaslужuju mnogo veću pažnju nego što je dobivaju i u hrvatskoj javnosti i među hrvatskim povjesničarima.

Politiku povijesti određuju pobjednici...

Koliko smo puta čuli: „povijest pišu pobjednici“? „Ma, ne: povijest pišu povjesničari!“, rekla bih nekada vrlo odlučno. Moramo ipak konstatirati da pobjednici, i to prvenstveno u smislu pobjednika u političkom, a ne vojnom smislu (iako je često jedno s drugim povezano) određuju politiku povijesti/politiku sjećanja.

Ne ulazeći u teorijske rasprave o semantičkim razlikama između politike povijesti i politike sjećanja te međuodnosu terminologije koja se koristi u okviru u svijetu sve popularnijih *Memory Studies*,⁵ moramo za početak konstatirati da je politika povijesti naprosto još jedno od područja politike, usporedno s politikom u zdravstvu, poljoprivredi, državnim financijama itd. Ne postoji doduše posebno ministarstvo koje bi imalo „povijest“ ili „sjećanje“ u svome nazivu, ali imamo ministarstva koja imaju to – ne toliko eksplicitno, već najčešće implicitno – u okviru svojih nadležnosti: to su (u hrvatskom slučaju) Ministarstvo kulture i Ministarstvo znanosti i obrazovanja. Politikom povijesti/sjećanja bavile su se i bave danas ne samo (sve) države već i drugi akteri: od političkih stranaka, preko interesnih skupina i udruženja do pojedinaca (koji, kao i na drugim područjima, uglavnom vode donkihotske borbe), no države – preko svojih institucija – imaju u tom smislu najveći utjecaj i privilegiranu, odnosno dominantnu poziciju. U ostvarenje svoje politike povijesti mogu upregnuti institucije sustava obrazovanja, kulturne i znanstvene institucije te javne ili o sebi ovisne medije, a mogu također raspodjelom/uskratom proračunskog novca utjecati na akcije drugih. Što je država manje demokratska, to je njezin monopol u politici povijesti snažniji. Nedemokratski sustavi imaju najčešće izrazitiju politiku povijesti zbog toga što isključuju druge aktere, onemogućuju njihovo djelovanje i dokidaju svaki pluralizam u tom pogledu.

Međutim, državnu politiku povijesti vode i demokratske države, a o sadržaju te politike, formi i intenzitetu odlučuju izborni pobjednici. Kako se mijenja grupacija na vlasti, tako se može mijenjati i politika povijesti, iako – najčešće – kao i u drugim područjima (npr. gospodarstvu, poreznom sustavu itd.) uglavnom nije moguće vršiti radikalne promjene od jednog do drugog vladinog mandata. Zatečeno stanje, naslijedjeni projekti i programi utječu na daljnji razvoj politike povijesti, koja se dakako prilagođava ne samo ideologiji vladajućih nego i raspoloženju javnosti. Tijekom predizbornih kampanja (ne samo u Hrvatskoj) mnogo se govori o prošlosti, odnosno – iako se to tako ne naziva – o politici povijesti, a opozicija koja pretendira na osvajanje vlasti najčešće kritizira politiku prethodnika na tom planu, sukladno raspoloženju glasača, odnosno onoga dijela biračkog tijela na čije glasove aspirira. Svoju politiku povijesti, svjesni toga ili ne, imaju i drugi akteri na političkoj sceni. Akcije koje u

⁵ Dakako, ne koristim ovdje ove pojmove u smislu istraživačkih kategorija, već upravo u smislu stvarnosti kojom se takva istraživanja bave.

tom smislu poduzimaju mogu biti manjeg ili većeg intenziteta, mogu biti u skladu s vladinima, biti paralelne s onima koje provode vlasti ili mogu ići u konfrontacijskom pravcu u odnosu na njih. U demokratskom društvu vlasti ne samo da ne bi smjele zabranjivati druge politike povijesti, već im ne bi smjele niti prema ideološkom i političkom ključu uskraćivati financiranje. Ono što je legitimni dio politike povijesti/sjećanja jest iznošenje vlastitih argumenata u prilog vlastite politike te (argumentirano) kritiziranje drugih, kao što je to inače slučaj u politici na drugim poljima, kada se raspravlja o državnim financijama, politici u zdravstvu ili poljoprivredi. To često ipak ne izgleda tako, već se protiv političkih protivnika koriste teške riječi, padaju optužbe za ekstremizam ili veleizdaju, koje ne vode raspravi već isključivanju sjećanja drugih.

U tom smislu politika povijesti trebala bi biti predmet interesa svih zainteresiranih i odgovornih građana (dakle, ne vrijedi: „prepustite povijest povjesničarima“). Odluka o tome kakva bi trebala biti politika povijesti/sjećanja jest *par excellence* politička odluka. Drugo pitanje jest, koliko je ona svjesna, promišljena i racionalna, a koliko izazvana emocijama ili usmjerena na postizanje kratkoročnih ciljeva. I koliko ima u vidu opći interes a koliko samo interes stranke ili nekih drugih interesnih skupina. Dakle, ponavljam, odluku o tome koji će biti sadržaji politike povijesti, u koje forme ta politika treba biti uobličena, kakav treba biti intenzitet pokretanih akcija (i suzdržavanje od takvih akcija je također svojevrsna *laissez faire* politika povijesti) treba donositi svjesno i na temelju racionalnih pretpostavki, kao što bi to trebao biti slučaj u resoru financija ili zdravstva, jer ta će politika imati i svoje posljedice, i na unutarnjem i na vanjskopolitičkom planu. Imat će zasigurno ovakve ili onakve posljedice koje se dobrim dijelom mogu i predvidjeti ukoliko pratimo domaća i inozemna iskustva (uključujući i ono elementarno, njutonovsko pravilo: „akcija izaziva reakciju“). Birači bi i u tom pogledu trebali analizirati programe stranaka te procjenjivati njihovu „povijesnu“ ponudu. I opet, kao i na drugim poljima, primjerice u gospodarskoj i proračunskoj politici, obećano nije uvijek istovjetno s učinjenim, a za neke se politike (ne samo povijesti) može lako zaključiti da donose učinke suprotne deklariranim namjerama, odnosno zacrtanim ciljevima. Odgovorni građani kao birači trebaju dakle vrednovati politiku povijesti konkretne političke opcije za koju se odluče glasovati i s gledišta koliko ona doprinosi općem boljitu države i društva. Voljeli bismo vjerojatno da svaka politička opcija na vlasti provodi upravo takvu politiku povijesti koja odgovorno i racionalno sagledava posljedice, a ne samo ugada, možda čak i dominantnim očekivanjima glasača. Ugađanje glasačima može imati i dugoročno vrlo negativne posljedice (ako prenesemo to na područje financija: nitko razuman neće sporiti da odgovorna vlada ne bi smjela neracionalno i prekomjerno trošiti državne financije, kolikogod bi se to neko vrijeme svidjelo mnogima, jer je svima jasna posljedica takve politike).

Međutim, određivanje politike povijesti/sjećanja nije uopće jednostavna stvar, posebno kada je u pitanju sadržaj, odnosno pravac te politike. Ne samo recipijenti te politike, već i njezini akteri i političari koji o njoj odlučuju najčešće je doživljavaju kao promoviranje „naše istine“, ili ponekad čak samo „istine“ o povijesti, dakle, nisu svjesni kompleksnosti, pa niti „nedokučivosti“ povijesne istine. U posljednjih dvjestotinjak godina od kada postoji, moderna je povijesna znanost prošla kroz različite faze. U posljednje vrijeme svjesna je svoje slabosti kada je u pitanju spoznaja istine, te se posljedično inzistira na interpretacijama kao temelju povijesnog narativa. No, taj napredak postignut u historiografiji nije se dosad dovoljno odrazio na poučavanje povijesti: najslabija točka nastave povijesti u hrvatskim školama jest to da učenici, „bubajući“ činjenice, ne uče dovoljno o tome što povijest zapravo jest, dakle izlaze iz škola a da ne razumiju njezinu prirodu. Naivno je uvjerenje da na temelju „činjenica“ (tj. istinitih tvrdnja) dobivamo uvijek istinitu sliku. Birajući različite elemente, različite činjenice, kreiramo različite slike o prošlosti. Slika povijesti koju kreira politika povijesti nikad nije (niti može biti) potpuna, jednako kao što zbog prirode povijesne znanosti nije ni u historiografiji (iako je cilj odgovorne, profesionalne i poštene historiografije da slika bude što potpunija).

Da bismo dobili što potpuniju sliku prošlosti (što bližu povijesnoj istini), moramo moći sagledati kompleksnost povijesnih procesa. To je inače teško čak i u znanstvenim povijesnim knjigama. U politici povijesti/sjećanja slike o prošlosti su najčešće iskrivljene, prilagodene kreiranju slike o sebi u zajednici sjećanja kakva je nacija. Preferirana slika uglavnom je martiroško-herojska, dakle slika u kojoj smo „mi“ uvijek žrtve, pravednici i junaci, dok se zaboravljuju „nezgodne“ činjenice koje govore da je bilo loših poteza, pogrešaka, pa i zločina i na „našoj“ strani (a bilo je toga kod svih).

Parafrazirajući Ernesta Renana, američki politolog Karl Deutsch izrazio je to provokativno rekavši da su „nacije zajednice koje povezuje zajednička kriva slika o prošlosti i mržnja prema susjedima“. Strašno, koliko je bio u pravu...

Kada je u pitanju odgovorna politika povijesti, najvažnije je da svi skupa osvijestimo jednu činjenicu: za sadržaj te politike možemo izabrati samo trenutke sukoba, sukoba unutar zajednice (države) ili sukoba s „vanjskim neprijateljem“, a možemo izabrati i primjere suradnje ili stoljetnog suživota. Nikako ne zagovaram da se „nezgodne“ stvari prešućuju, pomeću pod tepih, ali isticanje samo njih daje pogrešnu/iskriviljenu sliku. Ako govorimo samo o trenucima neprijateljstva i sukoba, stvara se dojam da su međusobni odnosi uvijek bili loši, a to (gotovo) nikada nije istina – posve je jasno da fiksiranje na samo neke elemente, a zapostavljanje drugih vodi iskriviljavanju povijesti. No, u politici povijesti važno jest i na što postavimo naglasak. Učinak se može dosta lako predvidjeti: ukoliko ističemo neprijateljstvo prema nekim skupinama unutar društva, nećemo pridonijeti njihovoj integraciji u zajednicu, ako

ističemo samo trenutke neprijateljstva od strane susjeda i susjedove krivnje, nećemo pridonijeti dobrosusjedskim odnosima. To je politički izbor.

U narativima koji se nameću u sklopu politike povijesti važno mjesto zauzimaju mitovi, koje bismo za potrebe ove moje refleksije mogli definirati kao one, temeljene često (iako ne uvijek) na usmenoj predaji, obično snažno pojednostavljene priče o prošlosti koje su izuzete od kritičkog preispitivanja. Nesumnjivo je važna bila njihova uloga u predmodernoj historiografiji, a mitovi vezani uz početke država i u trenutku rađanja moderne nacionalne svijesti (tada često prenošeni i u djelima povjesničara) udarili su temelj kolektivnom sjećanju modernih nacija. Mnoge politike povijesti ni danas ne odustaju od propagiranja mitskih predodžbi o staroj povijesti. Ipak, jedna vrsta mita popularan je sastavni dio politike povijesti iako se ne odnosi na davnu prošlost. Radi se o tzv. „utemeljiteljskim mitovima“. Taj je pojam (*foundation myth*) uvela Nina Tumarkin za Oktobarsku revoluciju i njezinu ulogu u politici povijesti u SSSR-u, no lako možemo pronaći i druge primjere utemeljiteljskih mitova diljem svijeta. Narodnooslobodilačka borba bila je utemeljiteljski mit socijalističke Jugoslavije, građanski rat (tretiran u kategorijama križarskog rata) bio je utemeljiteljski mit Francova režima u Španjolskoj, a narativ o poljskim legijama i aktivnosti Józefa Piłsudskog za vrijeme Prvoga svjetskog rata postao je utemeljiteljski mit međuratne II. Poljske Republike. Kako izgleda funkcioniranje utemeljiteljskog mita? Neki događaj (obično se radi o ratu, odnosno borbi) ističe se kao „temelj države“. No, slika o toj borbi pretvorena je u mitsku predodžbu, dobiva manihejski karakter, a narativ o njoj izuzima se od kritičkog preispitivanja. Ova pojava najviše dolazi do izražaja u diktaturama (bilo lijevim, bilo desnim) ili zemljama s deficitima demokracije, jer se u njima guši druge narative i druge politike povijesti, ali ne samo u njima. Svjesno (proračunato) ili nesvesno politika počinje koristiti utemeljiteljski mit radi postizanja svojih ciljeva. Najvažnije je to da on političkoj skupini/stranci daje legitimitet vlasti (isključivi legitimitet tamo gdje se radi o diktaturi, odnosno sustavu u kojem vladajući na vlast nisu došli na temelju demokratskih izbora) ili se koristi prilikom predizbornih kampanja, a konkretno koriste ga one političke skupine koje sebi prisuju zasluge iz tog vremena. No, mitska pozicija borbe koju se stavlja „u temelj“ države ima i neke druge učinke: sprečava preispitivanje ispravnosti svih poteza iz toga razdoblja, pravda (a često i potpuno negira) zločine počinjene na „našoj“ strani, te opravdava privilegije veteranskih skupina. Moram li reći da i Hrvatska ima svoj „utemeljiteljski mit“?

Kao i za druge politike (proračunsku, poljoprivrednu, politiku u zdravstvu), vladajući tvrde da svoju politiku povijesti vode u općem interesu, dakle u interesu svih građana, no ona opet često odražava interes samo vladajuće stranke i onih skupina u društvu koje ju podržavaju. U demokratskim sustavima u javnosti su prisutni i drugi narativi, primjerice oni manjinskih skupina (u politički i ideološki bipolarno

podijeljenim nacijama u pitanju je i narativ oporbe), no ta je politika povijesti nužno slabije prisutna zbog izostanka podrške državnih institucija i znatno ograničenijih finansijskih sredstava na raspolaganju (ponekad je prisutna finansijska potpora iz državnog proračuna unutar sustava potpora nevladinim udrugama, no i ona je često protivničkoj strani sporna). Pluralitet povijesnih narativa jedan je od temelja liberalne demokracije, no o tom da je demokracija zrela svjedočit će ne samo postojanje različitih narativa već i njihov međusobni argumentirani dijalog, a dobra politika povijesti je ona koja balansira između općih interesa i zaštite interesa manjina.

Definiranje općeg interesa je – naravno – vrlo težak zadatak. Politika jedne zemlje je to stabilnija što je veći prostor oko kojeg se (gotovo) svi slažu da je opći interes i opće vrijednosti. Oko detalja obično neće biti suglasnosti, što je uostalom normalno u pluralističkim političkim sustavima. No, mnoge razlike u shvaćanju općeg interesa u politici povijesti proizlaze iz ideoloških razlika, odnosno iz njih proizašlog različitog shvaćanja nacije, jer se upravo „nacionalni interes“ najčešće ističe kao glavna odrednica te povijesti. Dosta se često upravo „jačanje nacionalne svijesti“ ističe kao cilj politike povijesti, a da nije jasno govorimo li o etničkom ili građanskom shvaćanju nacije. Također, često se političke protivnike zapravo isključuje iz pojma vlastite „nacije“ (ne samo na temelju etničkog podrijetla, iako je etnički argument uvijek dobrodošao u takvoj situaciji) jer što drugo postižemo ako one koji misle drugačije (pa i o povijesti) proglašavamo izdajnicima ili tvrdimo da nisu „pravi“ pripadnici nacije (nisu pravi Hrvati, Poljaci, Španjolci, Rusi itd.).

Istovremeno se u svojevrsnom državnom povijesnom PR-u, dakle politici povijesti usmjerenoj prema inozemstvu, koja ima za cilj isticanje vlastitih zasluga za dobrobit čovječanstva, rado ističe i one pojedince koji se nikako ne uklapaju u viziju usko shvaćene etničke nacije (za hrvatski doprinos napretku čovječanstva „zaslužni“ su primjerice i sv. Jeronim i Nikola Tesla).

Mnoge su nacije tako zapravo „podijeljene nacije“, a sintagma o „dvije Španjolske“ o kojoj se govori u zadnjem tekstu u ovoj knjizi, vrlo se lako može primijeniti i na druge, pa i na hrvatsku naciju (dubina te podjele može svakako varirati). U tim podjelama odnos prema prošlosti, a posebno prema problematičnoj („zloj“) prošlosti igra iznimno važnu, pa i presudnu ulogu. Obično se, a tako je i u slučaju Španjolske i u slučaju Hrvatske, kontroverze vežu uz povijest modernog doba (prvenstveno povijest 20. stoljeća) dok o starijim razdobljima povijesti vlada konsenzus, odnosno narativ koji čini sastavni dio kolektivne svijesti zajednički je za cijelu naciju. Postoje doduše slučajevi kada ni o starijim razdobljima ne postoji „zajedničko sjećanje“ (što jasno pokazuje slučaj Ukrajine, opisan u tekstu Tomasza Stryjeka), a to situaciju u tim zemljama čini dodatno fragilnom. Hrvatski slučaj uistinu frapantno podsjeća u mnogočemu na španjolski (uz dakako obrnute ideološke predznake) jer se radi o „podijeljenim nacijama“ u odnosu na diktatorske režime dvadesetog stoljeća. Odnos

prema komunističkom režimu u većini bivših zemalja Istočnog bloka (i u bivšim sovjetskim republikama u Pribaltiku) znatno je drugačiji nego u Hrvatskoj, a gotovo je zanemariv dio nacije koji se s tim režimom poistovjećuje ili ga simpatizira. Ocjene komunističkog režima u Poljskoj gotovo su unisono negativne u cijelom društvu, a razlike koje (naravno) postoje odnose se na neka druga pitanja. Upravo zbog toga je za Hrvatsku španjolski slučaj toliko važan i zbog toga sam tekst o njemu uvrstila u ovaj svezak. Neki drugi elementi (sudar između obračuna s problematičnom prošlošću iz vremena Drugoga svjetskog rata i dominantne martirološko-herojske slike vlastite zajednice) iznimno važima za hrvatsko čitateljstvo čine iskustva Litve, Latvije i Estonije.

Osim oko sadržaja politike povijesti, određene razlike postoje kada je u pitanju odluka o metodama kojima se ta politika provodi. Obično su kanali kojima se transmитira službena državna politika povijesti/sjećanja školski sustavi, mediji i kulturne institucije, posebno one zadužene za povjesno nasljeđe (dakle prvenstveno muzeji), simboli u javnom prostoru, kalendari državnih blagdana, službene svečanosti obilježavanja te govori političara. Ponekad politika – kako bi svoje poruke učinila još snažnijima, a svoj narativ poduprla zakonskim sankcijama – pribjegava izglasavanju u legislativnim tijelima raznih deklaracija, rezolucija ili zakona koji se odnose na povijest i njezinu interpretaciju. To se događa ne samo u zemljama Srednje i Istočne Europe. Protiv takvog vođenja politike povijesti u svojoj zemlji istupili su prije više godina i francuski povjesničari ističući da „povijest nije predmet zakona; u demokratskoj državi potraga za povjesnom istinom nije u domeni parlamentarnih ili zakonskih odluka i pravila“.⁶ I s gledišta povjesničarske struke uistinu ništa se drugo ni ne može reći. Saborske deklaracije i slični zakoni nisu ništa drugo od deklaracija parlamentarnih većina na neku temu (u ovom slučaju povijesnu), pa su u tom smislu (zapravo) jednokratni akti politike povijesti (ponekad, što pokazuju okolnosti donošenja hrvatske Deklaracije o Domovinskom ratu 2000. godine, donošeni radi kratkoročnih političkih ciljeva; što čak možemo i shvatiti s obzirom na tešku situaciju u kojoj se u tome času nalazila vlada koalicije HSLS-SDP, pritisnuta pravom ofenzivom politike povijesti tadašnje svoje opozicije – HDZ-a) koji svjedoče o trenutku svoga donošenja, a ne o događaju na koji se odnose. Ipak je njihova zakonska forma, objavljivanje u službenim novinama itd. vrlo zbnujujuća. One izazivaju dalekosežne posljedice za buduću politiku povijesti i za pluralitet u tom smislu jer obično znače nametanje interpretacija jedne strane, a da ne govorimo o implikacijama svega toga za znanstvena istraživanja. Dakle, njihove negativne posljedice vrlo su ozbiljne. To se može ilustrirati podsjećajući na situaciju koja je upravo prisutna u Poljskoj vezano uz zakon o Institutu nacionalne memorije (IPN): pokušaj da se zakonom odredi ispravna interpretacija prošlosti završila je golemim međunarodnim skandalom. U toj situaciji

6 Usp. tekst na stranicama 67-68 u ovoj knjizi.

čak su se i neki desno orijentirani povjesničari, dakle, oni jasno angažirani na desnoj strani političke scene obratili premijeru da „ne stavlja Temidu iznad Klio“.⁷ Dok mi netko ne dokaže suprotno, smatram da su takvi dokumenti u principu štetni, dakle nepoželjni s gledišta odgovorne politike povijesti za koju se zalažem.

Povjesničari i politika povijesti

Koliko smo puta čuli: „prepustimo povijest povjesničarima“? Kao što sam to nave-
la gore, kada je u pitanju politika povijesti to naprsto ne stoji, jer je ona pitanje
za koje bi trebao biti zainteresiran svaki odgovorni građanin zemlje. Postoji i drugi
argument protiv takve tvrdnje: to je fraza koju se obično upotrebljava kada se želi
prekinuti javnu raspravu, a otvorena je rasprava ono za što se valja zalagati. Štoviše, u
praksi se obično događa da je politika spremna „prepustiti povijest“ samo onim po-
vjesničarima koji su joj ideološki bliski, a to da je u Hrvatskoj povjesničarska struka
snažno ideološki podijeljena vjerojatno ne moram posebno dokazivati.

Pitanja o ulozi povjesničara u politici povijesti jesu upravo ona koja kod mene
izazivaju najviše nedoumica: Koja je uloga povjesničara u oblikovanju politike po-
vijesti? Imaju li građani-povjesničari snažniju poziciju od „običnih“ građana kada je
politika povijesti u pitanju? Jesmo li mi povjesničari ekspertri za politiku povijesti?
Imaju li profesionalni povjesničari neku posebnu obvezu kad se radi o iznošenju sta-
jališta o politici povijesti? Koji je smisao bavljenja povjesnom znanošću, ne toliko
za pojedinca koji se time bavi (jer se najčešće radi o ljudima koji to rade ostvarujući
svoj iskreni interes za predmet istraživanja, a za to još dobivaju i plaću), već koja je
korist koju od toga ima zajednica? Kako osigurati utjecaj znanstvenih spoznaja na
kolektivno sjećanje zajednice? Je li to uopće važno?

Da se vratimo na pitanje uloge povjesničara u politici povijesti, to jest u praktici-
ranju politike povijesti u političkoj realnosti u kojoj živimo, trebalo bi možda početi
od opisa stanja.

Valjalo bi započeti s time da definiramo o kome govorimo, tko su ti „povjesničari“
o čijoj ulozi u politici povijesti razmišljamo? Jesu li to svi oni koji imaju formalnu
povjesničarsku naobrazbu ili samo oni koji se poviješću bave istraživački?

Ja iz ovih razmatranja ne bih isključivala „neznanstvenike“ jer je upravo veliki
broj njih u ulozi nastavnika povijesti u školama ili zaposlenika muzejskih institucija
zapravo važan dio državne mašinerije koja provodi politiku povijesti koju odrede vla-
dajući. Oni su za taj sustav iznimno važni, kao što su važni liječnici u zdravstvu, oni
su osobe s kojima većina građana „nepovjesničara“ (gotovo) isključivo kontaktira u
svakodnevnom životu. Kolika je njihova uloga u oblikovanju politike povijesti koju

⁷ „Przeszłość może i powinna być obiektem badań, a nie decyzji podejmowanych przez prawników. Temida postawiona nad Klio – to zły pomysł.“ <http://gosc.pl/doc/4523056.Znani-historycy-apeluja-do-premiera-ws-ustawy-o-IPN>

provode? Oni sudjeluju u oblikovanju politike povijesti ukoliko sudjeluju u kreiranju smjernica nastave povijesti, dakle u relativno maloj mjeri. Što i kako trebaju predavati propisuju im kurikularni dokumenti. U socijalizmu je također bilo propisano što treba predavati u školi. Što su tada radili nastavnici povijesti? Većina je tako i predavala. Reći ćete: to su bili uvjeti nedemokratskog režima. Što se događa danas? Vjerojatno većina također, pa čak možda i ne do kraja svjesno, predaje naprosto sukladno narativu koji je oblikovala politika povijesti. Dosta se često upozorava da nastavnici ne poučavaju dovoljno o najnovijoj povijesti, o Drugom svjetskom ratu, o razdoblju socijalizma, o Domovinskom ratu... Nije li možda uzrok tomu ne toliko prenarušenost programa i realni nedostatak vremena, koliko određena nesigurnost nastavnika i njihova nespremnost da o tom predaju. Prate li nastavnici znanstvenu literaturu? Osjećaju li se dovoljno spremnima, a i dovoljno slobodnima da o tome poučavaju? To i jesu teme koje izazivaju kontroverze u politici povijesti. Za profesionalni integritet nastavnika problem nastaje ako se u kurikulumu propisuje nešto s čime se oni ne slažu na temelju znanstvenih spoznaja historiografske struke. Da upotrijebimo opet ovdje jednu poredbu s drugim znanostima kako bi to bilo lakše uočiti: ako bi na vlasti bila politička opcija koja zagovara da je Zemlja ravna ploča, bi li nastavnici geografije u školama trebali djeci tako predavati? Nije to posve apstraktно, postoje kreacionisti koji traže da se u školi ne poučava o teoriji velikog praska i teoriji evolucije, već da se uči samo što o tome piše u Bibliji. Dokle ide profesionalna autonomija nastavnika?

Ako uzmemo da su nastavnici povijesti profesionalci u svome poslu, pitanje je njihova profesionalnog integriteta kakva je onda politika koju provode, jesu li kritički usmjereni profesionalci ili samo slijepi izvršitelji politike koju određuje netko drugi. Analiziraju li svjesno politiku koju provode? Zauzimaju li stav prema njoj? Da, oni isto imaju svoje političke simpatije, možda se intimno slažu s politikom koju je odredila vlada ako je to politička opcija za koju su glasali. No, što s onima koji su glasali za one druge? Gdje je granica između povjesničara – uvjerenog pristaše neke političke opcije i povjesničara – sluge neke politike? Postoji li uopće ta granica? Svakako se može konstatirati da je pozicija nastavnika povijesti iznimno složena i nimalo laka u situaciji kada živimo u društvu koje podijeljeno. Bolje se usredotočimo na povjesničare-znanstvenike...

Od pozicije nastavnika zasigurno je lakša pozicija povjesničara-istraživača, zaposlenika znanstvenih instituta, no njihova prednost nije toliko drugačija pravna pozicija, već bi to trebalo biti njihovo znanje i relativna malobrojnost. Ipak, znanstveni instituti izravno podliježu ministarstvu što čini poziciju njihovih zaposlenika pričilno fragilnom naspram vladajućih. Autonomija sveučilišta trebala bi biti jamstvo da su istraživači koji rade na njima maksimalno neovisni o politici, no jasno je da je to teško ostvariv ideal, posebno dok netko ne stekne najviša zvanja. Zbog toga je

na onima u najvišim zvanjima najveća odgovornost. Naravno, neovisnost nije apsolutna, postoji i pitanje financiranja znanstvenih istraživanja koje se odnosi na sve istraživače.

Možda donekle pojednostavim priču ako kažem da se, neovisno o osobnim političkim uvjerenjima, golema većina povjesničara drži podalje od politike (pa i politike povijesti) zauzimajući rezervirani stav ili – bolje rečeno – ne zauzimajući nikakav stav o tome. Ti povjesničari često (iako ne isključivo) usmjeravaju svoj znanstveni interes prema „nespornim“ temama i razdobljima, najčešće vremenski udaljenima (iako vremenska distanca od preko tisuću godina nije spriječila da je pitanje krunidbe kralja Tomislava u drugoj polovici 1990-ih postalo vruće političko pitanje kojim se bavila ministrica obrazovanja). Na suprotnom se polu nalaze oni (ne toliko brojni) koji ne samo da se bave pitanjima koja spadaju u kontroverzna, već otvoreno i spremno govore o svojim stajalištima o tome. Između možemo pronaći ponešto posrednih i/ili miješanih stajališta. Oni među povjesničarima koji zauzimaju stajališta u politici povijesti dosta brzo budu svrstani u „desne“ ili „lijeve“. Je li to uvijek odraz stvarnog stanja, dakle njihove realne pristranosti, ili je to posljedica lijepljenja etiketa u cilju diskvalifikacije? Uistinu ima onih koji vrlo aktivno sudjeluju u politici (pa i politici povijesti), pa postaju njezini kreatori ili su vrlo važni savjetnici političara u vezi toga. No, ti su povjesničari – frontmeni politike povijesti – stvarno malobrojni, toliko malobrojni da bismo njihove slučajeve mogli analizirati ponaosob. Ovdje će ih smatrati naprosto političarima, iako to u praksi ne isključuje mogućnost da imaju i svoj drugi – profesionalni život i karijeru. Drugi su svrstani u „lijeve“ ili „desne“ zbog toga što njihove izjave idu u prilog ovakve ili onakve politike povijesti. O nečijoj meritornosti ne bi trebala odlučivati njegova politička orijentacija već poštivanje pravila struke, a u to ulaze i racionalnost prosudbi i profesionalno poštenje. Možemo li iznijeti pretpostavku da se unutar struke može prosuditi tko je „dobar povjesničar“? Ako je odgovor potvrđan, kako će prosječni građanin „nepovjesničar“ prepoznati koji su to eksperti u čije se mišljenje mogu pouzdati? Znanstvene titule kojima se kite, nažlost, nisu nikakvo jamstvo...

Povjesničari su i građani te imaju svoja politička uvjerenja; imaju ih pravo imati. Ono na što nemaju pravo jest ne primjenjivati pravila struke u svome profesionalnom radu. Ako pokušamo primijeniti paralele s nekim drugim strukama mogli bismo pokušati reći da – kao što liječnici trebaju liječiti pacijente prema pravilima struke, tako i povjesničari trebaju koristiti prihvaćena pravila povjesničarskog zanata u svojim istraživanjima, a nastavnici povijesti poučavati na temelju recentnih znanstvenih spoznaja. No, liječnicima je nešto lakše, uglavnom u političkom *mainstreamu* nema onih koji bi zagovarali da se ljude liječi nekako drugačije (alternativne metode liječenja uglavnom su na marginama), medicina je mnogo internacionalnija, a političke se rasprave uglavnom svode na pitanja financiranja zdravstva i organizacije

zdravstvene zaštite. Ipak, i u zdravstvenoj politici pojavljuju se ideološki, ili bolje rečeno svjetonazorski motivirane dileme (primjerice, vezano uz abortus, umjetnu oplodnju i slična pitanja). Ako nam je išta lakše zbog toga, možemo konstatirati da ni liječnici nisu posve oslobođeni dilema, iako se – barem gledajući izvana – medicinska struka čini mnogo jedinstvenijom od povjesničarske. Nešto više razlika, i to i onih ideološki motiviranih, čini mi se, ima u ekonomiji. Slično kao što to biva sa stručnjacima povjesničarima, političari biraju za suradnju one ekonomiste s kojima dijele ideološka uvjerenja.

Nisam sigurna može li se većina povjesničarske struke složiti oko opisa stanja u kojoj se naša struka nalazi, a još je mnogo teže odgovoriti na pitanje kakva bi trebala biti uloga povjesničara u politici povijesti? Razmatranja te vrste možemo, naravno, voditi samo uz pretpostavku da živimo u demokratskom društvu. Svugdje gdje se ne radi o demokratskim društvima sve osim potpune poslušnosti možemo svrstatи u junaštvo, a o tom ne želim ovdje govoriti, jer je to zasebna tema.

Ako je teško opisati kakva bi trebala biti uloga povjesničara u odnosu na politiku povijesti, možemo pokušati navesti kakva ne bi trebala biti. Možda se oko toga možemo složiti? Dakle, što zamjeram onima za koje mislim da ne postupaju kako smatram da treba?

1. **Pasivnost.** Golema većina povjesničara ne sudjeluje u javnim raspravama o politici povijesti. No, možemo li tražiti od svih da zauzimaju stajališta? Možemo li očekivati da će povjesničari zauzeti jasno stajalište barem tamo gdje je u pitanju predmet njihovih istraživanja? Možemo li napokon očekivati da povjesničari ne bježe od „problematičnih“ tema?
2. **Ideološka ograničenost.** Za one koji zauzimaju stajališta često je karakteristično da se nekritički svrstavaju uz vlastitu političku opciju. Zašto povjesničari kritički nastupaju samo prema političkoj opciji s kojom se ne slažu i njezinu politici povijesti? Ne bi li trebali biti neka vrsta profesionalnog „korektiva“ i pokušati utjecati kritički upravo na politiku povijesti svojih ideoloških istomišljenika? Je li to uopće moguće u društvu koje je toliko podijeljeno oko pitanja sjećanja kao što je hrvatsko?
3. **Odustajanje od pravila struke.** Poneki povjesničari i javno zastupaju stajalište da jedni kriteriji vrijede u znanosti, a drugi u politici povijesti (primjerice, u nastavi). Kako je to moguće? Kako neki povjesničar može izjaviti da se u politici povijesti treba govoriti ono „što je sukladno nacionalnim interesima“ (tko uopće određuje što je to?) a ne ono što odgovara spoznajama povijesne znanosti? To je po meni nešto što je nedopustivo i opasno.

Završavam ovaj tekst u trenutku kada je napokon objavljen „Dokument dijaloga: temeljna polazišta i preporuke o posebnom normativnom uređenju simbola, znakov-

lja i drugih obilježja totalitarnih režima i pokreta“, rezultat godišnjeg rada Vijeća za suočavanje s posljedicama vladavine nedemokratskih režima, koje je prošle (2017.) godine osnovao premijer Andrej Plenković. U povjerenstvu su se našli predstavnici različitih struka, među ostalima i neki povjesničari, koji su – prema izvornoj zamisli – trebali reprezentirati „obje“ strane, odnosno „obje Hrvatske“, a veliki osobni angažman pokazao je predsjednik HAZU, profesor Zvonko Kusić. U javnosti su postojala određena očekivanja, možda čak i nada da dogovor „desnih“ i „lijevih“ povjesničara može donijeti rješenje problema. U struci je, pak, prisutna bila šutnja i skepticizam. Velika šutnja većine i ponešto skepticizma. I ja sam bila generalno skeptična, jer dosadašnja iskustva pokazuju kako takvi pokušaji, iako mogu donijeti određeni napredak u smislu javne rasprave, ne donose rješenja, jer je za njih potrebna politička volja, i to ne politička volja nekolicine povjesničara i intelektualaca. U tom smislu djelovanje ovoga vijeća, čiji smo rezultat dobili u obliku jednog teksta na 33 stranice, na mjestima pisanih dosta hermetičnim pravničkim jezikom, teško može donijeti prekretnicu. Rasprave Vijeća vođene su iza zatvorenih vrata, tako da je zasad uloga poticanja javne rasprave izostala. Preporuke koje dokument donosi, ako ih shvatimo kao preporuke za politiku povijesti/sjećanja mogu biti korisne, no samo ako ne budu odmah zaboravljene ili izgubljene u nekoj birokratskoj mašineriji. S moga gledišta, vrlo mi je drago da Vijeće nije težilo tome da iznjedri neku vrstu „povijesne istine“ koja bi bila prihvatljiva svima, nego se – iako se to eksplicitno ne kaže, pa ne znam u kojoj su mjeri njegovi članovi i svjesni toga – koncentrirala upravo na politiku povijesti. Činjenica da su neki članovi vijeća (povjesničari) iznijeli i određena izdvojena mišljenja navodi ipak na zaključak do ni oko temeljnih postavki politike povijesti nije moguć jednostavan dogovor. Ono čemu bi se trebalo težiti je otvorena rasprava o svemu tome, u kojoj bi onda povjesničari trebali ispuniti svoju društvenu ulogu, to jest primarno objašnjavati i educirati. Moja bi praktična preporuka bila da svoje „obrazovne aktivnosti“ svaka od „strana“ povjesničarske struke primarno usmjeri prema svojim ideološkim istomišljenicima kako bi za početak sprječili širenje pogrešnih i činjenično neistinitih tvrdnji. Među povjesničarima, primjerice, pa čak i onima desne orientacije postoji konsenzus oko toga da „Za dom spremni!“ **nije** „stari hrvatski pozdrav“, pa bismo mogli početi s time da se iz javnosti nastoji ukloniti vrlo rašireno pogrešno uvjerenje da jest.

U Zagrebu, ožujak 2018.

LAURE NEUMAYER

Sveučilište Pariz 1 Panthéon Sorbonne

UKLJUČIVANJE ISTOČNOEUROPSKE PROŠLOSTI U ZAJEDNIČKI NARATIV: MOBILIZACIJA OKO PITANJA „ZLOČINA KOMUNIZMA“ U EUROPSKOM PARLAMENTU*

Počevši od pedesetih godina 20. stoljeća Vijeće Europe zajedno s Europskom zajednicom/Europskom Unijom uvelo je cijeli niz politika koje su imale za cilj jačanje hipotetske „europske svijesti“ zahvaljujući podsjećanju na zajedničku povijest i promoviranju zajedničkih vrijednosti. Europska je politika polje vrlo složene konfiguracije koje obuhvaća nekoliko međusobno povezanih, iako međusobno djelomično neovisnih institucionalnih prostora, koji stvaraju cijelu lepezu službenih, javnih narativa u vezi prošlosti. Glavni institucionalni izvori tih diskursa jesu: Parlamentarna skupština Vijeća Europe (PACE), Europski parlament (EP), Vijeće Europske Unije i Europska komisija. Nakon završetka Hladnoga rata u ta je polja uključena nova konstelacija subjekata-aktera, koja je podržavala svoju interpretaciju povijesti Srednje i Istočne Europe temeljenu na ekvivalenciji dvaju totalitarizama – staljinizma i nacizma. Ta je interpretacija predstavljala izazov za bit povjesnog narativa koji je tada dominirao u Zapadnoj Europi: narativa o posebnosti Holokausta kao oličenja Zla.¹

Ovaj otklon od dominantnog, institucionalnog diskursa može se bolje razumjeti ako ga smjestimo u perspektivu dulje evolucije naracije na temu „zajedničke europske prošlosti“, koju su stvarale europske institucije od početaka svoga postojanja te koja je proizlazila iz akademskih i političkih rasprava o „posebnosti Holokausta“ naspram „paradigme totalitarizma“.² Iako ih njihovi pristalice predstavljaju obje kao

* Zahvaljujem dr. Agnieszki Cianciarza na velikoj pomoći u prikupljanju empirijskih podataka za ovaj članak.

1 M. Malksso, *The Politics of Becoming European: a Study of Polish and Baltic Post-Cold War Security Imaginaries*, Routledge, London 2010; M. Pakier, B. Strath (eds.), *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*, Berghahn Books, New York 2010.

2 Postoje dva intelektualna izvora koji opravdavaju usporedbu komunističkih i nacističkih zločina: rasprava o totalitarizmu i kontroverze oko interpretacije njemačke povijesti. Konceptacija totalitarizma iz koje proizlazi da nacizam i komunizam imaju više zajedničkih točaka nego onih koje ih razlikuju široko je korištena u ranoj fazi Hladnoga rata za diskreditiranje sovjetskog bloka. Od sedamdesetih godina 20. stoljeća u Zapadnoj Europi kritika tog pristupa raste s obzirom na analitičke nedostatke i političku pristranost, ipak ju je demokratska opozicija Istočnog bloka prihvatala kao simboličko oružje. *Historikerstreit*, koji se suprotstavio liberalnim i konzervativnim njemačkim povjesničarima po pitanju uključivanja nacizma u povijest Njemačke u razdoblju

neupitne, ova obnovljena rasprava na temu komunizma nadovezuje se i na netrpe-ljive unutarnje sukobe unutar europskih institucija, jačanih mobilizacijom različitih političkih i društvenih aktera angažiranih u potrazi za „konsenzusom sjećanja“ između „novih“ i „starih“ država članica proširene Europske Unije. Ovi *memory entrepreneurs*³ nalaze se na različitim razinama hijerarhije vlasti i kruže među njima nalazeći se stalno u raznovrsnim segmentima društvene aktivnosti, kao što su: politika, znanost, udruge žrtava ili „instituti nacionalne memorije“.⁴ Poseban utjecaj na polju ovog kolektivnog angažmana u određivanje okvira novog povijesnog narativa imali su zastupnici u Europskom parlamentu, koji su se koristili svojim simboličkim resursima (renome, znanje, kompetencije, prestiž...) na dva načina. Kao prvo, poduzeli su brojne akcije usmjerene na podizanje svijesti, poput izložbi u zgradama Europskog parlamenta, projekcija dokumentarnih filmova, organiziranja skupova i konferencija. Kao drugo, iskoristili su zakonodavni proces koji je rezultirao donošenjem deklaracija i rezolucija kojima je provedeno pretresanje europskog „dopuštenog“ diskursa o komunizmu. Kao posljedica toga, dominantni parlamentarni diskurs prevagnuo je u korist „totalitarne“ i na zločine usredotočene prezentacije ove ideologije i političkih sistema koji su je koristili.⁵ U njemu se naglašava „obveza očuvanja sjećanja“ i navodi na „odavanje počasti žrtvama“ na način koji obilježava velika sličnost modelu obilježavanja Holokausta.

Vrlo je uočljivo da su ovi parlamentarni *memory entrepreneurs* često bili ignorirani u postojećoj literaturi na temu politike sjećanja u odnosu na europsko sjećanje na komunizam. Povijesne rasprave u Europskom parlamentu usporedivale su se s onima koje su

1986–1987, postavio je tezu o jedinstvenom karakteru Holokausta u usporedbi s komunističkim zločinima (J. Knowlton, T. Cates, *Forever in the Shadow of Hitler? The Dispute about the German Understanding of History*, Atlantic Highlands, Humanities Press, NJ 1993). Krajem devedesetih godina 20. stoljeća izdavanje *Crne knjige komunizma* potaknulo je užarene sporove oko totalitarizma te ocjene komunizma i kao ideologije i kao modela posebnog tipa diktatorskog režima (S. Courtois et al., *Le livre noir du communisme. Crimes, terreur, répression*, Robert Lafont, Paris 1997; H. Rousso (ed.), *Stalinisme et nazisme: histoire et mémoire comparé*, Complexe, Brussels 1999).

- 3 M. Pollak, *L'expérience concentrationnaire : essais sur le maintien de l'identité sociale*, Metailie, Paris 1993.
- 4 Taj modelski termin odnosi se na institucije osnovane u zemljama Srednje i Istočne Europe, financirane iz državnog proračuna, koje se bave komunističkom prošlošću. Iako su imena i područja nadležnosti tih institucija različita, sve one vode istraživanja i stvaraju edukacijske projekte usmjerene na stvaranje službenog narativa o komunizmu. (Michal Kopeček (ed.), *History in the Making: Historical Revisionism in Central Europe since 1989*, Central European University Press, Budapest 2008)
- 5 To pojednostavljeni gledište na pitanje diktature naglašava ulogu terora u nastanku i opstanku komunističkih sustava zanemarujući društvene i političke mehanizme (ideološku atraktivnost nakon razdoblja fašizma ili nacizma, društvenu mobilnost, kompromise između država i društava itd.) koji mogu objasniti njihovu evoluciju za vrijeme njihova trajanja. (H. Rousso (ed.), *Stalinisme et nazisme*)

vođene u PACE⁶ na temu Holokausta⁷ i definiranja institucija najviše sklonih izjednačavanju komunizma i staljinizma.⁸ Ako literatura često spominje ulogu političara iz post-komunističkih zemalja u kreiranju posthладnoratovskog diskursa na temu komunizma, najčešće se usredotočuje upravo na taj diskurs. Stvarni mehanizmi prisutni u ovom parlamentarnom radu, koji čini Parlamentarnu skupštinu unikatnim mjestom za upražnjavanje i stvaranje nadnacionalne politike, za sada nisu bili predmet adekvatnih istraživanja.

Teza članka jest tvrdnja da je nužno objedinjavanje analize ovoga diskursa sa sociološkom studijom grupne mobilizacije u okviru određenih foruma koji se bave kreiranjem politike s ciljem potpunog odražavanja pitanja *agency* u nadnacionalnoj „mnemopolitici“. Teza se bazira na društvenoj i političkoj analizi Europskog parlamenta, fokusiranoj na institucionalnu ukorijenjenost aktera. Cilj ovoga pristupa je teoretičacija *agency* kao „sposobnosti prepoznavanja i praćenja individualnih interesa koji se mijenjaju sukladno kvaliteti i tipologiji resursa koje posjeduju društveni agenti, ranije postojećim predispozicijama, manje ili više primjerenima normama koje dominiraju u interakciji, te napokon promjenama u konfiguraciji i strukturi međuodnosa vlasti, koje stvaraju mogućnost reinterpretacije tih normi“.⁹ Ovakva politička sociologija europskih integracija – fokusirana na aktere – određuje područje istraživanja na rekonstrukciju institucionalnih i društvenih prostora koje obilježava asimetrija odnosa vlasti, što znači uvodenje novih putova razumijevanja raznorodnih mogućnosti postizanja strateških ciljeva koji za cilj imaju transformaciju postojećih kolektivnih normi.

Radi povezivanja parlamentarnog diskursa na temu komunizma s institucionalnim kontekstom njegova formuliranja ovaj će se tekst koncentrirati na službeno „totalitarno“ tumačenje komunizma (koje je za sada išlo najdalje), to jest na *Rezoluciju o europskoj savjeti i totalitarizmu* koju je Europski parlament usvojio 2. travnja 2009. godine (dalje: *Rezolucija*). Analiza koja ima za cilj praćenje procesa formuliranja tog tumačenja, potvrđena u intervjuima s pripadnicima elita,¹⁰ promatra najprije posebne izvore i stratešku

6 T. Rostoks, *Debating 20th Century History in Europe: The European Parliament and the Parliamentary Assembly of the Council of Europe Compared*, u: Nils Muižnieks (ed.), *The Geopolitics of History in Latvian-Russian Relations*, Academic Press of the University of Latvia, Riga 2011, 191–219.

7 A. Waehrens, *Shared Memories? Politics and Memory of Holocaust Remembrance in the European Parliament 1989–2009*, 6. DIIS Working Papers, Danish Institute of International Studies, Copenhagen 2011.

8 A. Littoz-Monnet, *Explaining Policy Conflict across Institutional Venues: European Union Struggles over the Memory of the Holocaust*, „Journal of Common Market Studies“ 2013, No 51(3), s. 489–504.

9 J. Rowell, M. Mangenot (ed.), *A Political Sociology of the European Union. Reassessing Constructivism*, Manchester University Press, Manchester 2010.

10 Pored završne rezolucije materijal obuhvaća: prijedloge koje su podnosile političke grupacije, zajedničke prijedloge rezolucije oko koji su grupacije bile suglasne, potencijalne – usmene ili pismene – ispravke, rasprave, pojašnjenja za glasanje i sama glasanja. Provedeno je također tridesetak dijelom strukturiranih intervjua s članovima Parlamenta, njihovim asistentima i zaposlenicima Europskog parlamenta.

legitimaciju aktera koji su uspjeli to pitanje staviti na dnevni red. Nakon toga prelazi se na istraživanje institucionalne i argumentacijske strategije koju su ti akteri koristili u cilju nametanja određenih spoznajnih okvira, te na kraju prelazi na opisivanje rezultata njihovih nastojanja koja su predstavljala smjernice za naraciju o komunizmu u EU.

Određivanje dnevnog reda rasprava u EP

Nakon kraja Hladnoga rata europske su organizacije postale mjesto u kojem su unutarnji sukobi oko odnosa prema prošlosti mogli pronaći nastavak i produbljivanje. Nakon 2004. godine težina pitanja zločina komunizma rasla je postupno u nadnacionalnim institucijama, što je pogodovalo premještanju nekih zahtjeva vezanih uz sjećanje na komunizam na europske salone.

Radi skiciranja pune slike nacionalnih/nadnacionalnih međuodnosa koji su se našli u temelju europskih politika sjećanja valja se prisjetiti pojedinih pokušaja osude komunizma u različitim državama. Početkom devedesetih godina 20. stoljeća ocjena razdoblja socijalizma imala je karakter jedne od mnogobrojnih pukotina koje su određivale strukturu demokratskih prostora koji su bili u nastanku u bivšem Istočnom bloku. Od polovice 1990-ih brojni antikomunistički krugovi kritizirali su „nepotpuni“ karakter demokratske tranzicije, što je – po njihovom mišljenju – bivšim komunističkim rukovodiocima omogućilo zadržavanje pogodnih pozicija u društvu i izbjegavanje pravne odgovornosti.¹¹ Sve jači pritisci u pravcu sređivanja komunističke prošlosti mogu se do jedne razine interpretirati kao reakcija na „kriterij mnemoničke akcesije“ nametnut budućim članicama od strane EU. Isticanje sjećanja na Holokaust i kritička ocjena kolaboracije sa SS-om i sigurnosnim službama u istrebljivanju židovskog stanovništva postali su jedan od uvjeta za pristup toj organizaciji. U tom kontekstu antikomunistički aktivisti započeli su borbu protiv „dvostrukih standarda“ u političkoj, moralnoj i pravnoj osudi nacizma i komunizma. Iako je nasljeđe komunizma bilo predmet zasjedanja Parlamentarne skupštine Vijeća Europe već 1992. godine,¹² proširenje Europske Unije za deset postkomunističkih zemalja u razdoblju 2004-2007. stvorilo je nove institucionalne uvjete za preseljenje tih zahtjeva s lokalnog tla u pojedinim državama na međunarodni forum. *Memory entrepreneurs* tražili su od Europe da se više otvori na patnje koje je preživjela „druga Europa“, kako pod nacističkom, tako i pod komunističkom okupacijom. U literaturi se to zove „zahtjevima za priznavanje“ (eng. *claims for recognition*)¹³ ili pokušajima

11 J. Mark, *The Unfinished Revolution: Making Sense of the Communist Past in Central-Eastern Europe*, Yale University Press, New Haven 2010.

12 PACE, Report 7209 on *Measures to Dismantle the Communist Totalitarian Regimes*, Council of Europe, Strasbourg 1992; PACE, Resolution 1096 on *Measures to Dismantle the Heritage of Former Communist Totalitarian Systems*, Council of Europe, Strasbourg 1996.

13 C. Closa Montero, *Negotiating the Past: Claims for Recognition and Policies of Memory in the EU*, Working Paper 08, Instituto de Políticas y Bienes Publicos, CCHS-CSIC, Madrid 2010.

uspostave „sjećanja na Gulag“ kao odgovora na „sjećanje na Šou“.¹⁴ Usprkos bezvjetnom karakteru „politike priznavanja“ koja se nalazila u tim zahtjevima, oni mogu sugerirati bipolarnu suprotnost između „zapadne“ i „istočne“ interpretacije prošlosti, što bi dovelo do umanjivanja ideološke dimenzije sukoba u kontekstu ocjene bivših komunističkih režima. Europska razina legitimizacije „totalitarne“ interpretacije komunističke prošlosti u stvarnosti bi dovela do stalne simboličke nadmoći konzervativaca nad ljevicom u europskom prostoru.

Upravo su se u tom kontekstu postupne, iako ne neupitne, promjene u službenom sjećanju na komunizam dogodile tijekom nadnacionalnih političkih susreta za vrijeme 6. saziva Europskog parlamenta (2004-2009). Brojne komemoracije koje su tada organizirane pružale su budućim *memory entrepreneurs* povoljan politički kontekst.¹⁵ Međutim, četiri velike prekretnice koje su vodile raspravi nad *Rezolucijom* ilustrirat će kontroverznu logiku postavljanja te agende.

Kao prvo, konzervativna Europska pučka stranka (engl. *European People's Party*: EPP) prihvatala je u veljači 2004. godine deklaraciju koja je pozivala da EU prihvati „službenu deklaraciju u pravcu međunarodne osude totalitarnog komunizma“ i zagovarala „određivanja Dana sjećanja na žrtve totalitarnih komunističkih sustava“.¹⁶ Budući da je prijedlog potekao isključivo od strane desnog političkog spektra, nije imao svoj nastavak na razini Europske Unije.

Kao drugo, Europski parlament prihvatio je rezoluciju koja se odnosila na šezdesetu godišnjicu završetka Drugoga svjetskog rata u svibnju 1945. Iako je njezin domet trebao biti općeeuropski, ona je ukazivala da je „kraj Drugoga svjetskog rata za mnoge narode značio ponovnu tiraniju od strane staljinističkog Sovjetskog Saveza“.¹⁷ Pitanje usporedbe nacizma i staljinizma ponovno je istaknuto kao dio šire refleksije na temu Drugoga svjetskog rata i europskih integracija. Rasprave nad tim tekstrom izazvale su kontroverze kada je u pitanju način opisa sudbine Istočne Europe nakon 1945. godine, a podjele unutar parlamentarnih skupina, koje su nastale na temelju nacionalnih podjela, jasno su pokazivale na nedostatak zajedničkog razumijevanja Drugoga svjetskog rata i Hladnog rata u Parlamentu.¹⁸

14 E. Droit, *Le Goulag contre Shoah. Mémoires officielles et cultures mémoriales dans l'Europe élargie, „Vingtième siècle“* 2007, nr 94, s. 101–120.

15 Godišnjice završetka Drugoga svjetskog rata, ustanka u Budimpešti, Praškog proljeća, potpisivanja Pakta Ribbentrop-Molotov, pada Belinskog zida, sve je to Europskom parlamentu olakšalo refleksiju nad nedavnom prošlošću. To se dogodilo zahvaljujući konstrijuiranju teleološke naracije u kojoj je europsko ujedinjenje konačni rezultat svih borbi protiv tiranije u 20. stoljeću.

16 EPP, Resolution adopted by the XVI-th EEP Congress Condemning totalitarian Communism, 2004.

17 EP, Resolution P6_TA(2005)0180 *The Sixtieth Anniversary of the End of the Second World War in Europe on 8 May 1945*, European Parliament, Brussels 2005.

18 L. Neumayer, *Les politiques mémoriales européennes: légiférer sur le communisme au Parlement européen*, paper presented at the conference *Le Parlement européen au travail*, SAGE laboratory, Strasbourg 2014, November 20–21.

Kao treće, u siječnju 2006. godine Parlamentarna skupština Vijeća Europe prihvatiла је rezoluciju која се односила на „међunarодну осуду злочина које су починили тоталитарни комунистиčки реџими“.¹⁹ Ипак, тај документ у симболичком смислу није имао никакве практичне последице, будући да није добио подршку двije трећине гласова потребну како би документ био пропријететен у даљњу процедуру у Министарској вијећи.²⁰

Nапокон, у travnju 2007. Вијеће Европске Уније постигло је компромис у односу на Okvirnu odluku на тему сузбијања „posebno ozbiljnih oblika rasizma i ksenofobije sredstvima kriminalnog prava“, што земљама чланicama omogућује криминализацију јавног пристанка, порicanja ili teške trivijalizacije злочина „protiv skupina ljudi које се izdvajaju na temelju rase, boje, religije, podrijetla ili nacionalnih ili etničkih korijena“. Представници Литве, без обзира на подршку својих poljskih i latvijskih kolega, ipak „nisu uspjeli uvjeriti Вијеће да се lista kriterija proшири i na kriterij „društvenog statusa“ ili „političkih uvjerenja“ u cilju penalizacije poricanja „komunističkih zlочina“. Кao kompromis, Вијеће је затражило од Европске комисије да организира јавна саслушања на тему „zlочina genocida, zlочina protiv čovječnosti i ratnih zlочina које су починили тоталитарни реџими“.²² То се саслушање одржало 8. travnja 2008. године током словенског предсједanja. Мала скупина из посткомунистичких земаља и конзервативних заступника у Европском парламенту искористила је пруženu priliku да iznese своје prijedloge tijekom češkog predsjedanja (siječanj – lipanj 2009.), што се vremenski poklapalo s godišnjicom događaja koji su значили pad комунистичких реџима у Средњој и Иstočnoj Европи.

19 PACE, Resolution 1481 on *The Need for International Condemnation of Crimes of Totalitarian Communist Regimes*, Council of Europe, Strasbourg 2006.

20 Analiza prihvaćene rezolucije ne može biti predmet razmatranja s obzirom na ograničeni opseg teksta, međutim službeni dokumenti које су прихватили PACE i EP 2006. i 2009. године били су međusobno povezani i međusobno су se podupirali.

21 Traktati EU *explicite* navode „rasizam i ksenofobiјu“ као povredu principa на којима се темелji Unija, што пружа правни темељ европских акција. На подручју krivičnog prava djelovanje EU ограничено је ipak на „ozbiljne prekogranične злочине“ te на злочине који су ranije признati у међunarodном праву. Doseg Okvirne odluke je zbog тога ограничен на „zлочине genocida i злочине protiv čovječnosti kao i ratne zlочine kao što су definirani člancima 6, 7 i 8 Statuta Međunarodnog kaznenog суда te u članku 6 karte Međunarodnog vojnog суда, која je priložena Londonском sporazumu od 8. kolovoza 1945. godine.“. U dodatku se tamo говори да „будући da su kulturno nasljeđe i правне традиције земаља чланica u određenoj mjeri različite, posebno na tome polju, potpuno uskladihanje казненог prava je danas nemoguće“. (Council of the European Union, 2794th Justice and Home Affairs Meeting, 19–20 April 2007, Luxembourg, Press Release Nr: 8364/07, https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/jha/93741.pdf). Za proširivanje popisa злочина који bi mogli biti uzimani u obzir na razini Unije neophodno bi bilo glasanje о том пitanju на forumu Вијећа Европске Уније. Nedostatak političke volje kod nekih земаља чланica, načelo supsidijarnosti i moguće napetosti između borbenog radikalizma te poštivanja слободе говора главна су препрека за такво проширење djelovanja EU.

22 Council of the European Union, 2794th Justice and Home Affairs Meeting, 19–20 April 2007, Luxembourg, Press Release No: 8364/07, https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/jha/93741.pdf

Ove su rasprave „novopristiglima“ u Europski parlament dale priliku da izgrade svoj parlamentarni profil na temelju povijesnih pitanja. Ipak, Europski parlament je specifičan institucionalni prostor s detaljnim „pravilima igre“, koji uređuju odnos vlasti. Njegovi članovi moraju steći „praktično razumijevanje“ tih pravila te institucionalno znanje i *know-how*, da bi stekli „europsko povjerenje“ i uspješno ostvarivali svoje interese.²³ Dodatno, EU čini „višeslojno i policentrično političko polje“ s dualističkim – nacionalnim i nadnacionalnim – temeljem vlasti, u kojoj akteri obično nastoje izvršiti transfer političkih resursa s državne na europsku razinu i obrnuto, u cilju maksimalizacije svoje vlasti. Relativna snaga strateških aktera u raspravi o komunizmu proizlazi kako iz njihova institucionalna statusa, tako i njihovih društvenih karakteristika.²⁴

Iniciranje *Rezolucije* bila je posljedica zajedničkih npora dvaju tipova *memory entrepreneurs*. Prvu skupinu činili su raniji disidenti, koji su, prije nego što su postali EU zastupnici, obnašali visoke funkcije u politici na državnoj razini. Oni su koristili položaj koji je proizlazio iz moralnog autoriteta i simbolične resurse proizašle iz vlastite biografije da bi u Europskom parlamentu jačali svijest o „komunističkim zločinima“. Četiri ličnosti iz nekadašnje opozicije, koje su pokazivale posebnu aktivnost na tom polju, bili su: Sandra Kalniete iz Latvije, Vytautas Landsbergis iz Litve, Tunne Kelam iz Estonije i László Tökés iz Rumunjske. Njihovo izravno iskušto doživljaja državnih represija stvorilo je skladnu sliku „totalitarne“ komunističke prošlosti,²⁵ a činjenica da su jedno vrijeme bili šefovi država (Landsbergis), diplomati (Kalniete) ili dugogodišnji članovi Parlamentarne skupštine Vijeća Europe (Kalem

-
- 23 Poznavanje apstraktnih parlamentarnih procedura moramo razlikovati od *know-how* definiranog kao sposobnost razvijanja posebnih umijeća uspostave kontakata s predstavnicima različitih zemalja, prepoznavanja glavnih igrača, određivanja tko je politički saveznik te pronalaženja „prihvatljivih argumenata“ koji se uklapaju u okvire „opće, europske perspektive“ za razliku od „nacionalnih“ ili „ideoloških“ stajališta (W. Beauvallet, S. Michon, *La socialisation à l'Europe des élus européens – Acquisition et activation de dispositions à l'europeanisation*, u: C. Robert, H. Michel (eds.), *La fabrique des «Européens»: processus de socialisation et construction européenne*, Presses Universitaires de Strasbourg, Strasbourg 2010, 197–230; W. Beauvallet, S. Michon, *Faire carrière au Parlement européen: activation de dispositions et socialisation institutionnelle*, u: D. Georgakakis (ed.), *Le champ de l'eurocratie. Une sociologie du personnel politique de l'UE*, Economica, Paris 2012, 13–42). Vidi: (S. Hix, C. Lord, *Political parties in the European Union*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 1997) te (O. Costa, *Le Parlement européen, assemblée délibérante*, ULB, Bruxelles 2000) za dodatnu analizu parlamentarnog rada u EP te posebnih umijeća kakve takav rad traži. Vidi također: S. Hurka, M. Kaeding, *Report allocation in the European Parliament after Enlargement*, „Journal of European Public Policy“ 2012, No 19(4): 512–529 na temu relativne marginalizacije novih članova EP u 6. sazivu.
- 24 N. Kauppi, *Democracy, Social Resources and Political Power in the European Union*, Manchester University Press, Manchester 2005; D. Georgakakis (ed.), *Le champ de l'eurocratie. Une sociologie du personnel politique de l'UE*, Economica, Paris 2012.
- 25 Vidi, primjerice, uspmene dvoje od njih (S. Kalniete, *En escarpins dans les neiges de Siberie*, Editions des Syrtes, Paris 2003; V. Landsbergis, *Un peuple sort de prison*, UAB Baltijos kopija, Vilnius 2009). Također: J. Mark, *The Unfinished Revolution*, na temu poznate kontroverze između

i Landsbergis) također je predstavljala adute u Europskom parlamentu: umijeće vođenja političkih pregovora na državnoj i međunarodnoj razini te osobna poznanstva koja su omogućavala pokretanje akcija u parlamentarnim, diplomatskim i upravnim mrežama. Štoviše, njihova parlamentarna specijalizacija „boraca za ljudska prava“²⁶ bila je oruđe operacionalizacije njihovih agendi kao onih koje spadaju u univerzalna pitanja ljudskih prava. Ove biografske čimbenike jačale su onda istaknute funkcije koje su oni obnašali u europskim institucijama, kao što je potpredsjednik Europskog parlamenta (Tökés) ili članstvo u Uredu Europske pučke stranke (Landsbergis).

Drugi tip *memory entrepreneurs* karakterizirala su druga obilježja: bili su nešto mlađi, lišeni simboličnog autoriteta koji bi proizlazio iz disidentske djelatnosti, ali zato uže povezani s vodstvom Europske pučke stranke i državnim vlastima. Dvoje među takvima članovima Europskog parlamenta, zajedno s Tunne Kelarem, pokrenuli su parlamentarnu proceduru koja je vodila prihvaćanju *Rezolucije*. Prvi među njima bio je Mađar József Szájer, jedan od osnivača desničarskog FIDESZ-a, ali i potpredsjednik parlamentarne grupacije Europske pučke stranke. Druga osoba bila je Jana Hybášková, koja je imala uske veze s političkim i upravnim vodstvom češkog predsjedavanja. Ona je bila istovremeno veza preko koje je skupina čeških društvenih i političkih aktivista namjeravala dati europsku dimenziju kontroverznoj naraciji koja se odnosila na komunizam, usredotočenoj na njegovu „zločinačku prirodu“.

Povjesne ličnosti s iskustvom oporbene djelatnosti protiv komunizma:

Sandra Kalniete (Latvija), rođena u progonstvu u Sibiru 1952. godine; povjesničarka umjetnosti. Jedna od lidera Latvijske pučke fronte (1989-1991), diplomatinja (veleposlanica pri UNESCO, veleposlanica u Francuskoj, ministrica vanjskih poslova 2001-2004), članica Konvencije za budućnost Europe, europska povjerenica (2004), članica EP.

Vytautas Landsbergis (Litva), rođen 1932. godine, muzikolog; predsjednik Vijeća Pokreta *Sajudis* (1988-1991), predsjednik Litve (1991-1992), član PACE (1993-1996, 2000-2002), član EP (2004-2014).

Tunne Kelam (Estonija), rođen 1936. godine, arhivist i povjesničar; jedan od lidera pokreta za nezavisnost Estonije, član Estonskog komiteta (1990-1992) te estonskog parlamenta (1992-2004). Član PACE (1992-2000) i EP (od 2004).

László Tökés (Rumunjska), rođen 1936. godine, protestantski biskup; predvodnik prosvjeda u Timišoari 1989. godine, mađarski član EP (od 2007), potpredsjednik EP (lipanj 2010-siječanj 2012).

Sandre Kalniete i potpredsjednice Glavnog židovskoga vijeća u Njemačkoj tijekom sajma knjiga u Leipzigu 2004. godine.

26 Ova specijalizacija proizlazi iz njihove parlamentarne djelatnosti: članstva u komisijama, priprema radnih verzija dokumenata, postavljanja pitanja, davanja deklaracija i peticija za rezolucije.

Mladi antikomunisti:

Jana Hybášková (Češka), rođena 1965. godine, doktor filozofije (1989), diplomakinja, članica EP (2004-2009); članica (2004-2008) te predsjednica (od 2008) Europske demokratske stranke. Ambasadorica EU u Iraku (2011-2015) i Namibiji (od 2015).

József Szájer (Mađarska), rođen 1961. godine, pravnik, jedan od osnivača FIDESZ-a; i prije 2004. njegova je karijera vezana uz EU: predsjednik Vijeća za europske poslove mađarskog parlamenta, promatrač EP, član Konventa za budućnost Europe; član EP (od 2004) i potpredsjednik grupacije EPP.

Klasičan mehanizam *uploading*, tj. prenošenja zahtjeva na europsku razinu, dogodio se preko tzv. praškog procesa.²⁷ Nakon podulje političke i akademiske borbe 2007. godine u Češkoj je osnovan institut nacionalne memorije pod nazivom Institut istraživanja totalitarnih sistema (ISTR). Kako bi mu se u vrlo polariziranom ozračju dalo legitimitet, Institut je, uz pomoć Hybáškove i podršku ministra vanjskih poslova Alexandra Vondre,²⁸ u Pragu u lipnju 2008. godine organizirao konferenciju na temu „europske savjesti i komunizma“. Prašku deklaraciju na temu europske savjesti i totalitarizma napisali su istaknuti bivši disidenti, kao što su Václav Havel, Joachim Glauk, Vytautas Landsbergis, te pedesetorka članova Europskog parlamenta, Parlamentarne skupštine Vijeća Europe, aktivista za ljudska prava i zaposlenika nekoliko instituta nacionalne memorije.

U toj se deklaraciji tražilo izjednačavanje odnosa prema komunizmu i nacizmu kako na etičkoj, tako i na političkoj i pravnoj razini. Iako je prva točka govorila da bi se „kako nacistički, tako i komunistički totalitarni sustav trebao ocjenjivati svaki s obzirom na vlastite strašne zasluge“, ostali dio teksta naglašavao je isključivo „značajne sličnosti“ između obaju sistema koje su proizlazile iz stalne upotrebe terora. Primjerice, naglašava se da je „istrebljivanje i deportacija cijelih nacija i skupina ljudi“ činila neodvojiv dio ideologije. Iako se nije pozivala na kategoriju genocida, Deklaracija je apelirala da se „mnogi zločini počinjeni u ime komunizma“ okarakteriziraju kao „zločini protiv čovječnosti“ te „uveže zakonodavstvo koje bi omogućilo sudovima osuđivanje i kažnjavanje odgovornih za komunističke zločine te zadovoljštinu za žrtve

27 Literatura koja se odnosi na *uploading* dokazuje da čak i „meki“ instrumenti politike Unije, kao primjerice *Rezolucija*, mogu predstavljati važan simbolički adut koji koriste nacionalni akteri dobivajući dovoljnu motivaciju za svoje napore u cilju uključivanja europske razine. Agnes Batory pokazala je u konkretnom slučaju mađarskih kontroverzi oko medijskog prava jer „prenošenje pitanja na arenu Europske Unije s velikom vjerojatnošću će se isplatiti nacionalnim političkim akterima koji imaju slabu poziciju u zemlji članici, ali imidž i konzistentan angažman institucija Unije u konkretan sukob, te resursi koji im omogućuju formiranje pobjedničke koalicije na razini europske rasprave, dok bi u vlastitoj zemlji bili na gubitničkim pozicijama“ (A. Batory, *Uploading as Political Strategy: the European Parliament and the Hungarian Media Law Debate*, „East European Politics“ 2014, 30(2): 230–245).

28 Bivši disident, blizak Václavu Havelu, predsjednik češkog predsjedanja 2009. godine.

komunizma“. Na temelju simboličkih paralela s nacizmom opravdavala je proglašenje „23. kolovoza, dana potpisivanja [...] pakta Ribbentrop-Molotov, Danom sjećanja na žrtve obaju totalitarnih režima, na isti način na koji Europa štuje žrtve Holokausta na 27. siječnja“. Napokon, Deklaracija je predlagala osnivanje „instituta europske memorije i savjesti, koji bi postao kako europski institut u kojem se istražuje totalitarizam, [tako i] općeeuropski muzej/memorijal za žrtve svih totalitarnih sustava“.²⁹

Prvo ujedinjenje aktera smještenih na različitim političkim i upravnim poljima dogodilo se u Europskom parlamentu 18. ožujka 2009. godine kada je češko predsjedništvo – uz pomoć slovačkog povjerenika za kulturu Jama Figela i nekih potpisnika Deklaracije (Klam, Tökés, Landsbergis i Szájer), organiziralo saslušanje na temu „europske savjesti i zločina totalitarnog komunizma: dvadeset godina poslije“. Izravna posljedica „praške procedure“ bilo je prihvatanje *Rezolucije Europskog parlamenta* 2. travnja 2009. godine u kojoj je usvojena većina točaka praške Deklaracije.

Institucionalne i argumentacijske strategije

Prihvatanje *Rezolucije* dokazuje uspješnu socijalizaciju novoprdošlih zastupnika koji su uspjeli usvojiti parlamentarna pravila međusobnog djelovanja, a posebno su pokazali umijeće prevladavanja nacionalnih i ideooloških podjela te postizanja političkih kompromisa između dvije najznačajnije političke grupacije unutar Europskog parlamenta, to jest Europske pučke stranke i Stranke europskih socijalista (eng. *Party of European Socialists*: PES). Ranije spomenuti *memory entrepreneurs* iz Europske pučke stranke morali su svoje strategije prilagoditi promjenjivoj konfiguraciji aktera uključenih u raspravu o totalitarizmu.

U pripremama za saslušanje u Europskom parlamentu, Stranka europskih socijалиsta oformila je radnu skupinu za povijest kako bi „Europska Unija poduzela korake protiv pokušaja da se povijest piše iznova“.³⁰ Ova radna skupina pod vodstvom Nizozemca Jana Marinusa Wiersme uključila je u svoj rad trojicu „novoprdošlih“ s vrlo različitim biografijama, koji su se aktivno suprotstavljali komunističkom režimu (Józef Pinior iz Poljske), služili sistemu (Justas Paleckis iz Litve) ili napustili zemlju (Libor Rouček iz Češke). Toj su skupini pripadali također istaknuti parlamentarci iz starih zemalja članica: njemački predsjednik Stranke europskih socijalista (Martin Schulz) te jedan od njegovih zamjenika (Austrijanac Hannes Swoboda), ali i Miguel Angel Martinez, bivši prognanik iz frankističke Španjolske. Kako bi se izbjegla javna razmislilaženja, kakva su se dešavala 2005. godine, ova dosta šarolika skupina definirala je liniju Stranke europskih socijalista za pregovore u vezi *Rezolucije* u ožujku – travnju 2009. godine.

29 Prague Declaration on European Conscience and Communism, Prague 2008.

30 PES, *Politics of History: Uses and Abuses of the Past*, Renner Institute, Vienna 2009.

Radna skupina za povijest Stranke europskih socijalista

Józef Pinior (Poljska), rođen 1955. godine, politolog, jedan od lidera Solidarnosti; član EP (2004-2009).

Libor Rouček (Češka), rođen 1954. godine, politolog; napustio zemlju 1978; prije 2004. godine njegova je karijera vezana uz EU (potpredsjednik Komiteta europskih integracija u češkom parlamentu; šef izaslanstva promatrača ČSSD (2004-2009), prvi potpredsjednik Odbora za vanjske poslove (2006-2009), potpredsjednik grupacije PES u EP (2009-2012)).

Justas Paleckis (Litva), rođen 1942. godine, novinar; ostvario je diplomatsku i upravnu karijeru prije 1990; potpredsjednik Odbora za vanjske poslove litvanskog parlamenta (1990-1992), savjetnik predsjednika Litve za vanjske poslove (1993-1996), ambasador Litve u Velikoj Britaniji (1996-2001), zamjenik ministra vanjskih poslova Litve (2002-2004), član EP (2004-2014).

Jan Marinus Wiersma (Nizozemska), rođen 1951. godine; završio je studij povijesti; politički savjetnik Parlamentarne skupine za vanjsku politiku pri nizozemskoj Stranci rada (1978-1987), međunarodni tajnik i drugi potpredsjednik Stranke rada (1987-1999), potpredsjednik grupacije PES (1999-2004), član EP (1994-2009).

Hannes Swoboda (Austrija), rođen 1946. godine; studirao je pravo i ekonomiju; ostvario je karijeru u Socijaldemokratskoj stranci Austrije (SPÖ); član EP (od 1996), potpredsjednik (1997-2012) te predsjednik PES (2012-2014).

Martin Schultz (Njemačka), rođen 1955. godine; izdavač i trgovac knjigama; ostvario je karijeru u SPD; član EP (od 1994), koordinator grupacije PES, komisije za ljudska prava (1994-1996), koordinator grupacije PES za građanske slobode i unutarnju politiku (1996-2000), predsjednik grupacije PES (2000-2012), predsjednik EP (2012-2017).

Helmut Kuhne (Njemačka), rođen 1949. godine, sociolog; član EP (1994-2009).

Miguel Ángel Martínez Martínez (Španjolska), rođen 1940. godine; lider oporbenih studenata pod Francovom vlašću, nakon čega odlazi u emigraciju u Francusku; potpredsjednik (1983-1992) i predsjednik (1992-1996) PACE, član EP (1999-2014), član uprave Odbora povjerenika Kuće europske povijesti (od 2011).

Parlamentarna rasprava bila je vrlo burna, budući da je antikomunistička mobilizacija zamijenila postojeće crte podjele unutar Parlamenta podjelama prema nacionalnim („novoprdošli“ kontra „stare“ članice) i ideološkim kriterijima (desnica kontra ljevica). Konzervativci, koje su podržali liberali i zeleni, našli su se u opoziciji prema socijalistima, dok je radikalna ljevica odbila sudjelovati u raspravi. Ipak, dublja analiza zapisnika parlamentarnih zasjedanja pokazala je podjele unutar skupina. Primjerice, u ocjeni prirode komunizma i adekvatnosti koncepcije „totalitarizma“ posebno podložne unutarnjim napetostima bile su lijeve grupacije. Također, različiti oblici konzervativizma rezultirali su lagano različitim varijantama mišljenja o tome na koji način valja upravljati naslijedjem komunističkih režima. Na sličan način, nacionalne podjele ne mogu biti interpretirane isključivo u kategorijama bipolarnosti Istok –

Zapad, jer su neke nacionalne delegacije pokazale posebne modele glasanja vezane uz posebno povijesno nasljeđe.³¹ Štoviše, neki euroskeptični zastupnici imali su prigovore prema *Rezoluciji* ne zbog neslaganja s njezinom interpretacijom komunizma već zbog njezine pohvale europskih integracija.³² Rasprave o sadržaju i načinu elaboracije komunizma u *Rezoluciji*³³ definirale su okvire novoga, posthladnoratovskog, legitimnog diskursa na temu komunističke prošlosti u EP.

Tijekom parlamentarne rasprave, organizirane 25. ožujka 2009. godine, kontroverze su se pojavile uglavnom uz dva pitanja. Prvo se odnosilo na mogućnost postojanja jedinstvenog legitimnog sustava sjećanja u Europi: može li Europski parlament ili čak Europska Unija kao cjelina promovirati „jedinstvenu viziju“ ili možda „multiperspektivno gledanje“ na neka povijesna zbivanja? Može li kreirati općeeuropsko martirološko sjećanje?

Dio argumentacije opravdavao je prevrednovanje prošlosti u cilju izvlačenja zaključaka. Alexander Vondra na sljedeći je način objašnjavao podršku češkog predsjedavanja raspravi na temu „komunističkog totalitarizma“ u okviru EU: „samo zahvaljujući pomirenju s poviješću možemo se istinski osloboditi jarma koji nam je nametnuo prethodni sustav. Kao drugo, samo kroz potpuno priznanje patnja koje su ti sustavi donijeli, možemo u potpunosti razumjeti sadašnjost. Europska Unija podržava sve što predstavlja posvemašnju suprotnost totalitarizmu. Za one koji su se oslobodili okova komunizma, članstvo u Europskoj Uniji jest jedno od osnovnih jamstava da više nikada ne padnemo u totalitarizam. To je jamstvo zajedničko svima. To je nešto što valja cijeniti i nikada ne valja pristupati tome olako. [...] Kao treće, to smo dužni našoj djeci. Treba izvući iskustva iz naše totalitarne prošlosti. Možda najvažnije među njima jest potreba poštivanja ljudskih prava i temeljnih vrijednosti.“

Dodatno su neki članovi Europskog parlamenta naglašavali da ne može doći do potpune europske integracije bez, kako je to izrazio Tunne Kelam, „integriranja europske povijesne percepcije“: „Mislim da ono što danas trebamo nije samo gospodarsko i političko proširenje Europe, već proširenje europske svijesti o masovnim zločinima protiv čovječnosti koji su se dogodili svugdje u Europi tijekom 20. stoljeća. Trebamo integraciju europske povijesne percepcije – budući da se samo na taj način možemo pomaknuti prema boljoj europskoj budućnosti.“

31 Primjerice, s obzirom na ulogu komunista tijekom građanskog rata i njihovu borbu protiv vojnog režima u šezdesetim i sedamdesetim godinama 20. stoljeća prisutan je bio snažan otpor tendencijama izjednačavanja nacizma i komunizma u Grčkoj. Desetorica od jedanaest grčkih članova EP koji su pripadali EPP-u suzdržala se od glasovanja nad *Rezolucijom*. To su bili jedini suzdržani glasovi u EPP-u.

32 *European Conscience and Totalitarianism (Debate)*, European Parliament, Strasbourg 2009.

33 Parlamentarne rezolucije prihvataju se na inicijativu jednog ili više članova. Nakon toga političke grupacije daju peticije koje se odnose na rezolucije i obično tada postižu sporazum o zajedničkoj peticiji koja je predmet rasprave na otvorenoj sjednici Europskog parlamenta. Napokon, rezolucija se stavlja na glasovanje i prihvata većinom glasova.

To je stajalište podržavala izjava Hybáškove za Europske pučke stranke, koja je pozvala na zajedničku akciju „Istoka i Zapada“ za njihovu „zajedničku povijest“: „Godine 2005. prihvatili smo rezoluciju o 60. godišnjici završetka Drugoga svjetskog rata. Otkrili smo da Europskom parlamentu i Europskoj Uniji nedostaje političke volje da krenu putem zajedničkog razumijevanja i ocjene europske povijesti. Dok su žrtve fašizma i nacizma doobile pripadajuću zadovoljštinu, milijuni žrtava komunizma ostali su zaboravljeni. Veliko mi je zadovoljstvo obznaniti da je rezolucija o europskoj savjesti i totalitarizmu, na kojoj je radila većina obitelji u ovoj kući danas popodne, skoro gotova. Europa neće biti ujedinjena dok Zapad i Istok ne postignu sporazum oko zajedničkih istraživanja, priznanja, dijaloga i razumijevanja zajedničke povijesti fašizma, komunizma i nacizma.“

Protuargumentacija je polazila od toga da ova rasprava može dovesti do instrumentalizacije povijesti, kako je to rekao Jan Marinus Wiersma govoreći u ime Stranke europskih socijalista: „Moja grupacija nije protiv rasprave koja je danas održana kao takva, ali imamo uistinu dosta problema s rezimiranjem njezinih rezultata u rezoluciji. Proizlazi da možemo u rezoluciji odrediti kako valja pristupati europskoj povijesti, pogotovo totalitarnoj prošlosti. [...] Kao političari snosimo odgovornost u trenutku kada moramo odrediti koje događaje trebamo obilježiti na poseban način, ali dopustite da to radimo u suradnji s povjesničarima.“

Odbacivanje „politički pristrane“ rasprave još je odlučnije artikulirao Grk, Athanassios Pafilis, iz radikalno lijeve skupine Ujedinjena europska ljevica (engl. European United Left–Nordic Green Left; fr. Gauche unitaire européenne: GUE-NGL): „Eskaliranje svake osude antikomunističke strategije u okviru Europske Unije vrijedno je uvreda za nacije: pomoću iskrivljene povijesti, kleveta i laži izjednačen je fašizam s komunizmom. Najreakcionarniji i najbarbarski sustav koji je rodio kapitalizam, naime fašizam, izjednačen je s najnaprednijom idejom koju je stvorio čovjek, to jest s komunističkom idejom rušenja izrabljivanja čovjeka od strane čovjeka. To je uvreda sjećanju dvadeset milijuna sovjetskih ljudi koji su žrtvovali svoj život u borbi protiv fašizma. Taj vulgarni antikomunizam usmjeren je ne toliko protiv povijesti, koliko protiv sadašnjosti i budućnosti.“

Drugo opširno diskutirano pitanje bilo je pitanje usporedbe komunizma i nacizma: jesu li nacizam i komunizam „jednako zločinačke“ ideologije i povjesno postojeći sustavi? Trebamo li razlikovati komunizam kao ideologiju od staljinizma kao političkog sustava?³⁴

József Szájer na sljedeći je način izrazio stajalište jedne od skupina zastupnika u Europskom parlamentu, koji su naglašavali strukturne sličnosti između nacizma i

³⁴ Vezano uz znanstvenu analizu tog složenog pitanja vidi među ostalima: C. Leggewie, *A Tour of the Battleground: The Seven Circles of Pan-European Memory*, „Social Research“ 2008, Vol. 75; S. Kattago, *Agreeing to Disagree on the Legacies of Recent History – Memory, Pluralism and Europe after 1989*, „International Journal of Social Theory“ 2009, nr 12(3), s. 375–395.

komunizma, usprkos njihovim ideološkim razlikama: „Demokrat, Europejac, ne može prihvati da čak i danas, čak u Europskom parlamentu, postoje ljudi za koje se zločini komunističke diktature mogu pravdati i dobivaju oprost. Dvostruki standardi koji čine razlike između žrtava, zločina, patnja, smrti, neprihvatljivi su. Oni koji pokušavaju pravdati zločine komunističke diktature tvrde da su sve te užase počinili ti sustavi u ime visokih idea, u ime egalitarizma i bratstva. Gospođe i gospodo, gospođo predsjedavajuća, to je velika laž, a sve što su učinili bit će im uračunato ne kao zasluge, već će se okrenuti protiv njih, zbog toga što su prevarili ljudе u ime obećanja plemenitih ciljeva.“

Slično tome, László Tökés upozoravao je na „dvostrukе standarde“ u pristupu nasleđu komunizma i nacizma: „Europska zajednica mora odbaciti dvostrukе standarde koji se manifestiraju na različite načine u pristupu onome kako trebamo ocjenjivati nacizam i komunizam. Objе nečovječne diktature zaslужuju jednaku osudu. Tražim od Europskog parlamenta da izrazi solidarnost sa žrtvama fašističkog komunizma i da pomogne suzbijati još uvijek postojeće nasljeđe komunizma, sukladno ranije spomenutim etičkim, povijesnim i političkim načelima. Samo na taj način podijeljena Europa može biti istinski ujedinjena.“

S druge strane, neki članovi Europskog parlamenta, kao primjerice član Ujedinjene europske ljevice Vladimir Remek, interpretirali su osudu komunističkih zločina kao pokušaj diskvalifikacije komunističke ideologije kao cjeline: „Naravno, nisam slijep na to da su pod parolom komunizma provođene represije, nepravde i prisile. Da, valja tražiti pravdu i ispravno osuditi zločine. Ako ipak [...] netko ne želi vidjeti razliku između komunizma i nacizma, između komunista nekad i komunista danas, koji – kao ja – reprezentiraju značajan broj komunističkih glasača u ovom parlamentu, zahvaljujući demokratskim izborima, onda oni možda naprostо žele ubaciti mene u istu vreću s nacistima.“

Želeći se oteti tim usporedbama, poljski član Europskog parlamenta, Józef Pini-or, prelagao je da se u obzir u raspravi o zajedničkoj prošlosti drugih diktatura uzme sljedeće: „Današnja Europa trebala bi pamtiti žrtve totalitarnih sustava 20. stoljeća u cijelom svijetu. Te su žrtve danas temelj našeg sjećanja, trajni duhovni temelj europske demokracije. Istovremeno trebamo gledati cjelokupnu povijest 20. stoljeća. Trebamo se sjećati žrtava autoritarnih sustava, žrtava u europskim zemljama, u nacionalističkim i militarističkim sustavima u Španjolskoj, u Portugalu ili u Grčkoj.“

Nakon prve rasprave pregovori oko *Rezolucije* povukli su za sobom četiri logička poteza koja su vodila prema kompromisu između dvije najveće parlamentarne skupine. Hybášková, Kelam i Szájer kao prvi su u ime Europske pučke stranke 25. ožujka 2009. godine predali prijedlog koji je ponavljao zahtjeve praške Deklaracije.³⁵ Istog je

35 EPP, *Motion for a Resolution on European Conscience and Totalitarianism*, B6–0165/2009, European Parliament, Brussels 2009.

dana radna skupina za povijest Stranke europskih socijalista predala vlastiti prijedlog rezolucije, vrlo različit i značajno kraći. Socijalisti su pokazali snažno negodovanje prema tome da se političari bave povijesnim pitanjima, upozoravali su na „dezinterpretaciju povijesti“, naglašavali da „ne postoji objektivni povjesni narativ“ i podsjećali da je „povijest Europe u 20. stoljeću imala iznimno složen i ambivalentan karakter, slično kao i sjećanje na nju“. Po pitanju komunizma, prijedlog Stranke europskih socijalista bio je značajno različit od prijedloga Europske pučke stranke. Prijedlog socijalista nije sadržavao formulaciju „totalitarni komunistički režimi“, već je umjesto toga govorio o „totalitarnim i autoritarnim režimima“ te o „diktaturama“, istovremeno ne koristeći pojmove „nacizam i komunizam“ kao najgora zla prošlog stoljeća. Povrh toga u prijedlogu se isticalo da treba uzimati u obzir specifično povjesno nasljeđe novih zemalja članica. Opisivao se nacizam kao glavni predmet sjećanja u Europi, a komunizam se smatrao dodatkom „imajući u vidu da je nacizam dominantno iskustvo Zapada, a zemlje Srednje Europe dodale su iskustvo komunizma, te napokon i to da valja promovirati razumijevanje dvostrukog nasljeđa diktatura u tim zemljama“. Slično tome Stranka europskih socijalista je zadržala nijansirano mišljenje vezano uz izjednačavanje komunizma i nacizma zahvaljujući uspoređivanju nacizma sa staljinizmom, a ne komunizmom kao takvим: „većina povjesničara slaže se oko toga da su se nacizam i staljinizam značajno razlikovali usprkos određenim sličnostima, iako iz perspektive žrtava nema značenja koji ih je sustav lišavao slobode, mučio ili ubijao iz bilo kakvih razloga“. Odbacujući pravne argumente, jedino konkretno djelovanje na koje je pozivala Stranka europskih socijalista, bilo je odavanje počasti: „proglašavanje općeevropskog Dana sjećanja na žrtve svih totalitarnih režima, a posebno nacizma i staljinizma, koji bi trebalo obilježavati dostojanstveno i nepristrano“.³⁶

Sljedećeg su dana tri druge političke grupacije – konzervativna Unija za Europu nacija (engl. Union for Europe of the Nations: UEN), liberalni Savez liberala i demokrata Europe (engl. Alliance of Liberals and Democrats for Europe group: ALDE) te zeleni (*European Green Party*) – reagirali javljajući se s vlastitim prijedlozima vezanim u Rezoluciju, koje su prezentirali uglavnom zastupnici Europskog parlamenta iz postkomunističkih zemalja. Tim su se prijedlozima tražili više ili manje radikalni načini prevladavanja nasljeđa komunističkih režima: podrška povijesnim istraživanjima, kreiranje međunarodnog suda, proglašenje Dana sjećanja na žrtve totalitarnih režima itd. Za razliku od njih, GUE te euroskeptična Nezavisnost i demokracija (engl. „*Independence/Democrats*“: IND/DEM) nisu predale vlastite prijedloge i odabile su sudjelovati u raspravi. EPP, UEN, liberali i zeleni na kraju su predali zajednički prijedlog Rezolucije 30. ožujka 2009. godine, a Stranka europskih socijalista odbila im se pridružiti iako se taj prijedlog u velikoj mjeri bazirao na njihovom dokumentu.

36 PES, *Motion for a Resolution on European Conscience and Totalitarianism*, B6–0164/2009, European Parliament, Brussels 2009.

Ta je taktika socijalistima omogućila da zauzmu čvršću poziciju koja im je davala mogućnost da proguraju skoro sve ispravke tijekom plenarne sesije Europskog parlamenta 2. travnja 2009. godine. Iako je za prihvaćanje *Rezolucije* tehnički bila dovoljna obična većina, u političkom smislu nepostizanje absolutne većine glasova bilo bi za Europski parlament neprihvatljivo u slučaju tako simboličkog teksta.

Tijekom plenarnog zasjedanja prihvaćeno je osam od jedanaest ispravaka koje je predložila Stranka europskih socijalista. Posljedično, završna varijanta *Rezolucije* započinjala je upozorenjem pred „političkom instrumentalizacijom povijesti“. Ne koncentrirajući se samo na nacizam i staljinizam, Rezolucija se odnosila i na južnoeuropejske diktature, od Portugala i Španjolske do Grčke, kao dio zajedničke europske prošlosti. U tekstu je naznačena i razlika između staljinizma i komunizma, jer je u opisu općeuropskog povijesnog nasljeđa umjesto „komunizam, nacizam i fašizam“ korišteno „nacizam, staljinizam te faistički i komunistički sustavi“. Rezolucija je umanjivala značaj sovjetskog komunizma budući da je govorila o krvarenju ljudskih prava od strane „svih totalitarnih i autoritarnih sustava“ umjesto da se spomenu samo „totalitarni komunistički sustavi“. Napokon, invokacija označena slovom „G“ naglašavala je izuzetan karakter Holokausta, što je prije bilo uvršteno jedino u prijedlogu liberala i zelenih. Iako je karakter istrebljenja židovskog stanovništva od strane nacista kao slučaj bez preseданa bio zabilježen, njegov je značaj uvelike reducirana u odnosu na stanje u Rezoluciji donesenoj 2005. godine u povodu godišnjice završetka Drugoga svjetskog rata.

Ipak, tri ispravka Stranke europskih socijalista bila su nadglasana ili usmeno izmijenjena tijekom plenarnog zasjedanja. Kao prvo, ispravak koji je opisivao komunizma kao „dodatak“ nacizmu bio je izmijenjen na sljedeći način: „zemlje Srednje Europe iskusile su kako komunizam, tako i nacizam“. U toj je varijanti sovjetski komunizam (kao cjelina) *implicite* postavljen na istoj ravnini s nacizmom. Kao drugo, napuštena je ideja o pozivu za stvaranje „profesionalne akademske mreže u cilju pokretanja suradnje između pojedinih nacionalnih istraživačkih instituta“, umjesto „Platforme europskog sjećanja i savjesti“ spomenute već u praškoj Deklaraciji. Kao treće, Europski je parlament odbacio sugestiju da treba konzultirati povjesničare kod određivanja datuma obilježavanja žrtava „svih totalitarnih i autoritarnih režima“ umjesto da se odluka prepusti političarima, te je određen datum 23. kolovoza.³⁷

Taj kompromis sklopljen između Europske pučke stranke i Stranke europskih socijalista, koji je jedva sačuvao povijesnu zabilješku o posebnosti Holokausta, stavljajući naglasak na zločine komunizma, utro je put prema prihvaćanju *Rezolucije* golenom većinom glasova. Među 632 članova Europskog parlamenta koji su sudjelovali u glasovanju (80% svih članova), 554 su glasala za *Rezoluciju* (87% glasova), 44 bila protiv (7%) a 33 suzdržana (5%). Kada je u pitanju sudjelovanje u glasovanju,

³⁷ Resolution P6_TA(2009)0213 *European Conscience and Totalitarianism*, European Parliament, Brussels 2009.

najaktivniji bili su zeleni (88% članova grupacije), UEN (86%), liberali (85%), EPP (85%). Oko tri četvrtine članova PES (77%) i polovica grupacije „Nezavisnost i demokracija“ (50%) glasalo je za *Rezoluciju*. Samo je 29% članova GUE i 6,9% nezavisnih glasovalo.

Što se tiče proporcija pozitivnih glasova, skupine koje su se najsnažnije opredjelile za *Rezoluciju* bile su: ALDE (85% glasova), UEN (84%), zeleni (83%) i EPP (81%). Samo je 63% članova PES-a, 53% nezavisnih i 18% grupacije „Nezavisnost i demokracija“ podržalo *Rezoluciju*. Također, GUE je imalo iznimno kritičko mišljenje o *Rezoluciji*, koja je dobila podršku samo jednog pripadnika te grupacije.³⁸

Grupacija	Broj mandata	Glasovi ZA (% broja mandata)	Glasovi PROTIV (% broja mandata)	Suzdržanih (% broja mandata)	Sudjelovalo u glasovanju (% broja mandata)
EPP	288	235 (81,59%)	0	10 (3,4%)	85%
PES	217	137 (63,13%)	31 (9,01%)	0	77,4%
ALDE	100	85 (85%)	0	0	85%
UEN	44	37 (84,09%)	0	1 (2,7%)	86,3%
Zeleni	43	36 (83,09%)	1 (2,32%)	1 (2,32%)	88,3%
GUE-NGL	41	1 (2,43%)	7 (17,07%)	4 (9,75%)	29,2%
IND/DEM	22	7 (18,18%)	1 (4,54%)	3 (13,63%)	50%
Neovisni	30	16 (53,33%)	5 (16,66%)	2 (6,66%)	75,69%
Ukupno	785	554 (70,57% svih članova EP)	45 (5,73% svih članova EP)	33 (4,2% svih članova EP)	80,5%

Nejednoznačan rezultat: narativ o komunizmu u Europskoj Uniji

Memory entrepreneurs u Europskom parlamentu stvorili su analitičke kategorije („zločini totalitarizma“, „komunistički zločini“) te ličnosti („žrtve komunističkih zločina“, „junaci antitotalitarnog otpora“) koje su nastojali nametnuti svim javnim raspravama o komunističkoj prošlosti u Srednjoj i Istočnoj Europi. Ove ličnosti i kategorije opravdavaju njihove zahtjeve za *dokazima* (otvaranje arhiva), *priznanjem* (simboličke deklaracije i akcije obilježavanja), *zadovoljštinom* (sudovi za počinitelje).³⁹ Iako *Rezolucija* spominje posebnost Holokausta i upozorava pred politizacijom povijesti, ipak predstavlja neupitan zaokret u raspravi u pravcu takve interpretacije komunizma, koja se fokusira na njegovu zločinačku prirodu i strukturne sličnosti nacizmu. Nejednoznačnost ipak preteže kada su u pitanju praktične posljedice te simboličke asocijacije vezane uz diktature kako unutar, tako i izvan Europskog parlamenta.

38 Nizozemski parlamentarac, Erik Meijer.

39 D. Fassin, R. Rechtman, *L'empire du traumatisme: enquête sur la condition de victim*, Flammarion, Paris 2007.

Unutar Parlamenta *Rezolucija* čini simboličko oružje antikomunističkih članova Europskog parlamenta. Godine 2010. dio njih oformio je neformalnu skupinu nazvanu „Pomirenje europske povijesti“ (engl. *Reconciliation of European Histories*: REH) kojoj su isprva predsjedavali Kalniete, Landsbergis, Kelam i Tökés. Za razliku od „multiperspektivne prošlosti“ koju promoviraju europske institucije,⁴⁰ REH je svoje ciljeve definirao kao postizanje jedne „povijesne istine“ na europskoj razini: „istinski dogovor oko europske povijesti temeljen na istini i sjećanju. Moramo nastaviti rad na usuglašavanju gledišta cijele Europe na temu povijesti 20. stoljeća. [...] Aspiriramo na razvoj zajedničkog pristupa prema zločinima totalitarnih režima, među ostalima totalitarnih komunističkih režima Sovjetskog Saveza radi osiguravanja kontinuiteta procesa ocjene totalitarnih zločina, jednako tretiranje i nediskriminiranje žrtava svih totalitarnih sustava.“⁴¹ Njegove su glavne aktivnosti bile usmjerenе na prihvaćanje zajedničkih deklaracija i organiziranje konferencija kako bi se raspravili „komunistički zločini“ i njihovo nasljeđe. Ipak, REH nije prihvaćen kao službeno tijelo među grupacijama u Europskom parlamentu, a njegov je domet ograničen na uski dio Parlamenta: političku desnicu postkomunističkih zemalja. U razdoblju 2010-2014. među njegovih 40 članova 32 su potekla iz novoprisključenih zemalja, a 33 su članovi EPP-a. Ova situacija označavala je da nije uspjelo uključivanje onih članova Europske pučke stranke koji nisu imali osobna iskustva komunizma ili nisu bili konzervativne političke orientacije. Sličan nedostatak konkluzivnosti obilježava tri izravna zaključka *Rezolucije* koja bi se odnosila na svijet izvan Europskog parlamenta. Rasprave pravnog karaktera, određivanje Dana sjećanja ili stvaranje međunarodnog centra/memorijala ispalje su iz projekta *memory entrepreneurs*. Nikakav nastavak nisu imale ni pravne akcije koje se u *Rezoluciji* samo maglovito spominju kao angažiranost u „podršku jačeg, međunarodnog pravosuda“. Simboličko izjednačavanje nacizma i komunizma nije donijelo konsekvence koje su tražene u praškoj Deklaraciji: Europska komisija odbacila je sugestije postavljane na političkim forumima da se kazne komunistički zločini i da se njihovi počinitelji postave pred licem pravde, a Vijeće Europske Unije podržalo je stav Komisije.

Nakon užarenih rasprava o penalizaciji poricanja „komunističkih zločina“, koje su održane u Vijeću Europske Unije tijekom 2007. godine, Komisija je zamoljena da „istraži i izvijesti Vijeće EU tijekom dvije godine od stupanja na snagu Okvirne odluke, je li potreban neki dodatni instrument radi monitoringa javnog zaborava, poricanja i vulgarne trivijalizacije genocida, zločina protiv čovječnosti ili ratnih zločina usmjerenih protiv skupina definiranih drugačije nego kriterijima rase, boje kože, vjere, podrijetla, nacionalnog ili etničkog, kao što su primjerice društveni položaj ili

⁴⁰ P. Garcia, *Vers une politique mémorielle européenne ? L'évolution du statut de l'histoire dans le discours du Conseil de l'Europe*, 2009, http://www.ihtp.cnrs.fr/spip/sites/ihtp/IMG/pdf_Garcia_Vers_une_politique_memorielle_de_l_Europe_2009_.pdf.

⁴¹ <http://eureconcilliation.eu/about/>

politička uvjerenja“.⁴² Komisija je zatražila ekspertizu koja bi obuhvaćala usporednu analizu onoga „kako izgleda sjećanje na zločine počinjene od strane totalitarnih sustava u Europi u zemljama članicama“.⁴³ Tu opširnu komparativnu studiju Komisija je naručila radi depolitizacije pitanja komunističkih zločina preko njegova uklapanja u okvir šire refleksije na temu suočavanja s nedemokratskom prošlošću na cijelom kontinentu.⁴⁴ U prosincu 2010., nekoliko dana prije izvješća Komisije, šestorica ministara vanjskih poslova iz zemalja bivšeg Istočnog bloka⁴⁵ uputila su službeno pismo europskom povjereniku za pravosuđe u kojem pozivaju da se „na jednak način tretira komunističke zločine prema istim standardima“ kao i nacističke zločine, posebno u zemljama u kojima se kažnjava poricanje Holokausta. Ipak, Europska komisija oslonila se na ekspertizu prema kojoj nisu ispunjeni pravni uvjeti za prihvatanje novog mehanizma na europskoj razini, budući da poricanje komunističkih zločina nije kažnjivo u pravnim sustavima većine zemalja članica Europske Unije.⁴⁶

Slično tome, pozivi na osnivanje međunarodnog suda sa sjedištem u Europskoj Uniji, pred kojim bi se sudilo za zločine protiv čovječnosti, nisu rezultirali prihvaćanjem nekih konkretnih mjera. Osim nedostatka kompetencija postojale su i druge pravne prepreke na putu formiranja takvog suda u EU: trebalo bi dokazati da postoje prepreke na nacionalnim razinama vezane uz pravilno gonjenje tih zločina i da se nisu pokazale učinkovitim žalbe prema svim ostalim pravnim tijelima, kao što je primjerice Europski sud za ljudska prava.⁴⁷

Štoviše, datum 23. kolovoza, iako je uistinu u Europskoj Uniji proglašen Danom sjećanja na žrtve svih totalitarnih i autoritarnih sustava, nije postigao isti simbolički značaj kao 27. siječnja, koji se na cijelom kontinentu obilježava kao Dan sjećanja na žrtve Holokausta. Iako na taj dan europski povjerenik za pravosuđe drži poseban govor, službene komemoracije širih razmjera organiziraju se samo u baltičkim zemljama na koje se izravno odnosio pakt Ribbentrop-Molotov. U tim zemljama sjećanje na patnje proživljene pod sovjetskom i nacističkom okupacijom čine se da prevladavaju nad sjećanjem na Holokaust, a polarizacija nacionalnog prostora sjećanja ima posebno snažan karakter.⁴⁸

42 2794th Justice and Home Affairs Meeting 19–20 April 2007, Luxembourg Press Release Nr: 8364/07, European Union Council, Luxembourg 2007.

43 C. Closa Montero, *Study on How the Memory of Crimes Committed by Totalitarian Regimes in Europe is Dealt with in the Member States*, Institute for Public Goods and Policy, Madrid 2010.

44 Intervju, Europska komisija, siječanj 2014. godine.

45 Iz Litve, Latvije, Mađarske, Češke, Rumunjske i Bugarske.

46 S izuzetkom Litve, Latvije, Mađarske, Češke i Poljske; *The Memory of the Crimes Committed by Totalitarian Regimes in Europe*, Report from the Commission to the European Parliament and to the Council, COM(2010) 783, European Commission, Brussels 2010.

47 Intervju, Europska komisija, siječanj 2014.

48 S. Kattago, *Agreeing to Disagree on the Legacies of Recent History – Memory, Pluralism and Europe after 1989*, „International Journal of Social Theory“ 2009, nr 12(3), s. 375–395.

Treće polje izravnog djelovanja *Rezolucije* bilo je stvaranje Platforme europskog sjećanja i savjesti. Ta je platforma stvorena radi stabilizacije veza između gore spomenute četvorice parlamentaraca iz skupine REH (koji su pripadali njezinom nadzornom odboru), institutima nacionalne memorije te slično orijentiranim akademskim krugovima koje daju „totalitarnom“ narativu pečat znanstvenosti.⁴⁹ Predstavnici Platforme redovito naglašavaju da je *Rezolucija EP* izvor njezina legitimiteta. To je ipak jasno inicijativa srednjoistočnog dijela Europe: njezino osnivanje dobilo je jaku podršku vlasti Republike Češke, ima svoj logistički centar u Pragu, a njezini predstavnici potječu isključivo iz zemalja bivšeg Istočnog bloka. Iako je Europska Unija financijski podržala njezina dva glavna projekta u 2013. godini (uključujući i školski udžbenik naslovlen *Da ne zaboravimo: sjećanje na totalitarizam u Europi / Lest We Forget: Memory of Totalitarianism in Europe*), Platforma nikada nije dobila operativnu podršku za svoje djelovanje. Lobističke akcije usmjerenе na povećanje finansijske podrške za projekte koji se odnose na staljinizam u okviru projekta „Europa za građane“ i poduzimanje pravnih koraka u cilju gonjenja zločina protiv čovječnosti počinjenih tijekom komunističkog razdoblja zasad ostaju bez rezultata. Štoviše, namjera Platforme da se osnuje europski muzej totalitarizma u Bruxellesu, koji bi poslužio i kao memorijal za žrtve, nije se ostvarila. Ograničeni domet *Rezolucije* pokazuje značaj globalnog konteksta, ali i ograničenja proizašlih iz institucionalnih foruma na kojima su postulati vezani uz sjećanje bili prezentirani.

Zahtjevi općeeuropske osude „komunističkih zločina“ pravdali su se etičkim i pravnim argumentima vezanim uz opće norme kao što je univerzalizacija lika „žrtve“, globalizacija Holokausta te tendencija prema suočavanju s bolnom prošlošću u sudnici. Ipak, pokušaji kopiranja univerzalnog modela Holokausta izazvali su bijes nekih ljevičarskih pokreta te židovskih organizacija. Neke od njih interpretirale su te zahtjeve kao slabo prikrivene pokušaje „trivijalizacije Holokausta“ uz istovremeno prikrivanje suučesništva stanovnika Istočne Europe u istrebljenju židovskog stanovništva.⁵⁰ To potvrđuje da je Holokast i dalje „negativan osnivački mit Europe“ i nakon kraja Hladnoga rata,⁵¹ dok Baršunasta revolucija iz 1989. godine nije postala simbol nove ere za cijeli kontinent.

49 Jedini povjesničar koji pripada tom nadzornom vijeću je Stéphane Courtois, inicijator i glavni urednik *Crne knjige komunizma*.

50 Praška Deklaracija i Rezolucija EP iz 2009. godine navele su Shimona Samuelsa, šefa Centra Simona Wiesenthala i direktora za međunarodne odnose na izjavu za OSCE u kojem je osuđivao taj projekt „brisanja Holokausta iz europske povijesti“: <http://www.wiesenthal.com> (preuzeto 1. prosinca 2014. godine). Rođen u Americi, znanstvenik i aktivist David Katz navodi drugi primjer iz svoje dugogodišnje kampanje protiv, kako to naziva, „zamagljivanja“ Holokausta: <http://defendinghistory.com/> (preuzeto 1. prosinca 2014).

51 C. Leggewie, *A Tour of the Battleground: The Seven Circles of Pan-European Memory*, „Social Research“ 2008, Vol. 75, s. 219.

Prema Siobhan Kattago, tri čimbenika utječe na to da Holokaust ima poseban status u nadnacionalnoj politici sjećanja. Kao prvo i najvažnije, dopušteno je istrebljenje Židova kao jedinstveni akt bez presedana, ali i njihovo sustavno ubijanje kako na Istoku tako i na Zapadu Europe. Kao drugo, komunizam je završio mirno, bez službenog priznanja zločina počinjenih u ime Sovjetskog Saveza, dok je Nirnberški proces postavio važan presedan priznavanja zločina protiv čovječnosti i otvorio put kodificiranju ljudskih prava u okviru međunarodnog pravnog sustava. Kao treće, antikomunistički *memory entrepreneurs* reprezentiraju samo jednu stranu u raspravi između „politika sjećanja koje naglašavaju kulturnu posebnost u nacionalnim tipovima narativa“ s jedne strane, dok s druge stane postoji gledište koje predlaže ocjenu komunizma kao izvorišta univerzalnih normi i vrijednosti, u cilju ublažavanja „napetosti među posebnom kulturom i općeljudskom zajednicom“⁵².

Ta struktorna napetost između univerzalnih vrijednosti i pojedinih nacionalnih iskustava posebno je jaka i u EU koja nameće *memory entrepreneurs* posebna ograničenja. Da bi se postalo punopravni igrač na europskoj sceni, članovi Europskog parlamenta moraju znati odmaknuti se od nacionalnog karaktera pitanja koja predstavljaju i pokazati „europski“ značaj svojih prijedloga. Ipak, mnogi antikomunistički *memory entrepreneurs* oslanjaju se uglavnom na biografsku legitimaciju vezanu uz lik „svjedoka-žrtve“. To im daje moralni autoritet, ali otežava „uzdizanje iznad nacionalnih fobija“ ili reprezentiranje „općeg, europskog interesa“. Nasljeđe zapadnoeuropske ljevice također dijelom doprinosi poteškoćama u dopiranju da „starijih“ zemalja članica budući da je za mnoge njihove predstavnike komunizam kako realna ideologija, tako i politička stranka u okviru europske parlamentarne demokracije.

Suočeni s tim ograničenjima, antikomunistički *memory entrepreneurs* – pokušavajući pronaći ravnotežu između načina ocjene komunizma „orientiranog na humanizam“ i „orientiranog na sukob“ – razvili su nejednoznačan repertoar. S jedne strane, naglašavaju „suošjećanje sa žrtvama kršenja ljudskih prava“ ukazujući na njihovu nevinost i nepravdu koju su doživjeli, što vodi svojevrsnoj depolitizaciji njihova slučaja. S druge strane, upravo suprotno, pozivaju se na terminologiju „junaka“ i „mučenika“, naglašavajući aktivnu borbu tog političkog bloka protiv državnog terora. Pozivanje na ljudska prava i kategoriju žrtve, iako tom pitanju daje šire dimenzije, dovodi do brisanja dimenzije borbe. Kombinacija oba repertoara ukazuje na glavni izazov s kojim se moraju suočiti *memory entrepreneurs* u svojoj borbi za širu europsku perspektivu povijesnog narativa ako žele postići priznanje posebnog kulturnog nasljeđa Srednje i Istočne Europe: nužnost poštivanja normativnih ograničenja koje nameću opće norme i europske institucije.

52 S. Kattago, *Agreeing to Disagree on the Legacies of Recent History – Memory, Pluralism and Europe after 1989*, „International Journal of Social Theory“ 2009, nr 12(3), s. 375.

Završne napomene

Ovaj je članak imao za cilj pokazati da analiza *process-tracking* usredotočena na aktere smještene u institucijama, stvara nove mogućnosti u istraživanju politike sjećanja i poduzimanja političkih odluka u Europi. Pruža alternativu sadržajnim ili normativnim nadnacionalnim koncepcijama „politike sjećanja“ (*mnemopolicy*), koje imaju tendenciju previdati ključnu ulogu *agency* u borbama za razumijevanje prošlosti. Studija slučaja koja se odnosi na raspravu o „komunističkim zločinima“ u Europskom parlamentu pokazala je da je to pitanje koje je na dnevni red stavila mala skupina *memory entrepreneurs* iz Srednje i Istočne Europe, koji su uspjeli usvojiti umijeće efektivnog postavljanja prijedloga na forum Parlamenta. Službena interpretacija komunizma iznjedrena je uslijed intenzivnih pregovora koje su vodile dvije političke grupacije i strukturirana je ideološkim i nacionalnim crtama podjele.

Prihvaćanje *Rezolucije o europskoj savjesti i totalitarizmu* pokazuje tri glavna pravca uvida u funkcioniranje Europskog parlamenta. Kao prvo, kada je u pitanju strategija podnošenja zahtjeva, pregovori vezani uz terminologiju dokumenata pokazuju da *memory entrepreneurs* moraju prilagoditi svoju retoriku priznatim modelima diskursa pojedinih institucija. To stvara napetosti između partikularnih iskustava i univerzalnih vrijednosti koja se smanjuju zahvaljujući pozivanju na ljudska prava i zahvaljujući uklapanju naracije na temu komunizma u pohvalno referiranje na europske integracije kao najbolji model prevladavanja totalitarizma. Kao drugo, uspješno prihvaćanje *Rezolucije* pokazuje koristi koje proizlaze iz strategija prihvaćenih tijekom nacionalnih kontroverza. Interpretacija komunističke prošlosti ostaje ideološki polarizirana u cijelom bivšem Istočnom bloku, dok je *Rezolucija EP* simbolički putokaz prevage liberala i konzervativaca nad ljevicom na nacionalnim političkim dvorištima. Kao treće, taj službeni dokument signalizira da je marginalizacija „novoprdošlih“ u Parlamentu djelomično već prevladana budući da je uspješno modificiran dominantan zapadni narativ na temu zajedničke europske prošlosti kroz uključivanje posebne povijesti postkomunističke Europe.

Ipak, ova „totalitarna“ koncepcija komunizma ima i dalje – u nekoj mjeri – više regionalan nego općeeuropski značaj. Iako proglašenje 23. kolovoza Danom sjećanja na žrtve svih totalitarnih i autoritarnih sustava te osnivanje Platforme europskog sjećanja i savjesti ilustrira samopouzdanje postkomunističkih država u okviru Europske Unije, nedostatak simboličkog odjeka tih nastojanja u zapadnoeuropskim i južnoeuropskim društвima ukazuje na još uvijek živu mnemoničku fragmentaciju Europe. U nadmetanju za definiranje „Europe“ i njezinih vrijednosti ta još uvijek postaje raznolikost ocjene komunizma konačno svjedoči o lokalnoj ukorijenjenosti sjećanja usprkos općeeuropskoj ambiciji *memory entrepreneurs*.

GLAVNA KOMISIJA ZA ISTRAŽIVANJE NJEMAČKIH/ NACISTIČKIH ZLOČINA U POLJSKOJ. ORUĐE OBRAČUNA I PROPAGANDE

Cilj ovoga članka je analiza uloge koju je odigrala Glavna komisija za istraživanje njemačkih zločina (od 1949. godine: nacističkih¹) u Poljskoj u procesu poslijeratnog obračuna s njemačkim ratnim zločinima. Namjera mi je da pokažem funkciju koju je ta Komisija imala u strukturama poslijeratnog pravosudnog sustava, a analizu ću usmjeriti i na pitanje političkih pritisaka i utjecaja vlasti na djelovanje Komisije koja je prema zamisli trebala biti ekspertskega tipa, a trebala se baviti istraživanjem njemačkih ratnih zločina i gonjenjem njihovih počinitelja. Jedna od ključnih potki jest pitanje suradnje Glavne komisije s Centrom za istraživanje nacionalsocijalističkih zločina u Ludwigsburgu. Posebno istraživačko pitanje jest kako su rad Komisije iskoristile vlasti Narodne Republike Poljske u *stricte* propagandne svrhe.

Analizu načina funkcioniranja Glavne komisije, njezinih ciljeva i prioriteta, valja započeti od opisa temeljnih zakonskih akata, koje su činile osnovu njezine djelatnosti. U tom smislu treba istaknuti dekret Poljskog komiteta nacionalnog oslobođenja (polj. Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego: PKWN) *O određivanju kazne za fašističko-nacističke ratne zločince odgovorne za ubojstva i progone civilnog stanovništva i ratnih zarobljenika kao i za izdajice poljskog naroda*, izdan 31. kolovoza 1944. godine.² Taj, mnogo puta dopunjavan zakonski akt bio je na snazi kroz cijelo staljinističko razdoblje i bio je zakonski propis najduljeg vijeka u poslijeratnoj Poljskoj.³ Ovaj dokument, popularno zvan *kolovoški dekret*, razlikovao je tri tipa kriminalnih radnji: sudjelovanje u izvršenju ubojstava te mučenju i progonima civila ili ratnih zarobljenika, djelovanje na štetu osoba koje su boravile na području poljske države njihovim hapšenjem ili izručivanje traženih osoba okupacijskim vlastima i iznuđivanje koristi od takvih osoba i njihovih bližnjih. Dekret je predviđao kazne i za pokušaj, poticanje i pomoć u tim kriminalnim radnjama.⁴

1 Na poljskom jeziku koristi se pojam „zbrodnie hitlerowskie“. (op. prev.)

2 Dz. U. 1944, nr 4, poz. 16.

3 P. Kładoczy, *Prawo jako narzędzie represji w Polsce Ludowej 1944–1956*, IPN, Warszawa 2004, s. 176–177.

4 *Ibidem*, s. 178.

Radi razmatranja slučajeva određenih *kolovoškim dekretom* na temelju dekreta PKWN-a od 12. rujna 1944. godine formirani su specijalni kriminalni sudovi. Ti su sudovi trebali zasjedati u sastavu od tri člana (sudac i dva porotnika koji su trebali predstavljati „društvenog aktera“). Na području cijele Poljske formirano je deset takvih sudova. Trebali su zasjedati prema posebnoj, skraćenoj proceduri, prema kojoj se tijekom 48 sati od prisijeća optužnice određivao termin zasjedanja, a presuda se trebala donijeti odmah nakon zasjedanja sudaca. Na presude tih specijalnih sudova nije postojalo pravo žalbe, a sami sudovi bili su izravno podređeni šefu resora pravosuđa PKWN-a.⁵

Kako *kolovoški dekret* tako i novi sudovi zahtjevali su koordinaciju i intenzifikaciju istraga koje su se vodile u Poljskoj, a odnosile su se na zločine iz vremena njemačke okupacije. Dana 29. svibnja 1945. godine odlukom Zemaljskog nacionalnog vijeća (polj. Krajowa Rada Narodowa: KRN) osnovana je Glavna komisija za istraživanje njemačkih zločina u Poljskoj (u početku kao institucija koja je djelovala izravno uz Predsjedništvo KRN).⁶

Uzimajući u obzir činjenicu da je odluka KRN-a bila zakonski akt relativno niskog ranga, u Ministarstvu pravosuđa započete su radnje na formuliranju i pripremi zakonskog temelja djelovanja Glavne komisije u obliku zakonskog akta višeg ranga. Te su aktivnosti imale svoju završnicu 10. studenog 1945. godine kada je proglašen dekret KRN o osnivanju Glavne komisije za istraživanje njemačkih zločina u Poljskoj (polj. Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce: GKBZN).⁷ Na temelju tog dekreta Glavna komisija dobila je ovlasti da vodi sudske postupke uz primjenu odgovarajućih propisa Kodeksa kaznenog postupka, a aktivnosti što su ih poduzimali njezini članovi, koji su imali odgovarajuće sudačke i tužiteljske kvalifikacije, dobile su snagu sudskega postupaka.⁸

Osnivanje GKBZN-a vremenski se podudaralo sa sudenjem čelnim ljudima III. Reicha vođenim pred Međunarodnim vojnim sudom u Nürnbergu. Poljsku je stranu u postupku predstavljala delegacija u sastavu koje su se nalazili tužitelji Stefan Kurowski i Jerzy Sawicki te suci Stanisław Piotrowski i Tadeusz Cyprian. Valja istaknuti činjenicu da su svi oni bili istovremeno članovi Glavne komisije istraživanja njemačkih zločina u Poljskoj.⁹

Sljedeće pitanje bilo je sudjelovanje svjedoka iz Poljske u sudenju, ali i pripreme dokumenta koji je bio neka vrsta poljske optužnice. Na taj je način nastao dokument

⁵ E. Kobierska-Motas, *Ekstradycja przestępco wojennych do Polski z czterech stref okupacyjnych Niemiec: 1946–1950*, Główna Komisja Badania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu, IPN, Warszawa 1991, t. I, s. 8–9.

⁶ Cz. Pilichowski, *Działalność i wyniki pracy Głównej Komisji i Okręgowych Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce 1944/45–1980*, Warszawa 1980, s. 5.

⁷ Dz. U. 1945, nr 293, poz. 51.

⁸ Cz. Pilichowski, *Działalność i wyniki...*, s. 6.

⁹ A. Fiderkiewicz, *Kraków, Warszawa, Londyn*, Czytelnik, Warszawa 1970, s. 186–187.

radno naslovljen *German Crimes Against Poland*, koji je bio neslužbena nadopuna glavne optužnice. On je nastao u prosincu 1945. i sadržavao je popis najvažnijih dokaza njemačkih zločina počinjenih u Poljskoj. Tijekom niranberškog suđenja tužitelji iz četiri velesile koristili su informacije koje je taj dokument sadržavao te su se na njega pozivali.¹⁰

Golemi razmjeri njemačkih zločina iz vremena Drugoga svjetskog rata, ali i skromne mogućnosti Glavne komisije u prvim poslijeratnim godinama vezane uz organizacijske i logističke probleme proizašle iz stupnja razaranja u zemlji, prisilile su tu instituciju na određivanje prioriteta istraživačkih i istražnih radnji koje su tada vođene. U početku su se aktivnosti GKBZN fokusirale na istraživanje posebnih zločina u mjestima masovnih pokolja, a posebno u okviru koncentracijskih logora i logora smrti. Velika se pažnja posvećivala također ekshumacijama i istragama vezanima uz masovna ubojstva u Varšavi (da upotrijebimo izraz Władysława Bartoszewskog, tada je istraživan „varšavski prsten smrti“)¹¹ i drugim velikim gradovima. Od 1946. godine katalog postupaka koje je vodila Komisija nadopunjeno je istragama vezanima uz mučeništvo poljskog sela. Predmet interesa istražitelja postala su pitanja pacifikacije sela, ali i iseljavanja stanovništva područja oko Zamošća i iz Velike Poljske. Pokrenute su također istrage zločina počinjenih nad ratnim zarobljenicima iz SSSR-a, Italije i Francuske.¹²

Neovisno o tim aktivnostima i podršci postupcima koje su vodili saveznici u okupiranoj Njemačkoj, Glavna komisija i njezine lokalne strukture u obliku okružnih komisija istraživanja njemačkih zločina vodile su istrage i u narednim godinama. Tijekom samo 1947. godine Komisija je vodila ukupno dvije tisuće postupaka u slučajevima vezanima uz njemačke ratne zločine.¹³

Zanimljivo pitanje, koje ukazuje na raspoloženje javnosti u poslijeratnoj Poljskoj, jest analiza samog naziva opisivane institucije. Formuliranje tog naziva kao Glavna komisija istraživanja njemačkih zločina u Poljskoj išlo je u susret očekivanjima i osjećajima javnosti. Zbog ratnih trauma i razmjera zločina počinjenih u Poljskoj od 1939. do 1945. taj je naziv implicirao krivnju svih, ili gotovo svih, Nijemaca za izbijanje rata i zločine koji su tijekom njega počinjeni. U poslijeratnom razumijevanju riječ „Nijemac“ bila je sinonim za zločinca i brutalnog mučitelja.¹⁴ U poslijeratnoj razorenjoj Poljskoj nije bilo mesta za nijanse i isticanje da nisu svi Nijemci bili *en block* nacisti i ratni zločinci.

10 B. Czajkowski, *Proces w Norymberdze*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Warszawa 1976, s. 58.

11 Na temu samog pojma „prsten smrti“, kao i njemačkih zločina počinjenih u okupiranoj Varšavi i njenoj okolini vidi: W. Bartoszewski, *Warszawski pierścień śmierci*, Warszawa 2009, *passim*.

12 AIPN GK 162/137, Sprawozdanie Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce z ważniejszych prac w okresie od 1.VII. do 31.XII. 1946 r., k. 73.

13 AAN, Ministerstwo Sprawiedliwości w Warszawie, 9794, Sprawozdanie z działalności Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce za czas od 1.I. do 31.XII.1947 r., k. 3.

14 P. Osęka, *Mydlenie oczu. Przypadki propagandy w Polsce*, Znak, Kraków 2010, s. 120–122. Valja naglasiti da su stavovi tog tipa prema Nijemcima i njemstvu bili prisutni i u drugim zemljama koje je okupirao III. Reich. Vidi: M. Tomala, *Patrząc na Niemcy. Od wrogości do porozumienia 1945–1991*, Warszawa 1997, s. 28.

Usprkos početnom dinamičkom razvoju godine 1948-1949. donijele su stagnaciju aktivnosti Glavne komisije. Dana 30. rujna 1948. godine na snagu je stupila odluka predsjednika GKBZN-a u Poljskoj, ministra pravde Henryka Świątkowskog. Na temelju te odluke raspуштene su lokalne ekspoziture Glavne komisije, tj. okružne komisije istraživanja njemačkih zločina, u Gdańsku, Siedlcama, Tarnowu, Varšavi i Wrocławu. Ta se odluka pravdala nužnošću provođenja „smanjenja državnih izdataka“ te ocjenom vlasti da su „temeljne radnje vezane uz istraživanje njemačkih zločina u nekim dijelovima Poljske privedene kraju“.¹⁵ Ostale okružne komisije, koje su djelovale u Bydgoszczu, Częstochowi, Katowicama, Lublinu, Łodzi, Poznjanu i Radomu, raspуштene su 30. lipnja 1949. godine. Rezovi su se odnosili i na broj zaposlenika Glavne komisije koji je ograničen već u jesen 1948.¹⁶ Jedina lokalna ispostava Komisije koja je zadržana bila je ona u Krakovu, raspушtena tek 1953. godine.¹⁷

Spomenute odluke značile su zapravo potiskivanje Komisije na marginu sustava pravosuđa i definitivno kočenje njezinih aktivnosti. U prosincu 1949. dogodila se i promjena njezina naziva, u kojem je pridjev „njemački“ zamijenjen pridjevom „nacistički“ (odnosno „hitlerovski“ / polj. *hitlerowski*). Usprkos nedostatku izvorne građe, na temelju sjećanja njezina tadašnjeg direktora Janusza Gumkowskog možemo ustvrditi da je promjena naziva Komisije u prosincu 1949. izvršena po direktivi vrha vladajuće Poljske ujedinjene radničke partije.¹⁸ Promjena je provedena na temelju upravne odluke ministra pravde, koja je obznanjena običnim službenim dopisom datiranim 22. prosinca 1949. godine.¹⁹ Institucija, transformirana na taj način od tada nosi naziv Glavna komisija istraživanja nacističkih zločina u Poljskoj.

Razlozi usporavanja rada Komisije i promjene njezina naziva povezani su s različitim aspektima međunarodne situacije, ali i unutarnje politike koju su vodile vlasti u Varšavi. Promjena naziva Glavne komisije i raspушtanje njezinih lokalnih ispostava uklapaju se u bitne promjene u poljsko-njemačkim odnosima, koje su svoju kulminaciju imale u jesen 1949. s osnivanjem dviju njemačkih država i novonastalu dihotomiju u pogledu na Istočni Berlin i Bonn. Od tog trenutka propaganda je bila usmjerenata na dokazivanje da je DR Njemačka utemeljena na „antifašističkom“ etosu za

15 AIPN GK 162/13, Zarządzenie Przewodniczącego Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce H. Świątkowskiego z dnia 11 czerwca 1948, k. 66.

16 AAN, Ministerstwo Sprawiedliwości w Warszawie, 5969, Protokół kontroli Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce w zakresie organizacji i wykonania budżetu za rok 1948 i rok bieżący tudzież akcji oszczędnościowej, podjętej w 1949 r., przeprowadzanej w dniach: 5–23 i 30–31 grudnia 1949 r. Warszawa 31.XII 1949 r., k. 17–33.

17 Cz. Pilichowski, *Badanie i ściganie zbrodni hitlerowskich*, Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, Warszawa 1975, s. 15.

18 R. Kotarba, *Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Krakowie, „Krzysztofory. Zeszyty Muzeum Historycznego Miasta Krakowa”* 1990, nr 17, s. 72.

19 Cz. Pilichowski, *Działalność i wyniki pracy Głównej Komisji i Okręgowych Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce 1944/45–1980*, Warszawa 1980, s. 16.

razliku od SR Njemačke, koja je prikazivana kao zemlja u kojoj navodno dominiraju „revizionisti“ i bivši nacisti.²⁰ U tom kontekstu valja citirati tvrdnju Włodzimierza Borodzieja prema kojoj su promjena naziva Komisije i zaustavljanje njezinih poslova bili element politike „ljubaznosti“ vlasti u Varšavi prema Istočnom Berlinu.²¹

Preimenovanje Komisije i promjena usmjerenja njezinih aktivnosti može se vezivati uz nove tendencije u oblikovanju slike Drugoga svjetskog rata, u kojoj je dominantan element od 1948. godine trebala biti klasna borba. To je označavalo potiskivanje narativa o ratnim iskustvima mučeništva civilnog stanovništva. Uklanjanje iz javnog sjećanja nacionalnih i vjerskih simbola u korist *stricte* ideoloških elemenata uzrokovalo je da su okupatori od tog trenutka prestali biti Nijemci, a postali su „nacisti“, „fašisti“ i „reakcionari“.²²

Postupno napuštanje istraživanja i gonjenja zločina iz vremena Drugoga svjetskog rata u korist politike amnestije bilo je od prijelaza četrdesetih i pedesetih godina stalni trend u Istočnom bloku. Prva polovica pedesetih obilježena je politikom postupnog odustajanja od gonjenja i kažnjavanja zločinaca i primjene amnestije. U Poljskoj se od 1951. godine dogodio pad broja presuda dosuđenih na temelju *kološkog dekreta* s 1596 presuda te godine na 51 dosuđenih 1956. godine. Osuđene na temelju tog dekreta je 1952. obuhvatila djelomična amnestija, koja se ipak nije odnosila na osobe koje su smatrane počiniteljima zločina te članove i funkcioneare NSDAP (njem. *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*), SS (njem. *Schutzstaffel*), SA (njem. *Sturmabteilung*), Gestapoa (*Geheime Staatspolizei*) i SD-a (*Sicherheitsdienst*).²³ U travnju 1956. na snagu je stupila amnestija koja je obuhvatila gotovo sve osobe osuđene na temelju *kološkog dekreta* osim počinitelja najtežih zločina, koji su pak pušteni iz zatvora na temelju pomilovanja Državnog vijeća.²⁴

Povratak pitanjima istraživanja ratnih zločina i gonjenja njihovih počinitelja dogodio se tek šezdesetih godina. Jedna od značajnijih prekretnica bilo je suđenja Adolfu Eichmannu, održano u Jeruzalemu 1961-1962. Eichmann je za vrijeme rata kao *Obersturmbannführer* SS bio jedan od organizatora Holokausta. Kao specijalist „za židovska pitanja“ sudjelovao je 20. siječnja 1942. na konferenciji u Wannseeu, na

20 Na temu razlika u gledanju na DRNj i SRNj u zemljama Istočnog bloka vidi: J. Herf, *Divided Memory: the Nazi Past in two Germanys*, Harvard University Press, Cambridge 1997; A. Weinke, *Die Verfolgung von NS-Tätern im geteilten Deutschland*, Ferdinand Schöningh, Paderborn – München – Wien – Zürich 2002.

21 W. Borodziej, „Hitlerische Verbrechen“. Die Ahndung deutscher Kriegs- und Besetzungsverbrechen in Polen, u: N. Frei (red.), *Transnationale Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg*, Wallstein Verlag, Göttingen 2006, s. 423 i d.

22 P. Madajczyk, *Kriegserfahrungen und Kriegserinnerungen: Der Zweite Weltkrieg in Polen*, u: J. Echternkamp, S. Martens (ur.), *Der Zweite Weltkrieg in Europa. Erfahrung und Erinnerung*, Ferdinand Schöningh, Paderborn – München – Wien – Zürich 2007.

23 To se nalazilo u 1. i 4. članku *kološkog dekreta*. Vidi: Dz. U. 1946, nr. 69, poz. 377.

24 W. Borodziej, *op. cit.*, s. 433.

kojoj su predstavnici institucija i aparata terora III. Reicha donijeli odluku o fizičkoj likvidaciji europskih Židova.²⁵ U narednom razdoblju, od 1942. do 1944. Eichmann je kao činovnik visokog ranga i šef Odjela IVB Glavnog ureda sigurnosti Reicha nadzirao deportacije Židova u logore smrti.²⁶ Godine 1944. osobno je nadzirao deportacije židovskog stanovništva iz Mađarske.²⁷

Nakon završetka rata Eichmann se isprva skrivaо u okupiranoj Njemačkoj, a u ljetu 1950. je preko Italije i Vatikana pobjegao u Argentinu zahvaljujući pomoći biskupa Aloisa Hudala, koristeći se putovnicom Međunarodnog crvenog križa.²⁸ Nakon višegodišnje potrage, 11. svibnja 1960. godine na povratku s posla oteli su ga pripadnici izraelske tajne službe Mossad, nakon čega je posebnim zrakoplovom prebačen u Izrael.²⁹

Glavna komisija je brzo reagirala na čin Mossadove otmice Eichmanna i planirani sudski proces. Materijali iz njegovih zbirki koji su se odnosili na Eichmannovo djelovanje objavljeni su u dva sveska *Biltena Glavne komisije*.³⁰ Istovremeno se diplomatskim kanalima predstavnike SSSR-a informiralo o namjeri publiciranja tih dokumenta.³¹ Pitanje Eichmannove suodgovornosti za preseljenja poljskog stanovništva u razdoblju 1940-1942. našlo se u točki 9. optužnice u jeruzalemskom suđenju, koja se odnosila na „zločine protiv čovječnosti“.³²

Nakon suđenja koje je trajalo od travnja do prosinca 1961. godine i odbacivanja Eichmannove žalbe, on je pogubljen 31. svibnja 1962. godine, a njegovo je tijelo kremirano i rasuto nad Sredozemnim morem.³³ U kontekstu značenja Eichmannova suđenja za djelovanje Glavne komisije valja spomenuti da je ona u ožujku 1963. od Yad Vashema dobila materijale sa suđenja u Jeruzalemu. Zbirka Glavne komisije na taj je način obogaćena kompletom stenograma tog suđenja uključujući zapisnike s izjavama svjedoka.³⁴

Iznimno važan čimbenik koji je utjecao na oživljavanje rada Glavne komisije početkom šezdesetih godina bile su rasprave što su se vodile u SR Njemačkoj na temu ratne prošlosti, odgovornosti za zločine tog razdoblja i pitanja zastare njihova

25 M. Roseman, *The Wannsee conference and the final solution*, New York 2002, s. 97 i n.

26 Vidi opširnije: D. Ceserani, *Eichmann. Jego życie i zbrodnie*, Wydawnictwo Replika, Zakrzewo 2008, s. 159–212.

27 *Ibidem*, s. 214–215.

28 D. Lipstadt, *Proces Eichmanna*, Wielka Litera, Warszawa 2012, s. 30–31; M. Beascomb, *Wytropić Eichmanna. Pościg za największym zbrodniarzem w historii*, Znak, Kraków 2009, s. 95–99.

29 N. Beascomb, *op. cit.*, s. 259 i n.

30 Vidi: Sz. Datner, J. Gumkowski, K. Leszczyński, *Wysiedlenia ludności z ziem polskich wcielonych do Rzeszy, „Biuletyn GKBZHwP” 1960, t. XII*, s. 23–33; „Biuletyn GKBZHwP” 1960, t. XIII, *passim*.

31 B. Szaynok, *Z historią i Moskwą w tle. Polska a Izrael 1944–1968*, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 2007, s. 316.

32 AIPN G, 162/162, Akt oskarżenia przedstawiony Eichmannowi w Sądzie Okręgowym w Jerozolimie, (b.d. i m.), k. 33.

33 H. Arendt, *Eichmann w Jerozolimie. Rzecz o banalności zła*, Znak, Kraków 1998, s. 321–322.

34 AIPN GK, 162/1140, Pismo Dyrektora GKBZH Janusza Gumowskiego do Dyrektora Yad Vashem dr. Józefa Kermisza, 9 marca 1963 r., k. 7.

gonjenja koja se u početku planirala za 1965. godinu.³⁵ Veliku je ulogu za određivanje oblika i smjera rada Glavne komisije imala propagandna akcija što su je vodile vlasti DR Njemačke od kraja pedesetih godina, a koja se svodila na ukazivanje i žigosanje različitih primjera prisutnosti bivših nacista u javnom životu Zapadne Njemačke. Prvi čin te akcije bila je kampanja koju je vodio član Centralnog komiteta SED (Partija socijalističkog jedinstva Njemačke, njem. *Sozialistische Einheitspartei Deutschlands: SED*) Alfred Norden žigošući tzv. „krvave suce“ (*Blutrichter*), to jest pravnike angažirane ranije u funkcioniranje pravosuđa III. Reicha.³⁶ Ta se kampanja vodila pomoću brošura i propagandnih emisija. Posebno je popularna postala tzv. Smeđa knjiga (*Braunbuch*), izdana 1965. godine. Sadržavala je informacije o bivšim nacistima koji nisu odgovarali i ratnim zločincima iz SRNj. U toj su publikaciji činjenice ipak nerijetko bile nadinterpretirane ili povezane s krivotvorinama.³⁷

U prosincu 1962. godine u Varšavi je održana konferencija pravnika koji su predstavljali Poljsku, DRNj, SSSR, Francusku, Rumunjsku i Dansku, okupljenih u Međunarodnom udruženju pravnika demokrata. Predmet rasprave bilo je pitanje razotkrivanja bivših nacista u strukturama pravosuđa SR Njemačke.³⁸ Tijekom tih rasprava vodstvo Propagandnog odjela CK PURP-a uočilo je nužnost uređenja i boljeg korištenja poljske arhivske građe. Ključna je uloga u tom trebala pripasti Glavnoj komisiji istraživanja nacističkih zločina u Poljskoj u suradnji s Ministarstvom pravde, Ministarstvom unutarnjih poslova i odabranim znanstvenim institucijama.³⁹ Kadrovski i finansijski pojačana Glavna komisija trebala je postati glavna poljska institucija za suradnju s DR Njemačkom u akciji razotkrivanja. Komisija je dobila zadatak da održava izravnu vezu i surađuje s Glavnim tužilaštvom DR Njemačke. Ta je suradnja trebala obuhvaćati međusobnu razmjenu arhivske građe, ali i pitanja pravne pomoći.⁴⁰

35 C. Vollnhals, „Über Auschwitz aber wächst kein Grass“. *Die Verjährungsdebatten im Deutschen Bundestag*, u: J. Osterloch, C. Vollnhals (red.), *NS-Prozesse und deutsche Öffentlichkeit*, Göttingen 2011, s. 382–386. Nakon dugačkih rasprava Bundestag je najprije pomaknuo termin zastare na 1969. godinu, a onda na 1979. Na kraju je ipak donesena odluka o nezastarjevanju gonjenja ratnih zločina u SRNj. Vidi: P. Reichel, *Vergangenheitsbewältigung in Deutschland. Die Auseinandersetzung mit der NS-Diktatur in Politik und Justiz*, C. H. Beck Verlag, München 2001, s. 191–195.

36 E. Matkowska, *Propaganda w NRD. Media i literatura*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2012, s. 149–150.

37 *Ibidem*, s. 150.

38 AAN, KC PZPR, 237/VIII/720, Notatka St. Instruktora Wydziału Propagandy i Agitacji KC R. Nazarewicza do Kierownika Wydziału Prop. KC, Tow. L. Stasiaka, Warszawa 22 grudnia 1962 r., k. 1. Međunarodno udruženje pravnika demokrata (*International Association of Democratic Lawyers*) je međunarodna nevladina organizacija osnovana 1946. godine nakon završetka suđenja u Nürnbergu. Organizacija ima status promatrača pri UNESCO-u. <http://www.iadllaw.org/en/about/history> [pristup: 30. svibnja 2015]

39 *Ibidem*, k. 5.

40 AIPN GK 162/11, Notatka z rozmów odbytych w dn. 3–5 lipca 1963 r. w KC SED w Berlinie, 6 lipca 1963 r., k. 8–9.

Radove na oživljavanju Glavne komisije i na široj koordinaciji i razvoju „istraživačke i propagandne djelatnosti na polju nacističkih zločina“ vodio je Odjel za propagandu i agitaciju te Upravni odjel CK PURP-a.⁴¹ Ponovno pokretanje široke istraživačke i istražne aktivnosti trebalo se odnositi na cijeli spektar njemačkih zločina počinjenih u Poljskoj u razdoblju 1939-1945, počevši od djelovanja jedinica Wehrmacht-a, sve do funkcioniranja tzv. „zločinaca za radnim stolom“, to jest njemačkih sudaca i tužitelja. Kao što je već spomenuto, cilj rada bilo je pronađenje dokaza o kriminalnoj djelatnosti pojedinih osoba što se kasnije trebalo koristiti u akciji razotkrivanja.⁴²

Pripreme koje su se vodile tijekom čitave 1963. godine okrunjene su 9. prosinca, kada je po prvi put nakon 13 godina održana plenarna sjednica Glavne komisije. Tijekom te sjednice donesena je odluka o nastavku ranije zamrznutih istraga i obnovi dokumentacijskog rada.⁴³ Prvi cilj obnovljenih aktivnosti te institucije trebao je biti priprema na temelju izjava svjedoka popisa pogubljenja i logora koji su djelovali na teritoriju Poljske, ali i pokretanje široke akcije koja je za cilj imala zaustavljanje zastare gonjenja ratnih zločina planirane za 8. svibnja 1965. godine.⁴⁴ Planiranu obnovu rada Glavne komisije pravdalo se kako potrebom da se mladi naraštaj Poljaka rođenih i odraslih već nakon rata podseti na događaje iz razdoblja 1939-1945, tako i međunarodnom političkom situacijom, koju se opisivalo kao obilježenu obnovom „imperializma i militarizma“ te „revizionističkih tendencija“ u SR Njemačkoj.⁴⁵ U razdoblju 1964-1965. reaktivirane su također okružne komisije istraživanja nacističkih zločina.⁴⁶

Oživljena Glavna komisija od polovice 1960-ih pokrenula je vrlo intenzivne istraživačke i istražne radnje. Godine 1966. započete su kompleksne istrage vezane uz zločine počinjene u pojedinim koncentracijskim logorima i logorima smrti te u njihovim ispostavama. Te su istrage imale absolutni prioritet Istražnog odjela Komisije do kraja šezdesetih. Pored toga vođeni su postupci protiv nacističkih liječnika, pravnika te funkcionara Gestapoa, policije i žandarmerije, Wehrmacht-a i bivših činovnika njemačke civilne administracije.⁴⁷ Vođenje tih kompleksnih istraga bio je iznimno težak zadatak, koji je tražio angažman ne samo istražitelja, već i povjesničara koji su se specijalizirali za povijest Drugoga svjetskog rata. Dobar primjer koji pokazuje kako je veliki bio izazov vođenja tih kompleksnih istraga jest činjenica

⁴¹ AAN, KC PZPR, 237/VIII/720, Narada zorganizowana przez Wydział Propagandy i Agitacji i Wydział Administracyjny KC PZPR, (b.d. i m.), k. 47.

⁴² *Ibidem*, k. 50.

⁴³ I. Borowicz, M. Pilarska (ur.), *Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Informator*, GKBZpNP, IPN, Warszawa 1997, s. 10.

⁴⁴ Cz. Pilichowski, *Badanie i ściganie...*, s. 32.

⁴⁵ AIPN GK, 162/124, Materiały z posiedzenia GKBZHwP z 1963 r. Projekt tez do zagajenia, (b. d. i m.), k. 9.

⁴⁶ Cz. Pilichowski, *Badanie i ściganie...*, s. 42.

⁴⁷ AIPN GK, 162/II/2262, Sprawozdanie z działalności Głównej i Okręgowych Komisji BZHwP w 1969 r., (b. d. i m.), k. 91-92.

da je, primjerice, istraga zločina počinjenih u koncentracijskom logoru Stutthof obuhvaćala 350 osoba iz čak 80 logorskih ispostava.⁴⁸ Ukupno su u razdoblju 1965-1969. Glavna komisija i okružne komisije vodile četiri tisuće istraga protiv 11.200 osumnjičenih.⁴⁹ Valja obratiti pažnju na određeni dualizam rada Komisije. S jedne su strane i Glavna komisija i njezine lokalne ispostave zahvaljujući svome radu postigle „puni račun poljskih šteta i gubitka koji su posljedica nacističke agresije i okupacije“, ukazujući na zločince koje je valjalo kazniti, a s druge strane služile su propagandnim ciljevima, posebno ranije spomenutoj akciji razotkrivanja.⁵⁰

Medu najozbiljnijim projektima Glavne komisije smatram akciju prikupljanja anketa o mjestima i činjenicama vezanima uz zločine Drugoga svjetskog rata, koja je pokrenuta 1948. U cilju precizne kategorizacije počinjenih zločina definirane su sljedeće kategorije: pogubljenja, pacifikacije, iseljavanja, logori, geta, zatvori i privatori, ulična hapšenja, uhićenja, progoni romskog stanovništva, progoni židovskog stanovništva stvaranjem geta, progoni osoba drugih nacionalnosti, upućivanje ljudi na prisilni rad u III. Reich, progoni i uništenje inteligencije, pljačka i uništavanje kulturnih dobara, represije za pružanje pomoći Židovima.⁵¹

Jedan od osnovnih aspekata funkciranja GKBZH-a bila je suradnja s pravosudnim organima SR Njemačke. Posebnu pažnju valja ovdje posvetiti pomoći koju je Glavna komisija pružala Centru za istraživanje zločina nacionalsocijalizma u Ludwigsburgu.⁵² Prvi kontakti između Glavne komisije i njezinog pandana u SRNj uspostavljeni su još 1959. godine. Veza je uspostavljena posredstvom poljskog vojnog izaslanstva u Berlinu.⁵³ Zbog spomenutih planova o zastari ratnih zločina u SR Njemačkoj kontakti su pojačani u prvoj polovici 1960-ih. Dana 17. prosinca 1964. godine u prvi posjet Poljskoj stigao je Erwin Schüle, direktor Centra za istraživanje zločina nacionalsocijalizma.⁵⁴ Razgovori s vodstvom Glavne komisije ticali su se

48 AIPN GK, 162/II/2182, Referat Sprawozdawczy Cz. Pilichowskiego z działalności Głównej Komisji i Okręgowych Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce oraz zadania programowe na 1967 r., k. 34.

49 AIPN GK, 162/II/2262, Sprawozdanie z działalności..., k. 92–94.

50 AIPN GK 162/II/903, Uwagi do sprawozdania z dnia 30 czerwca 1969 roku Komisji powołanej Zarządzeniem Nr 28/69/Zh/4/69 i wnioski Głównej Komisji BZHwP, (b. d. i m.), k. 10.

51 *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945*, Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, Warszawa 1987, s. 5.

52 Na temu Centra u Ludwigsburgu vidi opširnije: A. Weinke, *Eine Gesellschaft, Eine Gesellschaft ermittelt gegen sich selbst. Die Geschichte der Zentralen Stelle Ludwigsburg 1958–2008*, Darmstadt 2009, *passim*.

53 Cz. Pilichowski, *Działalność i wyniki...*, s. 95. Što se tiče izvora, dokumenti Glavne komisije, a i Ministarstva pravde u Varšavi, koji se odnose na suradnju sa SRNj u šezdesetim godinama vrlo su općeniti i u velikoj se mjeri temelje na statističkim podacima. Njemački pak dokumenti omogućuju da se djelomično rekonstruira ne samo faktografsku stranu tih kontakata već i njihovo ozračje.

54 A. Weinke, *Eine Gesellschaft...*, s. 84.

uvjeta dolaska posebne radne skupine iz Ludwigsburga i omogućavanje pristupa materijalima s dokazima o počinjenim zločinima.⁵⁵

Odmah nakon dogovora s tužiteljem Schüleom direktor Komisije Janusz Gumkowski započeo je pripreme za dolazak posebne skupine iz Zapadne Njemačke. Osim tehničko-administrativnih priprema Komisija je usvojila taktiku ophodenja s gostima iz Ludwigsburga. Pripremljena je izdvojena arhivska građa u velikim količinama. Njezino pregledavanje prelazilo je mogućnosti posebne radne skupine tijekom boravka u Poljskoj, koji je planiran da traje oko dva tjedna. Taktika tog tipa, koja se svodila na „zatrpanje“ istražitelja iz Njemačke dokumentima, trebala je dokazati da „optužne materijale iz arhiva Glavne komisije ne samo da nije moguće iskoristiti u dva tjedna, već to nije moguće niti u mnogo duljem vremenu“.⁵⁶ Taktika „zatrpanja“ radne skupine iz Ludwigsburga velikom količinom poljskih arhivskih materijala bila je vjerojatno povezana sa brojnim izjavama direktora njemačkog Centra, tužitelja Schülea, koji je u kontekstu planirane – kako se činilo – skore zastare gonjenja ratnih zločina predviđao transformaciju institucije koju je vodio u Dokumentacijsko-istraživački centar, lišen istražnih funkcija.⁵⁷ Čini se da je način rada prihvaćen na poljskoj strani donio očekivani rezultat. Predstavnik Centra u Ludwigsburgu (njegov kasniji direktor) Adalbert Rückerl utvrdio je da nije moguće upoznavanje sa svim materijalima prije zastare ratnih zločina planirane za 8. svibnja 1965. što je bio dodatni argument u prilog produžavanja gonjenja ratnih zločina.⁵⁸ U tisku se pojavila skepsa da Centar u Ludwigsburgu može ispravno koristiti dobivene materijale.⁵⁹

Usprkos značajnim političkim razlikama, velikom međusobnom nepovjerenju i negativnim osjećajima na obje strane, suradnja između Centra u Ludwigsburgu i Glavne komisije istraživanja nacističkih zločina započeta 1960-ih zasigurno zaslужuje pažnju. Ona je bila tim vrednija jer prije prosinca 1970. nisu postojali službeni diplomatski odnosi između Varšave i Bonna. Čini se da je kontrolirano otvaranje arhiva Komisije za istražitelje iz SRNj osvijestilo razmjere počinjenih njemačkih zločina i nužnost vođenja stotina novih istraga. Taj je argument igrao važnu ulogu u raspravama oko potrebe produžavanja gonjenja ratnih zločina.⁶⁰ Prema mišljenju Annette Weinke, to je pokrenulo promjene u povjesnoj svijesti stanovnika SRNj, koji su prihvatali nužnost intenzivnijeg gonjenja i kažnjavanja počinitelja zločina iz

55 AIPN GK, 162/II/60, Sprawozdanie Biura Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce za rok 1964, (b. d. i m), k. 2–3.

56 AAN, Ministerstwo Sprawiedliwości w Warszawie, 539, Protokół nr 1/65 z posiedzenia Kolegium..., k. 5.

57 A. Weinke, *Eine Gesellschaft ermittelt...*, s. 74.

58 *Ibidem*, s. 16.

59 *Czy będą wykorzystane? Ekipie z Ludwigsburga udostępniono dokumenty zbrodni hitlerowskich w Polsce, „Trybuna Ludu” 1965, nr 60, s. 2–3.*

60 A. Weinke, *Die Verfolgung von NS-Tätern...*, s. 230.

razdoblja Drugoga svjetskog rata.⁶¹ Svi ti postupci u temelju kojih se nalazila uspostava suradnje između Varšave i Ludwigsburga, utjecali su na jačanje obračuna s ratnim zločinima u Zapadnoj Njemačkoj u drugoj polovici šezdesetih, ali i u narednom desetljeću.⁶²

Opis djelovanja Glavne komisije i njezina odnosa s vlastima ne bi bio potpun ako se ne bismo osvrnuli na njezinu ulogu u vrijeme tzv. „anticionističke kampanje“ u ožujku 1968. godine. Nakon što su vlasti ugušile studentske prosvjede⁶³ 22. travnja 1968. godine održana je plenarna sjednica Glavne komisije. Njezin tijek precizno je isplaniran pet dana ranije na sjednici Predsjedništva Komisije. Tijekom te sjednice predsjedavajući, ministar pravde Stanisław Walczak, *expressis verbis* je ukazao na propagandnu ulogu nastupa koji su se trebali održati 22. travnja, a koji su trebali razotkriti „lažnu klevetničku propagandu cionističkih centara“ i ukazati na pitanja pomoći koju su Poljaci pružali Židovima iz varšavskog i drugih geta, te naglasiti suradnju Židovske borbene organizacije s poljskim pokretom otpora. Kontrapunkt tog narativa trebalo je biti „klasno raslojavanje židovske zajednice [u vrijeme okupacije, op. Ł. J.]“ i ponašanje njezina bogatog dijela prema Holokaustu.⁶⁴ Te su se tvrdnje poslije ožujka 1968. uklapale u dominantnu naraciju vezanu uz Drugi svjetski rat i stavove Židova prema Holokaustu, posebno uz ulogu Judenrata i židovske policije u getima, židovske doušnike Gestapoa, ali i naglašavanje bezuvjetne spremnosti na suradnju Židova i okupatora.⁶⁵ U toj situaciji prioritet rada Komisije 1968. godine postalo je prikupljanje materijala koji su bili povezani s njemačkim zločinima nad Poljacima koji su pomagali i skrivali Židove. Publikacija tih materijala prema zamislima Predsjedništva Komisije trebala je za stanovnike Narodne Republike Poljske postati „dokaz istinske cionističke politike koja je glavne optužbe usmjeravala protiv Poljske“.⁶⁶

Propagandna djelatnost Glavne komisije 1968. godine imala je još jedan značajan aspekt. Važna tema o kojoj se govorilo u tijelima Komisije i kasnijim publikacijama bilo je pitanje pomoći Židovima i zločina počinjenih nad Poljacima koji su spašavali Židove. Obrada tih pitanja u istražnim i istraživačkim radnjama Komisije trebala je predstavljati protutežu navodnim optužbama od strane židovskih centara (ili točnije od strane „cionista“) vezano uz poljski antisemitizam i suodgovornost za

61 *Ibidem*, s. 349.

62 A. Weinke, *Eine Gesellschaft ermittelt...*, s. 86, 100.

63 Na temu Ožujka 1968. vidi: J. Eisler, *Marzec 1968. Geneza, przebieg, konsekwencje*, PWN, Warszawa 1991; *idem*, *Polski rok 1968*, Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa 2006; P. Osęka, *Marzec'68*, Znak, Kraków 2008; D. Stola, *Kampania antysyjonistyczna w Polsce 1967–1968*, ISP PAN, Warszawa 2000.

64 AIPN GK, 162/II/394, Protokół nr 2/68z posiedzenia Prezydium i Plenum Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce w dniu 17.IV. 1968, k. 55.

65 P. Osęka, *Marzec'68*, s. 236.

66 *Ibidem*, k. 55–56.

Holokaust.⁶⁷ Da bi naglasili ulogu Poljaka u spašavanju Židova, primjerice djelovanje Vijeća za pomoć Židovima „Žegota“, pozivalo se među ostalima na publikaciju Władysława Bartoszewskog i Zofije Lewinówne *Taj je iz moje domovine. Poljaci u pomoći Židovima 1939-1945.*⁶⁸ Na taj je način realna postignuća u spašavanju Židova, kao i istraživanja na tu temu vodstvo Glavne komisije iskoristilo za dnevnapolitičke propagandne ciljeve.⁶⁹

Sedamdesete godine bile su desetljeće u kojem su Glavna komisija i njezine ispostave vodile intenzivne istražne radnje. Njihov najveći intenzitet padao je u razdoblje 1971-1972. kada je broj vođenih istraga prešao 5.700. Sukladno najavama do 1979. godine povećan je broj kompleksnih istraga.⁷⁰ Ukupno su u razdoblju od 1956. do 1979. Glavna komisija i okružne komisije vodile oko 14,5 tisuća istraga.⁷¹ Ako uzmemmo u obzir da je od 1965. do 1969. tih istraga bilo četiri tisuće, to znači da je tijekom 1970-ih bilo oko deset tisuća istraga Glavne komisije i njezinih podružnica.

Naredna promjena formule djelovanja Glavne komisije dogodila se 1984. godine: 6. travnja Sejm je donio novi zakon koji je činio novi zakonski temelj i određivao novi oblik djelovanja Komisije. Od tog trenutka ta se komisija zvala Glavna komisija istraživanja nacističkih zločina u Poljskoj – Institut nacionalne memorije. Tim je zakonom uklonjen dekret KRN od 10. studenog 1945. kojim je Komisija formirana. Profil nove institucije proširen je na istraživačko-znanstvenu djelatnost. Novina je u dosadašnjoj strukturi Komisije bio Znanstveno-istraživački zavod, koji je postao njezina sastavnica pored Istražnog biroa, Arhiva i okružnih komisija.⁷² Treba naglasiti da je donošenje tog zakona predstavljalo krunu istraživanja koje je vodio višegodišnji direktor Glavne komisije Czesław Plichowski (od 1965. g.).⁷³ Karakteristično je da su proširene formule djelovanja Komisije i njezina transformacija u instituciju koja je spajala istražne, dokumentacijske i znanstvene funkcije brzo propagandno iskoristile vlasti. Dana 5. srpnja 1984. održana je prva inauguracijska sjednica GKBZH – IPN.

67 Ibidem, k. 4 i n.

68 AIPN GK, 162/II/774, Lista proponowanych członków do składu Plenum GKBZHwP, (b.d i m.), k. 12.

69 S druge strane, kako je primijetila Renata Kobylarz, za vrijeme antisemitske hajke iz razdoblja 1967–1968. upravo je knjiga Władysława Bartoszewskog i Zofije Lewinówne izdana 1967, a ponovno tiskana 1969. godine branila dobro ime Poljske i Poljaka u inozemstvu. Vidi: R. Kobylarz, *Walka o pamięć. Polityczne aspekty obchodów rocznicy powstania w getcie warszawskim 1944–1989*, Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa 2009, s. 192.

70 Cz. Pilichowski, *Działalność i wyniki...*, s. 85.

71 AIPN Kr, 1/3, Dotychczasowa działalność Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce – Okręgowej Komisji BZH w Krakowie, k. 10.

72 Dz. U. 1984, nr 21, poz. 98.

73 AAN, Ministerstwo sprawiedliwości w Warszawie, 17/49, Informacja o warunkach i wynikach działalności Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce w okresie od stycznia do maja 1982 r., Warszawa, 25 maja 1982 r., k. 9.

Za sjedište nove institucije odabrana je Palača kulture u Varšavi. Tijekom sjednice oštro su napadnuti SAD i predsjednik Ronald Reagan. U izvještajima sa sjednice objavljenima u tisku prvo su mjesto zauzimale antinjemačke i antiameričke potke. Posebno se kritiziralo razmještanje raketa „Cruise“ i „Pershing“ u SRNj i drugim zemljama NATO-a te se tumačilo kako „militaristička politika Zapadne Njemačke ide rame uz rame s imperijalističkom politikom SAD-a“.⁷⁴

Sljedeću prekretnicu u radu GKBZH – IPN donijele su političke promjene u Poljskoj 1989. godine. Na njihovom valu započete su aktivnosti na proširenju područja djelovanja Glavne komisije na istraživanje i gonjenje do tada tabuiziranih sovjetskih zločina iz vremena Drugoga svjetskog rata ali i poslijeratnih zločina aparata sigurnosti Narodne Republike Poljske. Dana 4. travnja 1991. godine izmijenjen je zakon o Glavnoj komisiji iz 1984. godine. Na temelju novog zakona promijenjen je naziv te institucije, koji je od sada glasio: Glavna komisija za istraživanja zločina protiv poljskog naroda – Institut nacionalne memorije. U njenoj se nadležnosti našlo sada istraživanje i istrage kako njemačkih zločina (nazivanih i dalje u zakonu „nacističkim“), tako i staljinistički i drugi ratni zločini protiv čovječnosti. Kronološki je područje interesa Glavne komisije obuhvatilo ne samo razdoblje Drugoga svjetskog rata nego i sve događaje do 31. prosinca 1956. godine.⁷⁵

Povijest Glavne komisije istraživanja njemačkih/nacističkih zločina u Poljskoj iz razdoblja 1945-1989. može se promatrati i ocjenjivati na ambivalentan način. S jedne je strane ta institucija dala veliki doprinos istraživanju, dokumentiranju i gonjenju ratnih zločina. Posebno značajna bila je njezina suradnja s Međunarodnim vojnim sudom u Nürnbergu, ali i Centrom za istraživanje nacionalsocijalističkih zločina u Ludwigsburgu. S druge strane, s obzirom na pritisak komunističkih vlasti u Poljskoj, a do određene mjere i vlasti DR Njemačke, ova je institucija često bila izravno uključena u aktivnosti *stricte* propagandnog karaktera. Tu treba spomenuti sudjelovanje Komisije u „anticionističkoj kampanji“ ili u propagandnim napadima na Sjedinjene Američke Države i predsjednika Ronaldova Reagana. S gledišta vlasti Narodne Republike Poljske povijest Drugoga svjetskog rata i njemačkih ratnih zločina bila je često smatrana korisnim oruđem u dnevopolitičkim obračunima. Na taj je način, prema osnovnoj zamisli institucija ekspertskega karaktera pravosudnog sustava, Glavna komisija u razdoblju svoga djelovanja bila razapeta između vodenja meritorne djelatnosti i političkih pritisaka postajući ponekad oruđe propagande.

74 Ibidem, s. 1.

75 Dz. U. 1991, nr 45, poz. 195.

GEORGES MINK

Predsjednik ICCEES, Europski kolegij u Natolinu

POSTOJI LI NOVI, INSTITUCIONALNI ODGOVOR NA ZLOČINE KOMUNIZMA? INSTITUCIJE ZADUŽENE ZA PITANJA NACIONALNE MEMORIJE U POSTKOMUNISTIČKIM ZEMLJAMA: SLUČAJ POLJSKE (1998-2010)

Moramo biti svjesni toga da će ova izvanredna situacija jednog dana završiti: IPN neće trajati vječno (...) Ova potreba, ovo izvanredno stanje stvari jednom će prestati. (Łukasz Kamiński, treći direktor IPN, 2011)

Ovaj je ured još uvjek nužan i ostat će kao takav sve dok bude postojala društvena potreba za obračunom s diktaturom i sve dok bude postao interes za spoznajom načina na koji je diktatura funkcionalala. (Rolan Jahn, treći direktor njemačkog BtU)

Povjesničari imaju slobodu da odaberu predmet svojih istraživanja. No, država ima obvezu obraćuna s prošlošću. Građani (...) su bili žrtve dva najveća totalitarizma 20. stoljeća. Žrtve traže istinu, pravdu i sjećanje. (Krzysztof Persak, šef kancelarije trećeg direktora IPN)

Poljski tjednik *Polityka*, koji u političkom smislu predstavlja lijevi centar, nedavno je objavio članak o Institutu nacionalne memorije (polj. *Instytut Pamięci Narodowej*: IPN) – u kojem je glavna tema bila delikatno pitanje prava pristupa osjetljivim dokumentima koji su izašli ispod pera službenika sigurnosnih službi prije 1989. godine. Članak naslovljen „Rudarstvo IPN-a“ („*Przemysł wydobywczy IPN*“)¹ ilustriran je fotomontažom koja predstavlja rudara u radnoj odjeći koji kopa kroz dugačke redove dokumenata, kao da kopa ugljen. Ova ilustracija, naravno, predstavlja samo duhovitu metaforu koncepcije koja opisuje „rudnike memorije“ sredstvima koja padaju dinamičkoj sociologiji, primjenjivana za istraživanje *lieux de mémoire* (mjesta sjećanja) prema koncepciji Pierra Nora, to jest mjesta koja se koriste u političke svrhe u uzvišenom cilju čuvanja sjećanja, eventualno u cilju pomirenja, ili – naprotiv – u cilju jačanja vatre sukoba među segmentima nacionalne zajednice ili među državama, u ime nadmetanja temeljenog na memoriji geopolitike.

Slučaj institutâ nacionalne memorije spada u posebne slučajeve zbog toga što sa sobom povlači svjesnu konstrukciju složenog mjesta sjećanja – rudnika memorije.

1 P. Pytlakowski, *Przemysł wydobywczy IPN*, „*Polityka*”, 19–25. veljače 2014, s. 18–19. Koristim pojam „mjesta sjećanja“ u analizi igara sa sjećanjem u „postkomunističkim“ zemljama u kontekstu proširenja EU.

Instituti memorije podsjećaju na prirodoslovne muzeje u kojima se izlaže nekoliko primjera (događaja) iz bolne povijesti (obično dokumenti koji svjedoče o zločinima protiv nacije), izumrlih ili ugroženih vrsta, koje se održava na životu kako bi svjedočile o prošlosti i podsjećale na kaznu za odgovorne za ove zločine koje su počinila oba „totalitarizma“.

Bez izuzetaka sve komunističke države morale su se suočiti s problemom na koji način ovladati svojom prošlošću. Taj se problem javljao na više načina, od zahtjeva za kažnjavanjem osoba odgovornih za zločine i traženja zadovoljštine za žrtve, ili duboke brige oko toga kako dekomunizirati strukture, te kako istražiti i verificirati prošlost onih koji traže zapošljavanje u tim institucijama (proces poznat pod nazivom lustracija), sve do pitanja na koji način prenosi na mlade generacije sjećanje o tom što je to komunistički sustav. Različite države prihvatile su slična rješenja. Sve su stvorile institucije koje su izlazile u susret tim zahtjevima – osnovale su agencije koje su upravljale arhivima i istraživale zločine komunizma. Iako su ove agencije osnivane u različito vrijeme, obilježene su određenim institucionalnim izomorfizmom koji proizlazi iz sličnosti društvenih i političkih zahtjeva te iz činjenice da su se sve te države inspirirale najprije njemačkim, a onda poljskim modelom. Ipak, stvorile su određeni tip institucionalnog identiteta koji je proistekao iz političke posebnosti svake pojedine zemlje.

Poljski slučaj

Institut nacionalne memorije – Komisija za istraživanje zločina protiv poljskog naroda, skraćeno nazivan IPN, nastao je na temelju zakona od 18. prosinca 1998. godine.² Dobio je tri temeljna zadatka: vođenje arhiva, izvođenje javne edukacije te pravnu djelatnost.

Kako bi se razumjela bit te vrlo atipične institucije s njezinom hibridnom strukturom i mnoštvom ciljeva, moramo se podsjetiti društveno-povijesnog konteksta nastalog kao rezultat kompromisa postignutog u vrijeme pregovora Okruglog stola 1989. godine. Neki elementi tog kompromisa imaju ovdje veliki značaj. To su, kao prvo, slabosti rasprave oko toga kako se treba postaviti prema komunističkoj prošlosti i kakav bi stav prema žrtvama i progoniteljima trebala zauzeti nova demokratska vlast. Jedna od točaka o kojoj se tada raspravljalo bilo je pitanje kako najbolje oblikovati građansko društvo, kako najbolje građanima prenosi sjećanje na prošlost, drugim riječima – kakav tip javnih politika, temeljenih na povijesnim odnosima treba uvesti? Zajednica povjesničara dala je svoj doprinos razmatranjima na temu preferirane vrste narativa ili priče o prošlosti, toga koje bi događaje trebalo istaknuti i s kojeg bi se gledišta njima trebalo pristupiti. To jest: kako bi trebalo prezentirati prošlost?

2 Ustawa z 18 grudnia 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji ds. Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (Dz.U. 1998, nr 155, poz. 1016; promjene: Dz. U. 1999, nr. 38, poz. 360).

Kao što ćemo vidjeti, rasprave i donošene odluke mijenjale su se zajedno s političkim vodstvom zemlje, a te promjene bacaju dodatno svjetlo i na način rada IPN-a.

Stručna literatura obično objašnjava pokušaje i muke poljskog IPN-a u kategorijama osobnosti njegovih šefova (direktora) te karakteristika razdoblja u kojima su oni vodili Institut. Ovo objašnjenje može se dodatno, što je razumljivo, primijeniti i na takve institucije u Slovačkoj, Češkoj, Ukrajini ili Njemačkoj.³ Kada je to u pitanju, moguće je formulirati dvije suprotstavljene hipoteze:

1. ove se institucije ne mogu načelno mijenjati s protekom vremena, sa personalnim promjenama na čelnoj poziciji, bez promjene službenih zakonskih atributa njihove djelatnosti, to jest zakonodavstva koje se odnosi na njihovu djelatnost, misiju i strukturu;
2. s druge strane, s neinstitucionalnog gledišta može se primjetiti da se institucije ovog tipa prilagođavaju vanjskom kontekstu, uključujući onaj koji se odnosi na pitanja sjećanja te se mijenjaju kao rezultat vlastitih unutarnjih napetosti.

Jasno postaje da strukturne promjene ovise o tome tko drži zakonodavnu vlast.

Kontekst

Tijekom poljskih pregovora Okruglog stola 1989. godine oko izlaska iz komunizma, pitanje što napraviti s prošlošću, dakle pitanje koje tradicije čine dio repertoara djelovanja aktera tranzicijskog razdoblja – ostavljeno je po strani. Pregовори nisu iznjedrili nikakve direktive vezane uz to kako se najbolje postaviti prema zločinačkoj prošlosti *ancien régimea*. Poljski se kompromis izravno oslanjao na španjolsko rješenje: dojučerašnji protivnici postali su jamci sutrašnjeg procesa demokratizacije. No, uz jednu značajnu razliku, koju je Adam Michnik ovako formulirao: u Poljskoj je princip „amnestije i amnezije“ pretvoren u pravilo „amnestija da, amnezija ne“. Već u ranoj fazi procesa transformacije manevarsko polje onih zainteresiranih kaznenim sankcijama protiv „zločinačke komunističke prošlosti“ bilo je svjesno ograničeno. To objašnjava poljsku zakonodavnu i institucionalnu neodlučnost te nedoumice oko odnosa prema prošlosti.

U stvari, javno mnjenje, ponašanje političara te proces i politika donošenja zakonodavnih odluka u to su se vrijeme nalazili pod utjecajem dvaju čimbenika. S jedne strane, bio je to pritisak rješenja vezanih uz odnos prema prošlosti stvorenih u drugim komunističkim zemljama, pogotovo u Istočnoj Njemačkoj; s druge, bio je to utjecaj konsolidacije oporbenih političkih skupina čiji je politički identitet definiran potpunim ili djelomičnim odbacivanjem kompromisa postignutog za Okruglim stolom.

³ Vidi: G. Mink, *Institutions of National Memory in Post-Communist Europe: From Transitional Justice to Political Uses of Biographies* (1989–2000), u: G. Mink, L. Neumayer (ur.), *History, Memory and Politics in Central and Eastern Europe: Memory Games*, Palgrave Macmillan, Basingstoke-Hampshire 2013, s. 155–173.

IPN nije nastao *ex nihilo*

Kronološki gledano, ideja da se zadaća suočavanja sa zločinačkom prošlošću komunističkog sistema postavi kao zadatak jednoj *ad hoc* stvorenoj instituciji nastala je nakon što su se pojavili zahtjevi za „lustracijom“ političkih elita i rehabilitacijom onih koji su bili proganjani od strane tog sistema. Već u veljači 1991. godine Sejm, u kojem su dominirale različite grupacije proizašle iz Solidarnosti, glasao je za ponишtenje sudskih presuda kojima su osuđeni oporbenaci koji su se borili za poljsku nezavisnost.⁴ Iste se godine pojavila procedura koja je za cilj imala osuđivanje krivaca staljinističkih zločina (vidi bilješku 6). Od 1991. do 1999. godine provedeno je 1145 sudskih postupaka s time povezanih.

U lipnju 1992. proveden je prvi spontani i neslužbeni pokušaj lustracije. Tadašnji ministar unutrašnjih poslova Antoni Macierewicz zakonodavce je iznenadio i pokušao ih prisiliti da objave popis navodnih agenata tajnih službi. Taj se potez pokazao neučinkovitim i izazvao je toliko snažno javno negodovanje da je u konačnici vlada Jana Olszewskog morala dati ostavku. Po mišljenju mnogih komentatora posljedica toga bilo je višegodišnje odgađanje bilo kakve stvarne rasprave kako se treba postaviti prema prošlosti u Poljskoj. Drugi komentatori tvrde da je u trenutku pobjede bivšeg komunista Aleksandra Kwaśniewskog – koji je za predsjednika države izabran među ostalim zahvaljujući izbornoj paroli „izaberimo budućnost“ – pitanje ocjene različitih aspekata komunističke prošlosti bilo potisnuto. Najangažiraniji u tome da se na dnevni red stavi ideja o osnivanju institucije koja bi se bavila prošlošću pripadali su maloj skupini aktivista pokreta Solidarnost. Model na koji su se pozivali bio je njemački model. Profesori prava Witold Kulesza i Andrzej Rzepliński te povjesničar Andrzej Paczkowski, koji su autori nacrta izvornog projekta, dobili su podršku Janusza Połubickog, jednog od vođa nekadašnje ilegalne Solidarnosti i ministra unutrašnjih poslova u vlasti AWS (polj. *Akcja Wyborcza Solidarność*, Izborna akcija Solidarnost), to jest koalicije grupacija proizašlih iz NSZZ Solidarnost. Marian Krzaklewski, politički lider pokreta AWS, organizirao je snažno lobiranje za tu konцепciju, dok je premijer Buzek osigurao državno financiranje projekta.

Prihvaćen pristup *path-dependence* u odnosu na transformaciju ima golem značaj za razumijevanje konstrukcije IPN-a, budući da se radi o pristupu spajanja „strog“ i „novog“ u procesu preoblikovanja ranije postojeće institucije koja je djelovala još u vrijeme komunističkog sistema: u ovom slučaju radilo se o Glavnoj komisiji istraživanja nacističkih zločina (Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich – GKBZH), odgovornoj za istraživanje zločina počinjenih za vrijeme Drugoga svjetskog rata.

⁴ Ustawa z 23 lutego 1991 (Dz. U. 1991, nr. 34, poz. 149).

IPN je od Komisije naslijedio arhive, knjižnicu i ekipu tužitelja. Od 1991. godine, pod nazivom Glavna komisija istraživanja zločina protiv poljskog naroda (*Główna Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu*, GKSZpNP) ta je institucija tijekom 1990-ih proširila područje svoga djelovanja kako bi obuhvatila i zločine staljinističkog razdoblja. Istraživanje tih zločina službeno je postalo glavno područje interesa IPN-a. Tako promijenjena Glavna komisija, sukladno zakonu od 18. prosinca 1998. godine (vidi bilješku 2), uključena je u IPN kao njezin istražni dio. Ona je istovremeno i dio Javnog tužilaštva Republike Poljske, institucije na čelu koje se nalazi državni odvjetnik u osobi ministra pravosuđa. Šef Glavne komisije nosio je titulu zamjenika državnog odvjetnika. U hijerarhiji je zauzimao položaj viši od svih ostalih tužitelja Glavne komisije i regionalnih komisija. Zajedno s jedanaest regionalnih komisija smještenih diljem Poljske GKSZpNP vodi istražne radnje u predmetima zločina počinjenih protiv poljskih državljanima, bilo poljskog bilo drugog podrijetla počinjenih između 1. rujna 1939. i 31. srpnja 1990. godine. Ti su zločini u čl. 1 Zakona o IPN-u opisani kao nacistički i komunistički zločini, zločini protiv čovječnosti, ratni zločini i zločini protiv mira. Neki kritičari upitnim smatraju krajnji datum koji određuje razdoblje nadležnosti IPN-a, zgroženi time da je na taj način obuhvaćena i vladavina prve nekomunističke poljske vlade Tadeusza Mazowieckog.⁵ U biti GKSZpNP nastavlja djelatnost svoje prethodnice, osnovane 1945. godine i određene za prikupljanje dokumentacije potrebne na suđenjima nacistima za ratne zločine počinjene tijekom Drugoga svjetskog rata. Godine 1949. prvotni naziv komisije donekle je promijenjen: umjesto „njemačkih zločina“ pojavili su se u njemu „nacistički zločini“, što je bilo povezano s nastankom DR Njemačke. Pod tim nazivom komisija je vodila istrage iinicirala suđenja sve do 1991. godine. Te godine njezin je naziv ponovno promijenjen, te je sukladno zakonu od 4. travnja 1991.,⁶ gласio: Glavna komisija istraživanja zločina počinjenih protiv poljskog naroda – Institut nacionalne memorije (dakle: GKBZpNP – IPN). Zakonom je proširena nadležnost komisije i vremensko razdoblje za koje je bila nadležna. Povrh i osim nacističkih zločina, Komisija se mogla od tada baviti i „staljinističkim“ zločinima kao i ostalim zločinima protiv poljskih građana (neovisno o etničkom podrijetlu) koji ne podliježe zastari počinjenima između 1939. i 1956. godine. Od osnivanja IPN-a, tj. između 2000. i prvog tromjesečja 2009. godine, GKBZpNP je proveo 6.300 takvih istraga u kojima su formulirane 242 formalne optužnice protiv 385 počinitelja. Tijekom tih istraga saslušano je 67.397 svjedoka.

Spoj starih i novih sastavnih dijelova, to jest zadržavanje tužilačke funkcije naslijeđene iz komunističkog razdoblja, predstavlja glavnu razliku između ove institucije i njezinih pandana u drugim dijelovima postkomunističke Europe. Naglasak na

⁵ Vidi: A. Romanowski, IPN, Dziwoląg ponad państwem, „Gazeta Wyborcza”, 11. rujna 2012, s. 11.

⁶ Dz. U. poz. 91.45.195.

pravosudne zadatke u cjelini institucije (usprkos jakoj kritici prema kojoj se traži integriranje Komisije u pravosudni sistem zemlje) nije ipak samo komunistička izmišljotina. Određena vrsta *path-dependence* primjetna je i u njemačkom slučaju, gdje je primjer suočavanja s nacističkom prošlošću imao odlučujući značaj za njemačku ustanovu i procedure koje je prihvatala: „izostanak uspjeha u denacifikaciji utjecao je na njemačku raspravu o tome kako stati na kraj komunističkoj prošlosti nakon 1989. godine“.⁷

Mit njemačkog modela

Njemački model koristio se u Poljskoj i u drugim zemljama kao argument čak ako je to značilo da se iz vida ispuštalas posebnost njemačkog sustava. Već u prosincu 1989. godine u Istočnoj Njemačkoj nastao je autentičan društveni pokret koji je za cilj imao sprečavanje uništenja arhiva tajne policije Stasi. U Erfurtu, Drezdenu i Leipzigu prosvjednici su napadali lokalna sjedišta sigurnosne službe, a 15. siječnja stanovnici Istočnog Berlina zauzeli su glavno sjedište Stasija. Pod pritiskom ulice pojavilo se pitanje kako čuvati dokumente komunističke policije te što je radila tajna policija tijekom posljednjih dana sustava. Između 5. prosinca 1989. i 15. siječnja 1990. svr registri i dokumenti koji su se odnosili na političke operacije bili su sustavno uništavani. Njemačka rasprava okruglog stola uglavnom se usredotočila na pitanja buduće sudbine političke policije kao organizacije. Pod pritiskom prosvjednika politička oporba odbacila je prijedlog premijera Hansa Modrowa da se Stasi preoblikuje postupno. Prvi refleks političke opozicije koju je vodila želja za potpunim prekidom s *ancien régimeom*, bilo je dopuštenje da Glavni istražni ured (njem. *Hauptverwaltung Aufklärung*) uništi sve dokumente, što je bio udarac politici suočavanja s komunističkom prošlošću. Jedini spašeni dokumenti bili su osobni dosjei. S vremenom je veliki dio mikrofilmova i papirnatih dokumenata rekonstruiran zahvaljujući primjeni skupih tehnologija. U to su se vrijeme vlasti Savezne Republike Njemačke također zalagale za „reset“ komunističkih arhiva na razini bliskoj nuli: „Pribojavao sam se“ – priznao je kasnije kancelar Helmut Kohl – „da će sadržaj te otrovane cisterne povariti zrak u cijeloj Njemačkoj.“⁸

Ako su zapadnonjemački političari željeli zatvoriti arhive Stasija do daljnega, masovna mobilizacija onemogućila je tu namjeru, iako istočnonjemačka oporba nije imala jasan plan što napraviti s arhivima. Predsjednik BStU Joachim Gauck kazao je da je 4. prosinca 1989. godine, kada su prosvjednici zauzeli sjedište službe sigurnosti u Erfurtu, njihov voda Matthias Büchner nazvao jednu od liderki oporbenog Novog foruma (njem. *Neues Forum*) Bärbel Bohley s pitanjem: „U zgradi Stasija smo, što sada?“ Bohley je tada odgovorila: „Jednostavno, svatko uzima svoj dosje i ide kući.“⁹

7 A. Grajewski, *Balast po komunizmie*, „Biuletyn IPN”, nr 22 (2013), s. 156.

8 H. Kohl, *Erinnerungen 1990 bis 1994*, Droemer Knaur Verlag, Munich 2007, s. 206.

9 Izjava J. Gaucka na „dekomunizacijskoj“ konferenciji u Sejmu, održanoj 10–12. prosinca 1999. godine.

Poljski argumenti u prilog osnivanja slične ustanove

Poljska argumentacija u prilog stvaranja IPN-a bila je sljedeća:

1. Ova će ustanova osigurati odvajanje arhiva komunističke policije od arhiva specijalnih službi demokratske poljske države. Institucionalna transformacija GKBZH u IPN nužna je radi kontrole korištenja arhiva komunističkih specijalnih službi od prije 1989., tj. radi njihove zaštite i sprečavanja da se personalni dosje koriste radi „političkih igara“.
2. Po mišljenje poljskog povjesničara Roberta Trabe, vrlo kritičnog prema IPN-u, arhivi komunističkih tajnih službi trebali su biti rezervirani samo za „istraživače-povjesničare kako bi oni mogli stvarati i obogaćivati znanje o komunističkoj Poljskoj, njezinim operativnim mehanizmima, opozicijskim pokretima te represijama koje je iskusilo društvo“.¹⁰
3. Zakonodavstvo vezano uz IPN nastalo je radi toga da se osigura pravda za žrtve komunističkog sistema i oda počast onima koji su se borili za poljsku slobodu i nezavisnost. U tom smislu stvoren je status „oštećene osobe“ ili „žrtve komunizma“. Nakon stjecanja takvog statusa na temelju istraživanja pojedinih arhivskih dokumenata takva je osoba stjecala i pravo uvida u svoj personalni dosje te dobivanja fotokopija dokumenata koji se tamo nalaze.

Mjesto i uloga direktora IPN-a

Pročelnici IPN-a trebali su se birati na način koji ih je trebao zaštititi od političkih pritisaka, uključujući pritiske „odozgo“, tj. od strane šefa države, premijera ili specijalnih službi. Složena procedura izbora stvorena je da se direktoru IPN-a osigura neovisna pozicija u hijerarhiji poljske države. Direktor IPN-a nije mogao biti opozvan, osim ako je počinio neko djelo koje je bilo štetno za njegovu instituciju. Kolegij IPN-a od jedanaest članova (kolektivno tijelo koje je trebalo usmjeravati rad IPN-a) trebao je imati pluralistički karakter, što se osiguravalo tako da stranke zastupljene u parlamentu predlože devet kandidata koje potvrđuje Sejm. Dvojicu ostalih članova Kolegija trebao je imenovati predsjednik države na prijedlog Državnog sudbenog vijeća. Kolegij je raspisivao natječaj za mjesto direktora IPN-a te biraо kandidata koji je morao biti potvrđen u Sejmu većinom od tri petine glasova. Kako ćemo vidjeti u nastavku, veliki prostor neovisnosti direktora pokazao je neke perverzne strane tijekom drugog mandata, kada je direktor IPN-a imao mogućnost nametanja svoga mišljenja – ponekad vrlo dalekog od konsenzusa – prilikom oblikovanja cjeline javne politike IPN-a.

¹⁰ Primjedba iznesena tijekom konferencije posvećene desetoj godišnjici osnivanja IPN, u prosincu 2010. godine. Na toj konferenciji Andrzej Friszke, povjesničar povezivan s umjerenim lijevim centrom koji je sudjelovao u istraživanjima IPN-a, podsjetio je da se njemu u zasluge može ubrojiti to što je više nadarenih mladih povjesničara – studenata uglednih domaćih sveučilišta i autora izvrsnih magistarskih radnja – našlo u njemu zaposlenje.

Prvi direktor, Leon Kieres (2000-2005)

U prvom mandatu direktora Instituta nacionalne memorije ta je institucija tek propitkivala svoje mogućnosti. Zadaće i načini djelovanja IPN-a tek su se kristalizirali i po prvi su put uvođeni u praksu. Valja ponovno naglasiti da je ključni problem institucionalnog djelovanja IPN-a bio pristup arhivima. Pravo pristupa gradi bilo je striktno definirano, osim u slučaju dokumenata koji su se smatrali „osjetljivima“. Sobe u kojima se iščitavala građa bile su strogo nadzirane, ponekad su to radili uniformirani stražari; vrata osigurana bravama mogla su se otvarati samo u prisutnosti ovlaštenih arhivista koji su posjedovali odgovarajuće elektroničke lozinke. Zakon od 18. prosinca 1998. godine na temelju kojeg je osnovan IPN, propisavao je službena pravila pristupa arhivskoj građi. Sve do 2005. godine prednost u tom imale su osobe koje su proglašene „žrtvama komunizma“. Ovlašteni istraživači, uključujući novinare, mogli su zaviriti u dosjee samo pod uvjetom da su provodili istraživanja nekih konkretnih tema. Ipak, javno zgražanje koje je izazvala „nezakonita lustracija“ izazvana curenjem tzv. Wildsteinove liste (koju je pripremio desni novinar Bronisław Wildstein) izazvalo je blokadu pristupa građi za novinare.¹¹ Neki novinari datiraju delegitimizaciju IPN-a u očima dijela javnosti upravo u trenutku „nezakonite lustracije“ koju je pokrenuo Wildstein. U tom se trenutku pokušala stvoriti pravna prepreka koja bi otežavala pristup dosjeima: u kolovozu 2005. godine glavni inspektor zaštite osobnih podataka utvrdio je da oni koji traže uvid u dosjee moraju obrazložiti svoje pravo na pristup vlastitim dosjeima. Status „žrtve komunizma“ dobilo je isprva 6,5 tisuća osoba. Na početku djelovanja IPN-a njegovu građu procjenjivalo se na osamdeset dužnih kilometara dokumenata.

Između 2000. i 2005. godine političko okruženje nije uvijek bilo prijateljsko prema Institutu. Antoni Dudek ovako je opisao situaciju: „Kieres je vodio IPN u najtežem trenutku, kada je Institut tek nastao i započeo svoju djelatnost, ali prvenstveno u razdoblju kada je na vlasti bio Savez demokratske ljevice (polj. *Sojusz Lewicy Demokratycznej*: SLD). Ta ga je stranka kažnjavala svake godine blokiranjem pokušaja povećanja proračunskih sredstava za djelatnost.“¹² I stvarno, 2001. godine Leszek Miller, lider postkomunističkog SLD-a, ukidanje IPN-a pretvorio je u ključnu parolu

11 U siječnju 2005. g. novinar Bronisław Wildstein, pripadnik pokreta koji traži da se napokon lustriraju bivši agenti i da se učinkovitijim učini proces dekomunizacije, neovlašteno je iz čitaonice IPN-a iznio katalog – alat koji omogućava lokalizaciju personalnih dosjea. Katalog je sadržavao osobne informacije o različitim kategorijama ljudi, osobe koje su u stvarnosti surađivale s tajnom policijom bile su u njemu izmiješane s osobama za koje se policija nadala da će ih pridobiti za suradnju. Bilo je tamo i prezimena koja su se tamo našla bez razloga. Lista je odmah počela kružiti internetom.

12 A. Dudek, *Instytut, osobista historia IPN*, Czerwone i Czarne, Warszawa 2011, s. 229. Antoni Dudek radio je u IPN-u od 2000. do 2011, najprije na položaju šefa Biroa za znanstvena istraživanja, a onda od 2005. kao savjetnik Janusza Kurtyke. Od 2011. g. bio je član Vijeća IPN, koje je zamijenilo Kolegij. Dudek je veliki pristaša postojanja Instituta, međutim dopušta si određenu kritiku nekih aspekata njegova djelovanja.

svoje predizborne kampanje. SLD je osvojio većinu u Sejmu i mogao je provesti svoju namjeru, no taj je plan odbačen, kako se čini, nakon objavljivanja knjige *Susiedzi* Jana Tomasza Grossa, u kojoj je autor opisao masovno ubijanje Židova koje su u selu Jedwabne počinili njihovi poljski susjadi u srpnju 1941. godine.¹³ U odgovoru na to Odjel znanstvenih istraživanja IPN-a odmah je pokrenuo opširna istraživanja na terenu gdje su se opisani događaji zbili 1940-1941, u okolini grada Łomża, gdje se nalazi Jedwabne. U tom je trenutku intervencija predsjednika države i bivšeg komunista Aleksandra Kwaśniewskog spasila IPN budući da je to istraživanje Instituta imalo za njega veliki značaj kao dio „diplomacije isprike“ te poljsko-židovskog pomirenja – projekta do kojeg je Kwaśniewskom jako stalo. Objavljivanje rezultata tih istraživanja koristilo je kao protuargument prilikom oštре kritike Instituta nacionalne memorije kao opsesivno antikomunističke institucije, kritike temeljene na neuravnoteženosti u istraživanjima komunističkih i nacističkih zločina s jasnim nagnućem na ona prva. U svakom slučaju ljevičarsko parlamentarno zaledje Leszka Millera moralno se zadovoljiti smanjivanjem proračuna IPN-a. Na taj način, političke promjene nisu bile bez utjecaja na sudbinu Instituta.

Mandat Janusza Kurtyke od 2005. do 10. travnja 2010.

Krakovski povjesničar Janusz Kurtyka kao direktor Instituta u početku je konkurirao za mjesto čelnika IPN-a među ostalima i s Andrzejem Przewoźnikom, predsjednikom Vijeća za zaštitu sjećanja na borbe i mučeništvo. Przewoźnikove planove potremile su medijske vijesti koje su ga optuživale za suradnju s komunističkim službama sigurnosti, a propisi vezani uz IPN strogo zabranjuju natjecanje za taj položaj bivšim funkcionarima političke policije ili njezinim suradnicima. Zbog sumnje na suradnju, temeljene na denuncijaciji bivšeg službenika službe sigurnosti, Przewoźnik je bio prisiljen povući svoju kandidaturu.¹⁴

Tijekom Kurtykinog mandata 2006. dotadašnje službene funkcije Instituta – arhivistička, znanstvena, pravna i edukacijska – proširene su na temelju izmjene Zakona o IPN-u za lustraciju. Lustracijski ured IPN-a zamijenio je Ured branitelja javnog interesa, koji se ranije bavio pitanjima lustracije. To je značajno utjecalo na jačanje uloge direktora IPN-a. Ured je trebao provjeravati lustracijske deklaracije, koje su obvezne za osobe koje obnašaju ili namjeravaju obnašati javne funkcije, te objavljivati informacije kako o bivšim funkcionarima aparata represije komunističke države, tako i o osobama koje su bile proganjane iz političkih razloga. Pravne zadaće IPN-a

13 J. T. Gross, *Sąsiedzi: Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Wydawnictwo Pogranicze, Sejny 2001.

14 Przewoźnik je oslobođen od optužbi već u studenom 2005. godine, no bilo je već prekasno da se promijene izborne procedure. Kurtyka je kasnije objašnjavao da je osobno dopustio upotrebu dokumenata koji su trebali kompromitirati Przewoźnika. Vidi: A. Dudek, *Instytut*, s. 234.

na taj su način značajno proširene i osnažene. Štoviše, njegovi zaposlenici dobili su obvezu stvaranja javno dostupnih kataloga koji bi se odnosili na istaknute figure komunističkog sistema te osobe koje obnašaju važne funkcije u demokratskom sustavu.

Novi direktor promijenio je i pravila o dostupnosti građe. Ukinuo je klauzulu „žrtve komunizma“: „Ukidanje statusa ‘žrtve komunizma’ u razdoblju tzv. ‘moralnog jačanja’ na jasan je način pomaknulo težište djelovanja te institucije s pitanja vezanih uz obeštećenje žrtava na pitanja potrage za tajnim suradnicima.“¹⁵ Bez javnog ukidanja odluke svoga prethodnika o zabrani pristupa građi za novinare, Kurtyka je omogućio uvid u dokumente pod uvjetom predlaganja vjerodostojnjog istraživačkog projekta te preporuke istaknutog znanstvenika. Prema Andrzejowi Friszkeu, koji je šest godina bio član Kolegija IPN-a, „kada je Janusz Kurtyka postao direktor IPN-a, a Jan Żaryn (nacionalistički orijentiran povjesničar) preuzeo funkciju šefa Ureda javne edukacije, nastupilo je razdoblje politizacije i ‘političke isključivosti’“.¹⁶

Valja imati na umu i činjenicu da je Janusz Kurtyka u razdoblju 2000-2005. bio ravnatelj regionalnog krakovskog ureda IPN-a, u kojem je bio okružen suradnicima koji „ne samo da su dijelili njegove znanstvene interese za tajni, anti-sistemski otpor, nego i njegove političke stavove. Vidjeli su u njemu ne samo znanstvenog mentora, već i nastavljača pokreta otpora [...] protiv komunizma.“¹⁷ Po mišljenju brojnih svjedoka načina kako je Kurtyka upravljaо Institutom, on je imao apsolutističke porive, moglo bi se reći i autokratske. Okruživao se suradnicima iz iste političke garniture, to jest onima bliskim nacionalno-konzervativnoj stranci Pravo i pravda (PiS). Za njega samog i za njegovo najbliže okruženje „borba protiv komunizma nije završila 1989. godine, čak ne i trenutkom implozije Sovjetskog Saveza“. „Sablastima komunizma srce još nije probijeno i one dalje urliču oko nas“, pisali su Filip Musiał i Jarosław Szarek, najbliži suradnici direktora Kurtyke.¹⁸

To je razdoblje u cijeloj zemlji obilježila ideologija „moralnog jačanja“. Pokrenuta je „politika povijesti“ koja je uvela niz programa upravljanja sjećanjem opsjednutih romantičarskom martirološkom vizijom Poljske Nacije (što se odrazilo primjerice u osnivanju Muzeja Varšavskog ustanka). Politički izbori Instituta u tom razdoblju bili su ovisni o tome kako je Kurtyka razumio kronologiju poljskog komunizma. Po njegovu mišljenju, oslobođilačka borba protiv komunizma završila je s događajima u listopadu 1956. godine. Svi kasniji događaji (1968, 1970, 1976, 1980) imali su za cilj više reformiranje komunizma nego njegovo rušenje.

15 A. Friszke, *Jak hartował się radykalizm Kurtyki*, „Gazeta Wyborcza“, 7. travnja 2009.

16 *Ibidem*.

17 S. M. Nowinowski, *Historycy czy architekci politycznej wyobraźni?*, u: A. Czyżewski, S. M. Nowinowski, R. Stobiecki, J. Żelazko (ur.), *Bez taryfy ulgowej. Dorobek naukowy i edukacyjny Instytutu Pamięci Narodowej 2000–2010*, IPN, Łódź 2012, s. 42.

18 *Ibidem*, s. 49.

Pristaše Kurtykine „politike povijesti“ dominirali su na političkoj pozornici od 2005. do 2007, a djelomično su držali vlast sve do 2010. godine. Uska povezanost, da se ne kaže – urota između direktora IPN-a i PiS-a, postala je javna tajna. Politizacija IPN-a u tom razdoblju dobro je ilustrirana riječima tadašnjeg premijera Jarosława Kaczyńskiego upućenim povjesničarima članovima krakovske delegacije IPN-a 2007. godine: „Radite s prošlošću, ali za budućnost [...] Arhivska građa ovdje skupljena ima kapitalni značaj za ono što se događa u današnjoj Poljskoj [...] Nalazite se na prvoj crti bojišnice borbe za istinu i ponos našeg Naroda.“¹⁹ Kurtyka nije imao nikakav problem s negativnim signalima koji su stizali sa svih strana osim od Prava i pravde. Demonstrativno nije izašao ni na kakve konferencije koje su organizirale neke druge grupacije osim PiS-a. Godine 2006. nije svojom prisutnošću počastio konferenciju na temu ratnog stanja, konferenciju koja je organizirana radi obilježavanja godišnjice osnivanja Komiteta zaštite radnika (polj. *Komitet Obrony Robotników*: KOR) ili konferenciju na temu Pokreta zaštite prava čovjeka i građanina (polj. *Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela*: ROPCiO). Marlivo je primjenjivao vlastitu politiku povijesti kojoj je pripisivao sljedeće, eklektične ciljeve:²⁰

- služenje kao oruđe političke vlasti kako u međunarodnoj tako i unutrašnjoj politici;
- uspostava posebne političke kategorije, koja je trebala biti ekvivalent kombinacije vanjske, gospodarske, kulturne i unutrašnje politike;
- osiguranje nacionalne svijesti zahvaljujući raznim akcijama Instituta;
- funkcija institucije narodnog stražara uspostavljenog radi obrane zajedničkog sjećanja;
- edukacija društva.

Istovremeno su oponenti opisivali Kurtykinu politiku povijesti kao oruđe represije i dominacije korišteno protiv profesionalnih zajednica, primjerice povjesničara, i kao sredstvo političke manipulacije. Ukaživali su također na činjenicu da je, kada je trebalo odrediti i ocijeniti prošla zbivanja, politika povijesti bila podložna izravnim utjecajima (trenutnog) političkog konteksta te je miješala povijest i politiku.

Dio poljskih povjesničara bio je pod utjecajem stava francuskog udruženja povjesničara prema širenju tzv. zakona sjećanja te miješanja politike u povijest što se ispoljavalо tijekom predsjedničkog mandata predsjednika Nicolasa Sarkozyja. Krzysztof Zamorski pisao je o tome:

19 E. Łosińska, *Premier w archiwum IPN, „Dziennik Polski”*, 9. siječnja 2007.

20 Vidi: K. Zamorski, *Nostalgia i wzniósłość a refleksja krytyczna o dziejach. Kiedy „polityka historyczna” ma sens*, u: S. M. Nowinowski, J. Pomorski, R. Stobiecki (ur.), *Pamięć i polityka historyczna, Doświadczenia Polski i jej sąsiadów*, IPN, Łódź 2008, s. 56.

„Prigovori profesionalnih povjesničara na rezultate ‘politike povijesti’ dobro su izraženi u sljedećoj deklaraciji francuskih povjesničara:

- povijest nije isto što i moral; povjesničari ne bi trebali ocjenjivati, osuđivati ili glorificirati, već objašnjavati;
- povijest nije sjećanje; povjesničari su svjesni značenja sjećanja, no njihov je posao nalaženje dokaza koji potvrđuju odnose konstruirane sukladno standardima koje su odredili profesionalci iz znanstvene zajednice;
- povijest nije predmet zakona; u demokratskoj državi potraga za povjesnom istinom nije u domeni parlamentarnih ili zakonskih odluka i pravila.“

Za vrijeme Kurtykina mandata neki su istraživači istisnuti izvan institucionalnih okvira (primjerice u Uredu javne edukacije Paweła Machcewicza zamijenio je već spomenuti Jan Żaryn). Mnogi dobri istraživači koji su shvaćani kao previše heterodoksi napustili su IPN, a zamijenjeni su istraživačima stavova sličnih onima direktora Kurtyke (medu ostalima: Marszaleca, Libionku, Niwińskog, Jankowiaka, Wnuka i Motyku zamijenili su Gontarczyk, Cenckiewicz i Musiał).

Ovdje primjećujemo koliko je značajne posljedice imao postulat da je na direktoru da definira „što je što“. Taj je poduhvat dobro rezimirao konzervativni povjesničar iz Krakova Andrzej Nowak koji je govorio: „Moramo konstruirati protunarativ onom pobjedničkom narativu političkih pobjednika iz 1989. godine. Njihov je narativ dominirao više od 20 godina, s jednim izuzetkom u razdoblju 2005-2007, stvarajući dominantne strukture u povjesnim istraživanjima.“

Mandat Łukasza Kamińskiego (2010-2014): promjena perspektive i pravca

Treći direktor IPN-a Łukasz Kamiński izabran je na taj položaj u dramatičnim okolnostima: njegov prethodnik Janusz Kurtyka poginuo je 10. travnja 2010. godine u zrakoplovnoj katastrofi kod Smolenska, u kojoj je poginuo i poljski predsjednik Lech Kaczyński. Povjesničar Kamiński bio je zaposlenik IPN-a od 2000. godine, a neposredno prije preuzimanja funkcije vodio je – nakon Żaryna – Ured javne edukacije. Tijekom njegova mandata IPN se našao na meti snažne kritike, koja je kod pristaša te institucije izazvala strah da će ona ne samo izgubiti svoj legitimitet, već i smisao postojanja.²¹ Još prije izbora na poziciju novog direktora, znajući već da ima velike šanse na izbor, Kamiński je u zaključku konferencije na kojoj se ocjenjivalo prethodno desetljeće djelatnosti IPN-a, ponekad vrlo oštrim riječima, svoj *credo* formulirao ovako: „prva sastavnica [buduće politike Instituta] bit će shvaćanje da ne možemo

²¹ Kada bi u Poljskoj na vlast došla ljevica (što je jako malo vjerojatno u skoroj budućnosti), IPN bi zasigurno bio raspšušten, a njegovi arhivi predani u državni Arhiv novih akata. Tako izgleda često naglašavana namjera (uz određene varijacije) cijele lepeze stranaka koje se poistovjećuju s ljevicom.

poduzimati revolucionarne akcije. To znači da ne možemo pokušavati promijeniti sve. Po mome sudu, radikalne promjene u funkciranju Instituta svakih pet godina neće donijeti očekivane rezultate.“ Nešto kasnije precizirao je tu izjavu: „Moramo više paziti da pacijent ne bi umro tijekom operacije, nego se truditi da ozdravi i počne bolje funkcionirati tijekom rekonvalescencije.“²²

Glavni smjer kritike

Sve veći broj kritičkih primjedbi doveo je dio promatrača do zaključka da bi IPN trebalo podvrgnuti cjelovitoj rekonstrukciji. Bilo je i onih koji su smatrali da bi ga trebalo zamijeniti drugim institucijama. Kritika je išla u dva pravca.

Struktурне anomalije i nepravilnosti u funkciranju

Glavna se zamjerkra odnosila na činjenicu da je Institut ne samo institucija, već zapravo državni ured. Neki su čak bili skloni nazivati ga Ministarstvom nacionalne memorije. Spajanje jedinica koje su se otvoreno bavile različitim, ako već ne i naprosto nekompatibilnim zadaćama u okviru iste ustanove – npr. istražni tužitelji i lustracijski odjel pored odjela javne edukacije i odjela znanstvenih istraživanja – generira jako mnogo birokracije. Po mišljenju Dariusza Stole, umjerenog povjesničara, koji zapravo nije protivan IPN-u, to se događa budući da je IPN dio državne administracije, što dovodi do ponavljanja problema inače vezanih uz državnu upravu, a prvenstveno do povećanja broja administrativnih radnika (koji čine 30% svih zaposlenih) angažiranih za opsluživanje istraživača i drugih činovnika koji vrše posebne istrage. Stola ukazuje i na problem vezan uz status direktora: neovisnost o ostalim državnim organima i institucijama bila je neophodna u trenutku kada su bivši komunisti vodili napade na funkciranje Instituta, no u preostalo vrijeme postala je opasna. To znači da IPN previše ovisi o osobnosti rukovoditelja. Stola je podsjetio i na Kurtykinu sklonost nametanju vlastite verzije povijesti i marginaliziranja svakoga tko bi se usudio kritizirati tu verziju.

Drugi izvor nepravilnog funkciranja ima veze s profesionalnom zajednicom tužitelja koji su dobili zadatak da istražuju prošlosti pojedinih osoba. Povjesničari i arhivisti zaduženi za pripremu dokumentacije o pojedinim slučajevima često su zgraniuti povijesnom ignorancijom pravnika. Istovremeno tužitelji, koji koriste vlastite upravne i profesionalne procedure, izbjegavaju kontakt s povjesničarima. Međusobna nesklonost između tih dviju kategorija zaposlenika dodatno je ojačana nerazmernim odnosom njihovih plaća: primanja tužitelja nekoliko su puta veća od plaća povjesničara i arhivista. Proračun IPN-a u velikom je kontrastu prema proračunima sveučilišnih instituta. S godišnjim proračunom od 200 milijuna zlota – od čega je 30 milijuna namijenjeno znanstvenim istraživanjima – IPN je skoro dobio monopol

22 Ł. Kamiński, Jakiego IPN potrzebuje historiografia polska?, u: *Bez taryfy ulgowej*, s. 402 i 405.

na istraživanje razdoblja 1939-1990. Njemački Gauckov ured – koji je modelska institucija za IPN – za svoju djelatnost dobiva mnogo veću finansijsku injekciju (90 milijuna eura 2011. godine), ali neki njemački instituti i zaklade također dobivaju ogromne dotacije što jamči pluralizam i slobodu diskusije na polju povjesnih istraživanja. Antoni Dudek primjećuje još jednu institucionalnu anomaliju, koja svoj početak ima u razdoblju 2005-2010: „Skupina IPN-ovih [povjesničara], ali i vanjskih dobila je trovanje dokumentima koje je koristila. Učinilo im se da su našli univerzalni ključ za razumijevanje najnovije povijesti koji otvara vrata svih tajni. U jednom su se trenutku počeli ponašati kao ‘čarobnjakovi učenici’, a da nisu bili ni svjesni svoje smiješnosti. Štoviše, odbacivali su sve pokušaje da im se to osvijesti, kao da se napada njihovu moralnu, patriotsku misiju otkrivanja istine.“²³

Meritorna, metodološka, etička i epistemološka pitanja

Akademski istraživači i bivši zaposlenici IPN-a jednoglasno kritiziraju intelektualnu produkciju Instituta. Osim što se ukazuje na golemu neuravnoteženost između vrijednih publikacija i masovne proizvodnje literature koja nema realnu znanstvenu vrijednost, a također se objavljuje, kritičari ukazuju na nevjerojatnu tematsku monotoniju IPN-ovih istraživanja. Mikrohistorijski projekti, čija je metodologija diskutabilna, brojčano uvelike dominiraju nad vrijednom produkcijom šireg spoznajnog vidokruga. „S protekom vremena moji su se ormarci popunili sve slabijim publikacijama“, primijetio je Antoni Dudek i zapisao dalje: „Primijetio sam sve veći broj studija čiji je opseg bio obrnuto proporcionalan značenju njihove teme“; „postupak recenziranja koji mora proći svaki izdavački projekt, postao je fikcija i počeo više ličiti na kolegijalnu razmjenu usluga“; „rijetke dobre knjige nestajale su u poplavi stotina publikacija manje nego skromne znanstvene vrijednosti“.²⁴ Pojavio se i problem izazvan neupitnom dominacijom martiroloških tema i pojednostavljenim dualizmom stavova svedenih na opoziciju: „politička vlast *contra* društvo“ u kojoj je vlast demonizirana, dok je društvo predstavljeno kao monolitna cjelina: narod. Postoji mnogo područja u kojima se provodi premalo istraživanja, primjerice društvena povijest komunizma, sociologija političkih elita ili istraživanje procesa koji su išli u prilog legitimizaciji komunističkog sustava.

Cijela lepeza prigovora odnosi se na pitanja metodologije, epistemologije i etike. Nekoliko primjera: „nedostatak standardnih metoda prilikom analize arhiva specijalne policije, primjerice policijski se jezik citira bez navodnika“, „nedostatak komparativnih metoda [prilikom analize IPN-ovih dokumenata] s alterntivnim izvorima u drugim arhivima i bibliotekama“. Kritičari prigovaraju da je sklonost uzimanju zbirk IPN-a kao unikatnih dovela do izostanka kritičke distance i općeg uvjerenja

23 *Bez taryfy ulgowej*, s. 375.

24 *Ibidem*, s. 297.

da „jedino izravni izvori sadrže apsolutnu istinu“. Napadan je i istraživački izolacionizam IPN-a za uvjeravanje ljudi da epistemološka standardizacija nije moguća te zbog toga nema potrebe čitati ili citirati stranu literaturu.

U odgovoru na tu kritiku novi direktor proveo je bitne promjene. Zbog optužbi za izolacionizam organizirao je javnu raspravu među povjesničarima, uključujući i one izvan Instituta nacionalne memorije. Kako svjedoči ne samo knjiga Antonija Dudeka, već i nekolicine IPN-ovih istraživača koji su sudjelovali u toj raspravi, mogli su se čuti novi glasovi, a njihov se ton razlikovao od onoga koji se mogao čuti iz usta predstavnika uprave IPN-a. Njihove kritičke teze danas su prisutne i u knjigama koje objavljuje sam IPN, a primjer može biti objavljivanje referata za konferenciju prigodom desete godišnjice nastanka IPN-a pod simboličnim i jasnim naslovom „Bez ikakvih olakšica“ (*Bez taryfy ulgowej*), koji je u ovom kontekstu trebao značiti: „Ajde! Slobodno nas kritiziraj, a mi ćemo objaviti ono što imaš za reći.“ Simptomatski, organizatori konferencije često se na nju pozivaju kao na svojevrsni „historiografski audit“.

Pokušavajući izbjegći kritiku, Kamiński je predložio povratak općenitoj tematici žrtava, koju su njegovi prethodnici pretvorili u „lov na agente“. U međuvremenu je Institut nacionalne memorije počeo odgovarati na kritike, objavljajući ispravke i objašnjenja. Ipak, ovi pokušaji ozdravljenja situacije – svakako vrijedni spomena – nisu spriječili nove zloupotrebe i propuste.

Zaključak

Tema ove rasprave nije trebalo biti sjećanje kao takvo, već institucije koje su za nj zadužene, institucije koje se bave čuvanjem sjećanja preko savjesnog upravljanja arhivima, vođenjem postupaka protiv agenata i osoba odgovornih za zločine i progone obaju totalitarizama, ali preko vršenja edukativnih funkcija radi kojih su osnovane.

Nazivi koje su te ustanove uzimale mogu voditi određenim semantičkim zabunama. Jesu li pozvane [za čuvanje samo] sjećanja, ili upravo suprotno, jesu li u pitanju institucije s misijom vođenja akademskih znanstvenih istraživanja na polju povijesti? U stvarnosti njihova hibridna priroda – kombinacija sjećanja i historije – već sama po sebi predstavlja problem. Ne čini se da je ikada i ikome pala na pamet ideja o koristima koje proizlaze iz razjašnjavanja odnosa obaju istraživačkih polja, odnosno relacija između sjećanja i povijesti. To je jedan od razloga nastanka političko-institucionalne dvoznačnosti vezane uz te institucije. Neki govore o povjesničarima koji rade na naracijama što su ih generirali povjesničari, neki drugi o obvezama i naporima vezanim uz sjećanje. No, sama struktura tih ustanova je kombinacija obojega, vjerojatno iz razloga što zakonski temelji njihova nastanka nisu bili jasno određeni. Temelj tih institucija jesu arhivi, no oni se koriste za djelovanje različitih vrsta: povjesničari ih koriste za popunjavanje svojih priča stvarnim sadržajem; koriste se radi

utvrđivanja tko je bio žrtva, a tko progonitelj; ali i kao gorivo sjećanja ili čak radi stvaranja na sjećanju utemeljene slike prošlosti koja je trebala biti prenesena, štovana i pretvorena u udžbenik. A da ne govorimo o svim mogućim, a nedopustivim načinima korištenja arhiva, primjerice za konstruiranje neslužbenih lista navodnih suradnika tajnih službi ili korištenje tzv. informacija osjetljivih, u cilju političke stigmatizacije.

Ako želimo istraživati odnose između tih institucija i sjećanja o komunizmu, raspolazemo izborom nekoliko teoretskih shema ili paradigma. Ipak, ono što spontano pada na pamet kao najviše odgovarajuće, jest neoinstitucionalizam, jer imamo posla s birokratskom institucijom u weberovskom smislu, uključujući njezinu unutrašnju i vanjsku dinamiku. Neoinstitucionalizam omogućava jačanje analitičkih okvira značajnom dozom dinamičke sociologije. Iako se studije biografskog tipa nalaze izvan dosega ovoga članka, možemo se koncentrirati na interakcije između unutrašnjih i vanjskih aktera te između institucije i njezinog općeg društveno-političkog konteksta.

Iz te se perspektive najmanje dva zaključka čine opravdanima:

1. promjene vezane uz zakonski i politički kontekst utječu na „zdravo funkcioniranje“ institucije;
2. politizacija unutarnje organizacije i pozicije direktora navodi na prilagodbe, koje ipak ne mijenjaju bit institucije.

Ova analiza trebala je ponuditi odgovor na pitanje: može li se korigirati put razvoja institucija ovoga tipa, institucija zaduženih za politike povijesti i sjećanja? Mogli smo primijetiti da je institucija trajala usprkos promjenama na poziciji njezina šefa, bez obzira na to kako se njome upravljalo. Logičan je zbog toga i treći zaključak: radikalna promjena može doći samo u obliku institucionalne promjene koja bi se odnosila na podjelu repertoara djelovanja i strukturalnu podjelu institucije na dva ili tri dijela: povjesni institut, instituciju za edukaciju i diseminaciju znanja te odgovarajuće pravosudno tijelo. Međutim, to bi bilo moguće jedino u slučaju dolaska na vlast ljevice, što je u slučaju Poljske malo vjerojatno.

Druge vlade radile su sve što je bilo u njihovoj moći da izbjegnu komadanje institucije, o čemu svjedoče zakonski propisi što su se odnosili na upravljane IPN-om koji su na snazi od vremena izborne pobjede Građanske platforme (polj. *Platforma Obywatelska*: PO) 2007. godine. A Institut nacionalne memorije i dalje služi kao „rudnik sjećanja“ za ciljeve unutrašnjeg i vanjskog pristranog djelovanja i upotrebe.

Završit ću citatom dvojice duboko angažiranih autora, čija suprotna stajališta najjasnije pokazuju krajnje stavove koji postoje u krilu poljske elite vezano uz to što bi trebalo napraviti s IPN-om:

„Ukidanje IPN-a njegovim slamanjem (projekt SLD-a) u razdoblju kada su druge zemlje upravo stvarale institucije tog tipa, značilo bi da mi, Poljaci, koji smo znali

uništiti komunizam, ne znamo razračunati s komunističkom prošlošću.“ (Krzysztof Persak, *Gazeta Wyborcza*, 11. rujna 2012, s. 11)

„Bit nije u izučavanju prošlosti, posebno jer bit nije objektivizam [...] Protiveći se IPN-u vraćamo transparentnost društvenom životu u Poljskoj. A zahvaljujući tome govorimo ‘DA’ poljskoj demokraciji.“ (A. Romanowski, *Gazeta Wyborcza*, 11. rujna 2012, s. 11)

BARTŁOMIEJ RÓŻYCKI

Institut za političke studije Poljske akademije znanosti, Varšava

DEKOMUNIZACIJA JAVNOG PROSTORA U POLJSKOJ 1989-2016.

Uvod

Poljska transformacija komunističkog sustava u pravcu demokracije, dotičući se različitih prostora društveno-političke stvarnosti, događala se i na polju simbolike prisutne u javnom prostoru. Nakon prvog vala spontanih masovnih akcija usmjerenih protiv komunističkih simbola proces njihova uklanjanja značajno je usporio. To ipak ne znači da je ovo poglavje obračuna s prošlošću zauvijek zatvoreno. Upravo suprotno – periodički su se javljale kako dugoročne tako i pojedinačne, kratkoročne političke akcije koje su utjecale kako na unutrašnje nadmetanje između političkih stranaka tako i na sferu međunarodnih odnosa.

Komunizam je u Poljskoj ostavio golemo simboličko nasljeđe. Sveprisutnost slogana i nazivlja vezanog uz ideologiju diktature igrala je ključnu ulogu u indoktrinaciji i utvrđivanju naroda u uvjerenju o neizbjegljivosti i nepostojanju alternative obvezujućoj ideologiji. Njezine su primjetne simboličke manifestacije koje su u javnom prostoru funkcionalne na taj način, a ne samo prilikom izvanrednih svečanosti, na blagdane i godišnjice, bili spomenici i nazivi ulica. Predstavljajući političke snage na vlasti i njihovu ideologiju, spomenici su trebali podsjećati na prisutnost vlasti, njezinih pravila i ideologije. Komunisti su desetljećima koristili spomenike kako bi pojačali svoje djelovanje na društvo. Ti su objekti često bili korišteni kao kulise za državne i partijske svečanosti u kojima su nacionalni (poljski) i ideološki (komunistički) simboli bili isprepleteni.¹ Kako je u kontekstu spomenika Crvene armije napisao Robert Traba, oko njih „oblikan je specifični ritual, koji je preživio cijelo razdoblje Narodne Poljske. Izvještaji o svečanostima objavljivani su ne samo u centralnom tisku, već i u svim lokalnim glasilima PURP-a. [...] Svi su spomenici postavljeni na najreprezentativnijim mjestima gradova ili u najmanje uništenim kvartovima. Svi su u svečanim natpisima imali riječ ‘zahvalnost’, ‘bratstvo po oružju’ itd. Na taj način ratu

1 Tu je pojavu opisao M. Zaremba, *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm. Nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2001.

je pripisana dvostruka dimenzija. Sjećanje na žrtve i junake podignuto je na najviši rang, iako politički usmjereno.²

Monopol na upravljanje javnim prostorom te korištenje masovnih medija omogućilo je kreiranje vlastite vizije svijeta. Kako je pisala Barbara Szacka, „u prenošenju sjećanja na prošlost država ima privilegiranu poziciju – tim više što je manje demokratska. Može kontrolirati prosvjetni sustav i medije, osnivati muzeje u kojima se na način povoljan za vlasti prezentira vizija sjećanja na prošlost zemlje ili na događaje iz prošlosti koji se smatraju posebno značajnim. Može odlučivati o tome koje će se godišnjice slaviti i kome će se dizati spomenike, te čije će se slike naći na novčanicama, poštanskim markama, čije će ime nositi ulice i trgovi.“³ Osim spomenika i imena ulica valja na umu imati i takve nosače sjećanja kao što su imena škola, poduzeća ili drugih ustanova, imena brodova,⁴ novčanice,⁵ poštanske marke i mnoge druge. Cilj svih tih akcija bio je jasan: „James V. Wertsch“ – pisala je Szacka – „upozorava na to da država koristi prosvjetni sustav za popularizaciju javne svijesti u formi koja joj odgovara. Država je, kako piše, zainteresirana ne samo za to da njezini građani poznaju službenu verziju povijesti, već da u nju vjeruju i da zahvaljujući tome postaju lojalna zamišljena zajednica.“⁶ Komunističkim vlastima uglavnom nije uspjelo ostvariti tu nakanu, iako bismo mogli riskirati ocjenu da vizija povijesti koju su stvorile nalazi odraz u suvremenosti znatno snažnije nego što se to moglo očekivati na pragu tranzicije. Rasprava o tom pitanju nije ipak cilj ovoga rada. Pozabavit će se samom činjenicom funkcioniranja objekata u javnom prostoru i odnosom prema njima nakon 1989. godine. Fokusirat će se na dvije vrste simbola: spomenike i imena ulica. Budući da su – kako njihov nastanak u vrijeme

2 R. Traba, *Historia – przestrzeń dialogu*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2006, s. 129–130.

3 B. Szacka, *Czas przeszły, pamięć, mit*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2006, s. 55–56.

4 Poduzeće Polska Żegluga Morska preimenovalo je tri broda u svome vlasništvu: „Hutu Lenina“ u „Hutu Sendzimira“, „Feliksa Dzierżyńskiego“ u „Redutu Ordona“ te „Władysława Gomołku“ u „Oksywie“. Nakon 1989. pod njegovom su zastavom i dalje plovili brodovi pod starim imenima „General Berling“ i „Armia Ludowa“. Archiwum floty PŻM http://www.polsteam.com/flota?Ship_name.

5 Nakon 1989. nije donesena odluka o formalnoj dekomunizaciji platežnih sredstava u Poljskoj. Ipak je do toga došlo iz praktičnih razloga – zbog inflacije su postupno nestajale novčanice niskih apoeni na kojima su se nalazile ličnosti povezivane s komunizmom (Świerczewski, Dąbrowski, ovisno o interpretaciji i Waryński), dok su se na višim apoenima pojatile neutralne ličnosti, vezane uz znanost i kulturu, među ostalima Kopernik, Skłodowska-Curie, Chopin i Wyspiański. Kratko vrijeme, u razdoblju 1989–1991. u optjecaju su bile također novčanice vrijednosti 200 tisuća zlota bez slike jedne ličnosti, već s grbom PRL. Ta je novčanica brzo povučena, navodno zbog slabih sigurnosnih karakteristika. Nakon denominacije 1995. godine novčanice kao platežna sredstava su depolitizirane: osobe iz nedavne prošlosti koje bi mogle izazivati kontroverze zamijenjene su poljskim vladarima iz dalje prošlosti.

6 B. Szacka, *Czas przeszły, pamięć, mit*, s. 56.

Narodne Poljske, tako i akcije protiv njih u kasnjem razdoblju – bile motivirane istim ciljevima, nastojat će te pojave tretirati zajedno, kao različite aspekte tih samih djelovanja i političkih strategija čineći između njih razlike samo tamo gdje će to biti nužno s obzirom na različitu funkcionalnost tih dviju vrsta nosača simbola.

Ideologizacija javnog prostora u Narodnoj Republici Poljskoj

Michael Oakeshott pisao je o praktičkom i povijesnom odnosu prema prošlosti: „Imamo posla s prvim onda kada se prošlost priziva s obzirom na neke sadašnje potrebe, s drugim – kada je ona sama po sebi predmet interesa.“⁷ Ovo potonje mnogo je rijed i slučaj i nalazimo ga uglavnom u radovima povjesničara (iako i tamo ne uvijek). Prvi pristup mnogo je popularniji, odnosi se na brojna područja ljudskih aktivnosti, na čelu s politikom. Stoga, neće iznenaditi tvrdnja da je praktički pristup prema prošlosti prisutan kod političkih aktera koji odlučuju o podizanju spomenika. To je karakteristika različitih političkih sustava, također i onoga na kojem se temeljila Narodna Republika Poljska. Podizanje brojnih spomenika i kreiranje imena ulica koji su na ovaj ili onaj način slavili komunizam nije imalo za cilj samo ostvarivanje deklaracija što su se na njima našle, odnosno odavanje počasti osobama ili skupinama ljudi, već i kreiranje određenih stavova. Spomenici su trebali educirati društvo u sustavu vrijednosti poželjnom za vlasti te interpretaciji povijesti koja je eksponirana (i izmanipulirana) te su trebali biti neka vrsta demonstracije moći – pokazivanje snage nove vlasti i stvaranje osjećanja nepostojanja alternative prema onima koji na nju nisu pristajali. U slučaju spomenika Crvene armije možemo također govoriti o potrebi opravdavanja stacioniranja sovjetske vojske na poljskom teritoriju, čija je prisutnost bila na mnoge načine neugodna.

Započnimo od komunističkom propagandom stvaranih spomenika, koje možemo podijeliti na dvije kategorije. Kategorija koja vjerojatno najviše upada u oči, a zasigurno ona koja je najbolje istražena, bili su spomenici posvećeni Crvenoj armiji (od 1946. sovjetskoj armiji, no podizani objekti odnosili su se najčešće na njezino djelovanje iz vremena Drugoga svjetskog rata).⁸ Ti su spomenici poprimali različite oblike i imali za cilj prezentiranje različitih, iako sličnih sadržaja: bili su to spomenici koji su trebali izražavati „zahvalnost“ sovjetskoj vojsci za „oslobođenje“ Poljske od nacističke okupacije (obje riječi navedene u navodnicima razumijevale su se na specifičan, iskriven način, pa bi njihovo korištenje bez ikakve ografe značilo podleći toj manipulaciji). Ponekad su imali opći karakter, ponekad su se odnosili na neki konkretni događaj, primjerice ulazak sovjetske vojske u određeno mjesto. Ponekad su ti spomenici imali

7 Ibidem, s. 30.

8 D. Czarnecka, „Pomniki wdzięczności“ Armii Radzieckiej w Polsce Ludowej i w III Rzeczypospolitej, IPN, Warszawa 2015, s. 120–125. U ovom tekstu u odnosu na spomenike Crvene armije često će se pozivati na članak upravo ove autorice. Ona je pisala među ostalima o tome da nije primjeren korištenje propagandnih izraza „zahvalnost“ i „oslobođenje“ (s. 17–18).

za cilj pohvalu poljsko-sovjetskog „bratstva po oružju“, što je sljedeći termin koji valja staviti u navodnike. Uz te objekte obično je bila vezana simbolika obaju država (iako Poljske, naravno, u njezinom „narodnom“ nesuverenom obliku, bez ikakvih spomena primjerice međuratne II. Poljske Republike). Postojali su također spomenici podignuti u čast konkretnih sovjetskih zapovjednika. Sudbina svih tih spomenika nakon 1989. godine bila je različita i mnogi od njih se do danas nalaze u javnom prostoru. Značajan dio ovoga teksta bit će posvećen upravo tom pitanju.

Drugi tip spomenika bili su monumenti posvećeni osobama koje su postale simbol komunizma. U toj su kategoriji spomenici „velikih voda revolucije“: Lenjina i Staljina ili Poljaka koji su u život provodili njihove ideje, kao što su Feliks Dzierżyński, Julian Marchlewski, Marcelli Nowotko ili Bolesław Bierut, vojnih zapovjednika poput Zygmunta Berlinga, Karola Świerczewskog i drugih, koji su postali komunistički simboli kao što su to bili Wincenty Pstrowski ili Janek Krasicki. Ti su spomenici, s obzirom na njihovu ideoološku nedvosmislenost, u pravilu su uklonjeni već oko 1989. godine. Izuzeci će biti spomenuti na odgovarajućem mjestu.

Treći tip spomenika posvećen je kolektivnim junacima: vojnim jedinicama, profesionalnim skupinama ili drugim društvenim grupama, dijelovima poljskog društva čiji se doprinos izgradnji socijalizma željelo honorirati. U toj skupini posebnu su odbornost u narodu izazivali spomenici i ploče posvećene oružanim i redarstvenim snagama Narodne Republike Poljske, koje su korištene u borbi protiv opozicije. Ti su spomenici, nazivani „UBeliscima“⁹ ili spomenicima „učvršćivačima“¹⁰ u velikoj mjeri uklonjeni uskoro nakon promjena 1989. godine, no dio njih ostao je dulje u javnom prostoru. Manje jednoznačan bio je odnos prema spomenicima posvećenima vojnim jedinicama koje su sudjelovale u Drugom svjetskom ratu, kao što su varšavski spomenici „partizanima“ ili „vojnicima I. armije Poljske vojske“, usprkos tome što je intencija njihova podizanja bilo slavljenje prvenstveno komunističkih gerilaca i vojske vezane uz Crvenu armiju. Među spomenicima u čast drugih kolektivnih junaka možemo spomenuti primjerice varšavski spomenik „Slava Poljakinjama“ posvećen ženama, koji više ne postoji.

Četvrti tip spomenika vezan je uz promjenu geopolitičke situacije nakon Drugoga svjetskog rata. Kao rezultat pomicanja granica velika područja povezana s njemačkom kulturom našla su se u granicama poljske države. Prirodno, tamo nije bilo mnogo svjedočanstava povezanosti s poljskom kulturom, pa je takvu tradiciju trebalo onda stvoriti. Jedan od rezultata te manipulacije bilo je propagiranje parole o praslavenskom karakteru tih područja i obilježavanje, također kroz podizanje spomenika, „povratka tih zemalja matici zemlji“. Budući da je borba za priznavanje poljske granice na zapadu ulazila u absolutne prioritete vanjske politike Narodne Republike Poljske (jačajući na

9 Prema UB plus „obelisk“: UB kratica od komunističke službe sigurnosti *Urząd Bezpieczeństwa*. Op. prev.

10 J. Tazbir, *Pomniki warszawskie, „Polityka“*, Nr 29 (2046), 20. srpnja 1996, s. 5.

taj način i njezin klijentelistički odnos prema Sovjetskom Savezu, kao jedinom jamicu te granice), a sve akcije vezane uz ta područja, od akcije naseljavanja vojnicima do korištenja kao sredstva zastrašivanja zapadnonjemačkim revizionizmom, predstavljale su važne legitimizacijske argumente komunističkih vlasti.¹¹ Nosače ideološke parole „povratka matici zemlji“ tretirat će također kao spomenike komunizma.

Znak otpora u odnosu na spomenike koje su podizale i štitile vlasti, i jedna od manifestacija društvenog otpora bila je briga o mjestima koja su trebala predstavljati njihove antikomunističke pandane. Već ranije citirana Barbara Szacka podsjeća da je jedna od prisutnih pojava bilo „štovanje mjesta koja su smatrana ‘nevidljivima’ te ‘skrivenim’ spomenicima. Takav nevidljivi spomenik posvećen ubijenima u Katinu bio je komad travnjaka na varšavskom gradskom groblju. Stalno su na njemu gorjele svijeće i ležalo cvijeće. Usprkos tome što tamo nije bilo nikakvog spomenika ni natpisa (ako su se takvi pojavljivali, odgovorni su ih brzo i uklanjali), svi su savršeno dobro znali što se štuje na tome mjestu. Skriveni spomenik u čast radničkih prosvjeda 1956. godine nalazio se u Poznanju. Javno je to bio spomenik Adamu Mickiewiczu. Ipak, kipar je pjesnika obukao u odvjetničku togu kakvu je nosio branitelj radnika osuđenih u političkim procesima nakon prosvjeda iz lipnja 1956., što je znao cijeli grad. Na taj način on je postao spomenikom radničkih prosvjeda protiv komunističke vlasti skrivenim pred njezinim okom.“¹² Ponekad se između narodne vlasti i opozicije vodila igra vezana uz mesta sjećanja. U Wadowicama je 1984. kao rezultat djelovanja „Solidarnosti“ otkrivena ploča u čast 12. pješačke pukovnije, koja je bila smještena u tom gradu prije Drugoga svjetskog rata, a potom je sudjelovala u rujanskom ratu 1939. godine. Manje od godinu dana kasnije vlasti su pomaknule ploču, a pored nje postavile veću u čast 18. pješačke pukovnije iz Kołobrzega, u znak zahvalnosti za njezinu borbu „za slobodu i nezavisnost Narodne Republike Poljske tijekom Drugoga svjetskog rata te u borbama za učvršćenje narodne vlasti u razdoblju 1945-1951“, to jest za borbu protiv anikomunističke gerile. Takvo je stanje trajalo sve do 2015. godine.¹³

11 Tadeusz Miłkowski je u posve drugom kontekstu upozoravao da je poljsko društvo, iako u pravilu nije ozbiljno shvačalo parole komunističke propagande, jedino uistinu ozbiljno uzimalo strah pred opasnošću od strane njemačkog revizionizma. Stoga je nužnost mobilizacije naspram ugroze iz Bonna bila jedini argument koji je bio prihvatljiv za narod. T. Miłkowski, *La transición española en el espejo deformante de la política polaca del siglo XXI*, u: G. Grudzińska et al. (ur.), *Transición en retrospectiva. Los casos de Polonia y España*, Instituto de Estudios Ibéricos e Iberoamericanos de la Universidad de Varsovia, Warszawa 2009, s. 68. Pitanje nastanka dviju njemačkih država posve različitog karaktera predstavljalo je naravno dodatnu komplikaciju u kreiranju slike svijeta, no ovu temu neću opširnije ovdje elaborirati. Više na temu „Vraćenih područja“ („Ziem Odzyskanych“) vidi među ostalima: „Polski Dziki Zachód“ – biuletyn IPN, Nr 9–10/2005.

12 B. Szacka, *op. cit.*, s. 62–63.

13 Wadowice: usunięto tablice gloryfikując system komunistyczny, 24. studenog 2015, [http://www.polskieradio.pl/5/3/Artykul/1548691,Wadowice-usunieto-tablice-gloryfikujaca-system-komunistyczny \[pristup: srpanj 2016\].](http://www.polskieradio.pl/5/3/Artykul/1548691,Wadowice-usunieto-tablice-gloryfikujaca-system-komunistyczny [pristup: srpanj 2016].)

Sličan značaj kao postavljanje spomenika ima imenovanje ulica. „Promjena imena ulica je najčešće politički čin, u kojem se manifestira autoritet države i njezin monopol na interpretaciju povijesti.“¹⁴ U procesu pridavanja određenih političkih značenja ulicama dominantnu, iako ne isključivu skupinu čine nazivi u kojima se prizivaju konkretnе povijesne ličnosti ili kolektivni junaci (kao što su oružane ili političke skupine). Praksa imenovanja ulica datira tek iz druge polovice 19. stoljeća, što znači da je to relativno mlada tradicija.¹⁵ Kao što smatra Wilfried Speitkamp, imena ulica (pored takvih nosača značenja kao što je novac ili poštanske marke) predstavljaju drugotnu vrstu spomenika, no na svakodnevni život imaju čak i veći utjecaj od spomenika u osnovnom smislu te riječi. Imena ulica čine naime sastavni dio života svakog člana zajednice koji nije moguće izbjegći ili ignorirati.¹⁶

Razdoblje nakon 1945. nije bilo prvo u kojem su imenovanje ulica vladajući smatrali političkim djelovanjem. Primjerice, u Łodzi je od prijelaza 1920-ih i 1930-ih Poljska socijalistička stranka (PPS), koja je vladala u tom gradu, bila vrlo aktivna u procesu imenovanja ulica u čast osoba zaslužnih u nacionalnoj i radničkoj borbi. Bila su tu općepoznata imena, primjerice Ludwik Waryński ili Ignacy Daszyński, ali i manje poznata. U tom je gradu također rano ulica nazvana po 1. maju, što danas nije u Poljskoj rijetkost. Druge političke skupine nisu zaostajale, predlažući imenovanja ulica po svojim patronima: nacionalisti su iznosili prijedloge osoba koje su se iskazale pozitivnim odnosom prema nacionalnoj ideji ili katolicizmu, ili su pak reprezentirale „pravilan odnos“ prema „židovskom pitanju“; grupe vezane uz sanacijski režim¹⁷ težile su isticanju simbola borbe za nezavisnost – od najpopularnijih imena: Józefa Piłsudskog i njegovih legija sve do pojedinih zapovjednika ili vojnih jedinica. Nakon što su ga u atentatu ubili ukrajinski nacionalisti, popularni zaštitnik ulica (među ostalim, u Varšavi, Poznanju i Łodzi) postao je Bolesław Pieracki.¹⁸

Vlasti Narodne Republike Poljske bile su svjesne političkog značaja akcija vezanih uz imenovanje ulica, o čemu svjedoče primjerice sljedeće tvrdnje objavljivane na stranicama *Życia Warszawy* već u kolovozu 1945. godine: „Tijekom cijele povijesti čovječanstvo je štovalo sjećanje na junake. [...] Jedan od najčešćih dokaza sjećanja jest imenovanje ulica po velikim ličnostima. To je način odavanja počasti zaslужnim osobama. Danas, nakon kataklizme rata, nakon mučeništva u borbi s okupatorom, u

¹⁴ S. Meyer, *Dwie drogi do alei Stalina. Zmiany nazw ulic w Warszawie i Berlinie Wschodnim (1945–1950)*, u: J. Kochanowski (ur.), *W połowie drogi. Warszawa między Paryżem a Kijowem*, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2006, s. 106.

¹⁵ J. Kita, M. Nartonowicz-Kot, *Patroni łódzkich ulic*, Wydawnictwo Księży Mlyn, Łódź 2012, s. 5.

¹⁶ W. Speitkamp, *Denkmalsturz und Symbolkonflikt in der modernen Geschichte. Eine Einführung*, u: W. Speitkamp (ur.), *Denkmalsturz*, Göttingen 1997, s. 5–21. Cit. prema: S. Meyer, *op. cit.*, s. 106.

¹⁷ Režim uveden u Poljskoj 1926. nakon Svibanskog državnog udara J. Piłsudskog pod parolama „ozdravljenja“ zemlje („sanacije“). Op. prev.

¹⁸ J. Kita, M. Nartonowicz-Kot, *op. cit.*, s. 32–35.

povijesti Poljske zapisala su se brojna imena koja bi potomci trebali honorirati.¹⁹ U *Dzienniku Polskom* objašnjavala se svrha tih akcija: „Nemamo li sada važnije stvari za riješiti? Naravno, važnijih pitanja ima mnogo, no to ne znači da trebamo zaboraviti na sitne propuste i greške, posebno ako ih je lako ispraviti“²⁰ dok je *Głos Ludu* ukazivao na modelski odnos prema politici imenovanja ulica: „Tisuće ljudi koje će prolaziti ovom ulicom, nogostupima i kolnikom u propulzivnom novom životu Varšave gledajući ploče s imenom Ulica Zemaljskog narodnog vijeća (Krajowej Rady Narodowej) – bit će svjesni da brzu obnovu Varšave, razvoj grada i države možemo zahvaliti tome što je poljska demokracija jedne novogodišnje noći u zemlji donijela odluku o učvršćenju vlasti naroda u Poljskoj.“²¹ Posebno pitanje vezano uz imenovanje ulica bilo je poloniziranje naziva u gradovima koji su prije rata pripadali Njemačkoj i u kojima su korištena njemačka imena. S jedne strane, te su akcije imale političku dimenziju (taj je proces predstavljan kao repolonizaciju „zemalja Pjastovića“, koje se nakon stoljeća ropstva vraćaju matici zemlji), no s druge strane, bile su logička posljedica premještanja državnih granica prema zapadu. Teško bi bilo očekivati da i u drugom političkom sustavu poljska administracija ne bi pristupila promjeni njemačkih naziva ulica u poljske. Prirodno je također, što se u trenutku kada se pristupilo dekomunizaciji imena ulica početkom devedesetih godina 20. stoljeća nije smatralo poželjnim dijelom tog procesa vraćanje ranije uklonjenih njemačkih naziva.²²

Komunistička imena ulica možemo podijeliti u nekoliko kategorija. Za početak treba kazati da su imena s ideološkim prizvukom spadala u nekoliko skupina: osoba, kolektivnih junaka/organizacija, događaja, blagdana i godišnjica te ideja. Kategorija osoba je najveća i unutar nje možemo razlikovati nekoliko podskupina. Prvenstveno valja spomenuti panteon vodećih ličnosti vezanih uz izgradnju novog poretku, oko kojih je gradena komunistička mitologija. U nju spadaju veliki tvorci ideologije: Marx, Engels, Lenjin i Staljin (potonji je u drugoj polovici 1940-ih postao ličnost neupitno najviše eksponirana, njemu su obično posvećivani glavni objekti

19 *Nazwijmy ulice Warszawy imionami jej bohaterów*, „Życie Warszawy”, nr 219, 10. kolovoza 1945, s. 3, cit. prema: S. Meyer, *op. cit.*, s. 106.

20 *O trzech panach P.*, „Dziennik Polski”, 24 svibnja 1945, s. 3, cit. prema: S. Meyer, *op. cit.*, s. 106.

21 *Ulica Twarda – ulicą Krajowej Rady Narodowej. Wzywamy radnych miejskich do upamiętnienia historycznego zdarzenia*, „Głos Ludu”, 1 siječnja 1947, s. 9 cit. prema: S. Meyer, *op. cit.*, s. 121–122.

22 Akcije pokrenute nakon Drugoga svjetskog rata nisu bile prvo takvo iskustvo u poljskoj povijesti. Odmah nakon vraćanja nezavisnosti 1918. godine pristupilo se uklanjanju njemačkih i ruskih imena, primjerice gradonačelnik Łódzi je već 20. studenog naredio upraviteljima zgrada „hitno uklanjanje njemačkih natpisa na uglovima ulica i to tako da ploče s njemačkim tekstrom odrežu“. Radilo se naravno o nazivima koje su njemačke okupacijske vlasti postavile tijekom okupacije. Dulje su u urbanom prostoru ostala imena koje je uvela ruska uprava tijekom podjele, a koja su bila povezana s carskom vlašću u Poljskoj (primjerice, Carska ulica, Ruska ulica, Peterburška ulica) J. Kita, M. Nartowicz-Kot, *op. cit.*, s. 17 i 25.

u gradovima),²³ ličnosti nešto nižeg ranga poput Roze Luxemburg ili Ilje Erenberga, ali i lokalni junaci, u slučaju Poljske među ostalima Feliks Dzierżyński, Julian Marchlewski i Wanda Wasilewska. Dodatno, prvi poslijeratni „mučenik“ koji je pri-družen skupini najviše honoriranih ličnosti bio je Karol Świerczewski, koji je ubijen 1947. godine u borbi protiv ukrajinske gerile.

U drugom su redu honorirani tzv. „junaci radničkog pokreta“. Za razliku od ranije spomenutih, koji su igrali važnu ulogu – čak ako je ocjenjujemo negativno – u povijesti, životopisi ovih junaka nisu nužno zasluzili toliko eksponiranje, ipak ih je nova vlast koristila kako bi kreirala za sebe povoljne mitove. U tu su skupini spadali Norbert Barlicki, Marian Buczek, Stanisław Dubois, Mieczysław Niedziałkowski, Marceli Nowotko, Adam Próchnik, Alfred Lampe, Irena Kosmowska, Hanka Sawicka. Te je osobe – neke su od njih prije rata bile vezane uz Poljsku socijalističku stranku ili seljački pokret (Kosmowska) – povezivala činjenica da su izgubili život za vrijeme Drugoga svjetskog rata (iako ne nužno od njemačkih ruku – Lampe i Próchnik umrli su zbog srčanih problema, Nowotko je bio žrtva unutarpartijske borbe za vlast).²⁴ Promoviranje tih novih zaštitnika bilo je vezano uz oslobodilačku retoriku kojom su se dokazivale zasluge komunističkog pokreta otpora u pobjedi nad nacističkim okupatorima.²⁵ Imenovanje ulica, zajedno s podizanjem spomenika, dodjeljivanjem odlikovanja i objavljivanjem različitih publikacija, bilo je ciglica u izgradnji nove historiografske interpretacije u kojoj je radničkom pokretu pripisana posebna pozicija u najnovijoj, ali i u ranijoj povijesti Poljske.

Rado su također isticane ličnosti koje su se na neki drugi način uklapale u novu propagiranu ideologiju, primjerice tvorac posve različite verzije socijalizma od lenjinističko-staljinističke – Ludwik Waryński ili simbol junaka rada i udarništva

23 U Wrocławu se tvrdilo da „obična uljudnost [sic! – BR] zahtijeva da se maršal Staljin obavijesti (...) kako je glavna ulica u gradu nazvana njegovim imenom“. K. Kędziora, *Nazewnictwo ulic Wrocławia w latach 1945–1994*, IPN, Warszawa 2012, s. 17. U Varšavi je odlučeno „da se ovjekovjeći prijateljstvo Poljskog Naroda s narodima Sovjetskog Saveza“ da se Ujazdowskie aleje, koje su pretrpjele najmanja razaranja tijekom rata preimenuju u Aleje marszałka Josifa Staljina. S. Meyer, *op. cit.*, s. 108. U drugim se gradovima pribjegavalo lukavstvima kako bi se izbjeglo ideologizirane nazive – prema anegdoti koju teško možemo provjeriti, u Łodzi je sačuvano ime Piotrkowske ulice jer je bukvalno primijenjen naputak da se Staljinu posveti glavna ulica u gradu, pa je njegovo ime dobila ulica koja se dotad zvala „Glavna“. J. Kita, M. Nartowicz-Kot, *op. cit.*, s. 48. Ekstremni je primjer preimenovanje u čast velikog vođe cijelog grada (Stalino), no to se u konačnici nije ostvarilo. Tek 1953. sličan naziv – Stalinogród – dobile su Katowice. S. Meyer, *op. cit.*, s. 112.

24 Valja ovom prilikom napomenuti da „junaci radničkog pokreta u vrijeme NR Poljske nisu uključeni u popularno kolektivno sjećanje usprkos intenzivnoj propagandi. Istraživanja provedena 1965. godine među ljudima s visokom naobrazbom pokazala su da su kao cijenjene ličnosti iz prošlosti Poljske bili toliko rijetko spominjani da je za samu analizu stvorena skupna kategorija ‘junaci radničkog pokreta’, koja je dobila samo 3,8 posto. U istraživanjima provedenima potkraj razdoblja NR Poljske – u jesen 1988. – taj je postotak pao na 0,6 posto.“ B. Szacka, *op. cit.*, s. 56.

25 S. Meyer, *op. cit.*, s. 117.

Wincenty Pstrowski. Znak sovjetske dominacije u Poljskoj bile su također ulice nazvane po sovjetskim zapovjednicima, posebno u čast Žukova i Rokossowskog, ali i zaslужnih ličnosti ruske i sovjetske kulture i znanosti kao što su Puškin, Gorki, Pavlov, a kasnije i sovjetski astronauti – Gagarin i Komarov. S vremenom su se u toj skupini našle nove ličnosti, posebno predstavnici komunizma i šire ljevice, kako u njezinom poljskom (ulice Bieruta i Gomułke) tako i međunarodnom izdanju. Stoga su se na ulicama gradova od svijeta izolirane zemlje Istočnog bloka našla ponekad dosta egzotična imena, primjerice Patrica Lumumbe ili Salvadoru Allendea.

Zanimljivo pitanje vezano je uz hijerarhiju ličnosti po kojima su nazivane ulice. Stefan Meyer, koji je tu pojavu opisao na primjeru ulica Varšave ukazivao je na dilemu pred kojom su se našle vlasti poljskog glavnog grada 1947. godine kada se na listi osoba po kojima je valjalo odmah nazvati ulice (zajedno s Buczekom, Nowotkom Niedziałkowskim i Barlickim) našao Karol Świerczewski: „Način na koji je komisija, a nakon toga predsjedništvo preuredilo svoje vlastite zaključke pokazuje da je glavni problem akcije imenovanja postala upravo hijerarhija junaka. Promjena jednog imena na listi povlačila je za sobom nužnost ponovnog određivanja redoslijeda. Na vrhu liste morao se naravno naći Świerczewski, a odmah iza njega Nowotko, prvi generalni sekretar Poljske radničke partije (polj. *Poska Partia Robotnicza*: PPR). Nije bilo slučajno da je u posljednjoj verziji odlučeno da se njihova imena dodijele dvjema najznačajnijim, u prvim godinama nakon rata još nedovršenim investicijama – Aveniji Istok-Zapad (*Trasa W-Z*) i produžetku Marszałkowske ulice“.²⁶ Rjedi je problem, ali čini se isto tako vrlo važan s gledišta kreiranja kulta neke ličnosti, bio smještaj neke ulice u čast uvažene osobe u susjedstvu sličnih, jednako „časnih“ imena. U pravilu su stvarana gnijezda, to jest u jednom naselju ili dijelu grada koncentrirana su imena vezana uz sličnu tematiku.²⁷ Često se ipak među neutralnim imenima nalazilo i ono ideologizirano. Pored mnogih ne toliko upadljivih slučajeva kao kuriozitet možemo navesti to da su u jednom dijelu Łodzi (Retinia) uz ulice Feliksa Dzierżyńskog, Władysława Gomułke i Ernesta Thälmanna u izravnom susjedstvu bile smještene ulice Crvenkapice, Winnie Pooha te Ivice i Marice.²⁸

Kolektivni junaci koji su najčešće postajali zaštitnici ulica bile su prvenstveno komunističke vojne organizacije: Crvena armija, Narodna garda/armija, te napokon 1. i 2. armija Poljske vojske. Toj skupini pripadala su također imena poput Junaka ili Boraca PPR-a. Ime s granice kolektivnih junaka i događaja bila je ulica Junaka/Branitelja Staljingrada. Među imenima u čast konkretnih događaja (ponekad u obliku datuma) dominirali su: Oktobarska revolucija i Manifest PKWN (obično kao ulica 22. srpnja,

26 *Ibidem*, s. 142. Ponekad su takve odluke donošene uz ulice posve nekontroverznih imena, primjerice u Łodzi je na eksponiranjе mjesto prenesena ulica Adama Mickiewicza. J. Kita, M. Nartowicz-Kot, *op. cit.*, s. 56.

27 K. Kędziora, *op. cit.*, s. 28; J. Kita, M. Nartowicz-Kot, *op. cit.*, s. 51–52.

28 J. Kita, M. Nartowicz-Kot, *op. cit.*, s. 61.

PKWN ili Srpanjskog manifesta), kraj Drugoga svjetskog rata u komunističkoj inačici (9. svibnja) i ujedinjenje PPR i PPS (poprimajući isto tako različite oblike: Ujedinjenja, Kongresa ujedinjenja, Ujedinjenja Partije ili – najčešće – 15. prosinca). Tome valja pridodati bitke iz vremena Drugoga svjetskog rata, posebno bitku za Staljingrad (Staljingradska ulica ili – kao što je već spomenuto – Junaka/Branitelja Staljingrada), mnogo rijede bitku kod Lenjina, što je bila prva bitka u kojoj je sudjelovala 1. armija Poljske vojske osnovane u SSSR-u pod zapovjedništvom komunista. Vrlo su popularna bila imena vezana uz oslobođenje konkretnog grada od strane sovjetske vojske. U kategoriji blagdana i godišnjica, pored ranije spomenutih imena, dominirao je 1. maja, a s vremenom su se počela pojavljivati imena vezana uz godišnjice postojanja Narodne Republike Poljske (počevši od desete, svakih pet godina, a najviše ih se pojavilo vezano uz tridesetu i četrdesetu godišnjicu, pri čemu u potonjoj varijanti više ne kao NR Poljske, već Narodne Poljske).

U kategoriju ideoloških naziva trebamo svrstati prvenstveno sve koji su vezani uz udarništvo (Šestogodišnjeg plana, Udarnika, Radnih akcija – sve su te ulice postojale među ostalima u Bydgoszczu, dok je u Białymostku postojala ulica Šampiona uroda) te drugih akcija vezanih uz društveno-gospodarske promjene u Poljskoj: Agrarne reforme, ili u određenoj mjeri i Nowe Hute/Nowohucka ulica s obzirom na propagandnu dimenziju izgradnje tog dijela Krakova.

Odnos prema komunističkoj simbolici nakon 1989. godine

Godina 1989. predstavlja početnu cezuru masovnih akcija usmjerenih na potiskivanje nepoželjne simbolike iz javnog prostora. Lokalne vlasti brojnih mjesta u kojima su dominirali predstavnici antikomunističke opozicije donosile su odluke o uklanjanju spomenika i preimenovanju ulica. Tamo gdje je lokalna samouprava ostala pasivna, obično su građani poduzimali spontane inicijative usmjerene protiv nastavka postojanja i djelovanja tih objekata. Tim je akcijama doprinisalo specifično ozračje u zemlji i nedostatak pravne regulacije. Kvantitativna istraživanja provedena zasebno za spomenike (ali samo one koji su bili posvećeni Crvenoj armiji) i ulice (ali samo za razdoblje do kraja devedesetih godina) pokazuju komplementarne podatke kad je u pitanju trenutak kulminacije takvih akcija.

Tablica 1: Broj akcija protiv spomenika „zahvalnosti“ Crvenoj armiji:²⁹

Do 4. lipnja 1989.	1989-1993.	1994-1999.	2000-2012.	Nedovršene do 2012.	Bez rasprave
13	130	25	22	11	203

29 D. Czarnecka, *op. cit.*, s. 336.

Tablica 2: Broj odluka vezanih uz dekomunizaciju imena ulica:³⁰

1988.	1989.	1990.	1991.	1992.	1993.
9	298	1135	273	123	66
1994.	1995.	1996.	1997.	1998.	
27	2	1	28	55	

Iz usporedba tih dviju tablica jasno je uočljivo da je razdoblje kulminacije takvih akcija bilo u prvim godinama tranzicije. Ovu snažnu eskalaciju možemo objasniti sve većom napetošću između službenog tumačenja povijesti propagiranom u prethodnim desetljećima od strane komunističkih vlasti i njezinom društvenom recepcijom.³¹ U kasnijem razdoblju događa se značajan pad broja akcija uočljiv u razdoblju 1993-1997, što možemo povezati s povratkom na vlast postkomunističkih stranaka. Ponovo intenziviranje vezano je uz osnivanje Instituta nacionalne memorije 1999. godine, koji je preuzeo glavnu ulogu u procesu dekomunizacije, posebno pod vodstvom Janusza Kurtyke u razdoblju 2005-2010. Akcije koje je provodio Institut bile su ozbiljno ograničene zakonom koji mu je davao samo „meka“ sredstva, to jest Institut je jedino mogao upozoravati lokalne vlasti na postojanje komunističkih simbola na prostoru za koji su bile nadležne, objašnjavati njihov značaj te pozivati na njihovo uklanjanje. Ponekad su akcije sličnog karaktera pokretale određene udruge, koje su uglavnom mogle pritom računati na podršku IPN-a.³² Ovi „kasni“ pokušaji uklanjanja spomenika, iako ponekad uspješni, zahtijevali su puno vremena i ponekad su donosili ograničene ili nikakve rezultate. Pokazalo se kako su one inicijative koje nisu pokrenute u prvoj nekontroliranoj fazi kasnije blokirane ili barem usporavane zbog brojnih čimbenika, uključujući pravni okvir, međunarodne obveze, formalne birokratske procedure ili protuakcije udruga i političkih stranaka koje su se protivile promjenama.

U nastavku teksta pokušat ću rezimirati pitanje dekomunizacije javnog prostora u Poljskoj nakon 1989. godine nastojeći navesti reprezentativne primjere koji omogućuju da se definiraju osnovne kategorije koje se moraju obuhvatiti analizom ove

30 E. Hałas, *Polityka symboliczna i pamięć zbiorowa. Zmiany nazw ulic po komunizmie*, u: M. Marody (ur.), *Zmiana czy stagnacja?*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2004.

31 „Takvi se sporovi vode u svakoj državi na različitim područjima budući da – kako je to formulirao Tadeusz Łepkowski – čak i liberalna i demokratska država ‘kontrolira prošlost i nameće njezinu interpretaciju. Službena povijest, kao i sama država, ostaju i dalje oblik dominacije nad društvom.’ Naravno, u nedemokratskim državama ta je dominacija vrlo jasna, a istovremeno i teža. Taj je spor najprimjetniji kada se odnosi na legitimizaciju političkog sustava u zemlji. Jasno se javlja u NR Poljskoj i jačao je uspoređeno s približavanjem kraju toga razdoblja što pokazuju istraživanja javnog mnenja.” B. Szacka, *op. cit.*, s. 57.

32 M. Korkuć, *Polityka pamięci*, u: W. Bukowski, W. Frazik (ur.), *Janusz Kurtyka. Rzeczypospolitej historyk i urzędnik*, Kraków 2014, s. 228–239.

teme: aktere, akcije koje su poduzimali (ovdje iz praktičnih razloga zasebno kada su u pitanju spomenici i ulice) te argumente koji su korišteni u obrazloženju.

Akteri

Osnovni akteri koji su stajali iza poduzimanja političkih odluka jesu centralni i lokalni organi vlasti. U cijelom razdoblju od početka razdoblja tranzicije političkog sustava sve do 2016. godine pažnju su privlačile uglavnom akcije lokalnih tijela vlasti koja su izravno odlučivala o sudbini konkretnih spomenika ili preimenovanju konkretnih ulica. Cijelo to vrijeme središnje su vlasti svoju ulogu svodile ponajviše na kreiranje širokih okvira rješavanja takvih pitanja te komentiranje (podržavanje ili kritiziranje) akcija lokalne samouprave, ali nisu primjenjivale „tvrdi“ instrumente koji bi mogli utjecati na odluke lokalnih vlasti. U trenutku uvođenja novog zakona o zabrani propagiranja komunizma, donesenog u proljeće 2016. godine, taj odnos se uvelike mijenja – država zauzima poziciju suverena uzimajući sebi pravo nametanja vlastite volje po pitanju simbolike u javnom prostoru.

Na djelovanje vlasti izravni utjecaj imaju političke grupacije čiji predstavnici sutvore središta vlasti, kreirajući i koristeći zakonski okvir ili igrajući ulogu opozicije – distancirajući se od takvih akcija. Odnos određene stranke prema pitanju dekomunizacije obično je trajan i relativno nepromjenljiv. U političkom krajoliku posljednjeg desetljeća najjednostavnije ga se može prikazati na crti na kojoj se lijeve stranke na čelu sa Savezom ujedinjene ljevice protive uklanjanju takvih objekata, Pravo i pravda čini njihovu radikalnu suprotnost tražeći potpunu dekomunizaciju javnog prostora, a Građanska platforma se nalazi u sredini – zauzimajući više izbalansirano stajalište i često prepuštajući odluku lokalnom stanovništvu. Stavovi u okviru pojedinih stranaka dosta su ujednačeni, iako se događa da neki političari ističu i promoviraju vlastita stajališta u određenim pitanjima. Ponekad se u djelovanju neke grupacije događaju određene promjene (uglavnom male i one koje se svode na promjenu nglasaka ili stupnja eksponiranosti teme), što treba povezivati uz činjenicu da na ove akcije ne utječu samo određene političke doktrine već i ostvarivanje izborne strategije koja treba utjecati na odluke glasačkog tijela prilikom izbora.

Funkciju podrške akterima koji vrše vlast imaju određene specijalizirane institucije čije su ovlasti vezane uz pitanja sjećanja. U obrađivanom razdoblju bilo je to prvenstveno Vijeće za zaštitu sjećanja na mjesta borbe i mučeništva³³ te Institut nacionalne memorije. Vijeće je bilo tijelo zaduženo za davanje mišljenja o svim aktivnostima vezanima uz mjesta sjećanja na komunizam. Ono je imalo i ovlasti da konzultira rusku stranu ukoliko je to bilo nužno u određenoj situaciji (iako, kao što ćemo vidjeti kasnije, postoje velike dvojbe kada je u pitanju određivanje koji predmeti zahtijevaju

³³ Kao rezultat promjene propisa to je Vijeće prestalo postojati 1. kolovoza 2016. godine, a njegove su ovlasti prenesene na Ministarstvo kulture i kulturnog nasljeđa te IPN.

takve konzultacije). Vijeće je u pravilu zagovaralo da se iz javnog prostora uklone simboli izravno povezani s komunizmom, štiteći pritom mjesto zadnjeg počinka i zauzimajući često uravnoteženu poziciju medijatora. Za razliku od tog Vijeća, IPN je zastupao kategoričnije stajalište godinama zahtijevajući potpunu dekomunizaciju javnog prostora. Njegov utjecaj na ovaj proces proizlazi iz ovlasti koje su sebi prigrabile središnje državne vlasti: donedavna je njegova uloga bila svedena na prezentiranje stajališta i edukativno-informativne aktivnosti, ali je s donošenjem novog zakona 2016. godine njegov utjecaj značajno ojačan budući da su mišljenja IPN-a dobila status instrumenta iza kojeg stoji državna prisila. Zbog toga se IPN doživljava kao institucija koja nastoji nametnuti svoje stajalište cijelom društvu. On se nastoji protiviti takvim optužbama deklarirajući, primjerice, da bi „izbor trebao biti na građanima i trebao bi biti svjestan – a naša je uloga da educiramo kako bi to i u stvarnosti bio svjestan izbor“.³⁴ Čini se da najnoviji plan prenošenja uklonjenih spomenika u poseban muzej na otvorenom – a ne samo pozivanje na njihovo uklanjanje što bi se moglo tumačiti kao njihovo izbacivanje – doprinosi tom cilju.

Osim gore navedenih institucija vlasti i s njima povezanih tijela, važan akter u igri za sjećanje je javnost. Njezina uloga poprima ponekad pasivnu formu, primjerice preko ispitivanja javnog mnenja (eventualno i na izborima iako je teško uzimati odnos prema dekomunizaciji kao ključni čimbenik koji utječe na izborne odluke), kao i aktivnu, kada se njezini predstavnici udružuju radi izražavanja zajedničkog stajališta. Najčešće se radi o udrugama koje najnoviju povijest tretiraju kao jedan od svojih glavnih interesa, organizacijama veterana, kao i zajednicama stanara i udrugama stanovnika nekog prostora koji se treba mijenjati. Obično se svi ti oblici organizacija orientiraju u svome djelovanju, svjesno ili nesvjesno, prema nekoj političkoj opciji, onoj koja zauzima slično stajalište, te sudjeluju u akcijama usmjerenima na postizanje istog cilja. U slučaju organizacija veterana, odnos prema temi ovisi o osobnim iskušnjima osoba koje su njihovi članovi. U slučaju zajednica stanovnika, one obično reprezentiraju stajališta nesklona promjenama što proizlazi najčešće iz sentimentalnih razloga, a u slučaju preimenovanja ulica i vrlo praktičnih. Neovisno o uvjerenjima sve te skupine poduzimaju određene političke akcije: organiziraju performanse u kojima promoviraju vlastito stajalište, sudjeluju u svečanostima u kojima se obilježavaju povijesni događaji (suorganizirajući ih ili ometajući), ukrašavajući spomenike ili suprotno – izvršavaju na njima akte vandalizma. Valja naglasiti da istraživanja javnog mnenja ukazuju na prirodnu nesklonost promjenama društva koje je u velikoj mjeri politički pasivno. Ipak, pristaše promjena su manje brojne ali politički aktivne i organizirane skupine. O argumentima koje koriste navedene skupine pisat će kasnije.

³⁴ IPN: *Mamy pokazać prawdę, a nie odwieczną przyjaźń polsko-radziecką*. <http://niezalezna.pl/52611-ipn-mamy-pokazac-prawde-nie-odwieczna-przyjazn-polsko-radziecka> [pristup: lipanj 2015].

Napokon, akter koji doduše teoretski nema mogućnosti izravnog utjecaja na sudbinu komunističkih simbola u Poljskoj, ali čije djelovanje ne može ostati neprimijećeno, jest ruska strana. Njoj pripadaju predstavnici središnjih vlasti Ruske Federacije (rjeđe, posebno aktivno, lokalne vlasti) ili predstavnici tamošnjih udruženja. U medijskom narativu koji je u Poljskoj dominantan, svi akteri s ruske strane predstavljaju jedinstveno stajalište, što je rezultat klasične sociološke podjele na vlastitu grupu (u kojoj primjećujemo sve nijanse i razlike njezinih pripadnika) i stranu grupu (koju smo skloni promatrati kao skupinu skoro identičnih elemenata). Stajalište Rusije jednoznačno je kritično prema bilo kakvima akcijama usmjerenima protiv spomenika (s izuzetkom – naravno – njihovog restauriranja), odlučno i glasno se protivi bilo kakvima akcijama poljske strane, kritizirajući odluke vlasti umjerene na uklanjanje postojećih spomenika, a u slučaju neprijateljskih akcija vandalizma prema tim objektima tražeći uklanjanje štete i kažnjavanje odgovornih. Čini se da Rusija pridaje veliki značaj ovoj temi što rezultira munjevitim i odlučnim reakcijama na sve incidente, čak ako za to nema čvrstih temelja: tako je bilo u slučaju nehotične devastacije groblja u Milejczycama (djeca su skinula s grobova crvene zvijezde koje su im se svidjele)³⁵ ili Garwolinu (nepolitička devastacija raznih objekata na groblju, ne samo sovjetskih grobova).³⁶ U svojim unutarnjim medijskim relacijama Rusija pribjegava manipulaciji, kada su izvještaji o uklanjanju spomenika u Poljskoj ilustrirani slikama ratnih grobalja koja nisu bila predmetom tih akcija.³⁷

Do 1993. godine neprijateljski stav Rusije prema ideji uklanjanja spomenika podupirala je realna snaga na terenu, u obliku prisutnosti ruske vojske u Poljskoj. Ona je predstavljala stvarnu opasnost budući da je potencijalno mogla stati u obranu „povrijeđenih“ objekata. Još je 1990. godine ministar obrane SSSR-a Dimitrij Jazov dao izjavu za televiziju da „vojska uzima u zaštitu spomenike i grbove sovjetskih vojnika, a istovremeno neće dopustiti podizanje spomenika fašistima i njihovim pomagačima, a ako budu podignuti, uništit će ih“, pa ovi strahovi nisu bili neutemeljeni.³⁸

Uskoro nakon povlačenja posljednjih ruskih jedinica iz Poljske, izvješća utemeljena na strahu zamijenjena su civiliziranim formom međunarodnih ugovora, konkretno Ugovorom između Vlade Republike Poljske i Vlade Ruske Federacije o grobovima i mjestima sjećanja žrtava ratova i represija iz veljače 1994, koji je stupio

35 *Wandale ujeci. To dzieci zniszczyły radzieckie groby w Milejczycach*, 2. listopada 2015, <http://www.polskieradio.pl/5/3/Artykul/1522421,Wandale-ujeci-To-dzieci-zniszczyly-radzieckie-groby-w-Milejczycach> [pristup: srpanj 2016].

36 *Dewastacja cmentarza w Garwolinie. MSZ Rosji żąda przeprosin*, 27. studenoga 2015, <http://www.polskieradio.pl/5/3/Artykul/1549859, Dewastacja-cmentarza-w-Garwolinie-MSZ-Rosji-zada-przeprosin> [pristup: srpanj 2016].

37 *IPN: „Skansen” komunistycznych pomników PRL-u nie będzie „socrealistycznym Disneylandem”*, 15. svibnja 2016, <http://www.gazetaprawna.pl/artykuly/943779,ipn-skansen-komunistycznych-pomnikow-prl-u.html> [pristup: srpanj 2016].

38 D. Czarnecka, *op. cit.*, s. 334–335.

na snagu u listopadu iste godine. Rusija obično široko tumači formulacije iz tog ugovora smatrajući da zapis o „mjestima sjećanja i počinka“ obuhvaća ne samo mjesta stvarnog pokopa posmrtnih ostataka, već i sve objekte posvećene Crvenoj armiji na teritoriju Poljske, te odlučno prosvјeduje čak i u slučaju uklanjanja običnih spomenika zahvalnosti iz centara gradova. U Poljskoj se pak smatra da se ugovor odnosi isključivo na mjesta stvarnog pokopa piginulih vojnika.³⁹ Mišljenje koje je izdao Institut nacionalne memorije glasi da je „poljski javni prostor predmet poljskog suvereniteta i ne postoji potreba konzultiranja akcija tog tipa s nekim od susjeda. Ugovor s ruskom stranom odnosi se samo na mjesta pokopa i sjećanja, to jest *de facto* groblja, a ne uključuje simboličke spomenike.“⁴⁰ Izuvez akata vandalizma, o kojima će biti riječi, poljsko-ruska suradnja po pitanju grobalja teče dobro – prema deklaraciji poljskog Ministarstva vanjskih poslova „u posljednjim godinama Poljska je namijenila za te svrhe skoro 14 milijuna zlota“, što se pak tiče drugih objekata „na teritoriju Republike Poljske nalazi se nekoliko stotina takvih spomenika, smještenih izvan područja grobalja. Sukladno poljskom zakonodavstvu oni se nalaze u nadležnosti poljskih lokalnih vlasti. Akcije tih vlasti u skladu su s poljskim i međunarodnim pravom i ne krše Ugovor između Vlade RP i Vlade RF“⁴¹ Usprkos tomu, poljska strana je ponekad konzultirala rusku stranu o svojim akcijama prema nekim objektima koje obuhvaća široko rusko tumačenje, primjerice u Katovicama i Pieniężnu.⁴²

Član vodstva Vijeća za zaštitu sjećanja na mjesta borbe i mučeništva priznao je 2014. godine da poljsko-ruski ugovor zahtijeva doradu. Općenitost formulacija u njemu proizlazila je iz brzine pregovora (željelo ga se potpisati prije početka ekshumacije u Katinu). Osim pitanja interpretacije predmeta ugovora, nedostaju mu izvršne odredbe u kojima bi bilo definirano vrijeme za odgovor na molbu za zauzimanje stajališta. U nekim slučajevima, kao primjerice u slučaju spomenika „Četvorice

39 Rosja: MSZ oburzone sprofanowaniem w Warszawie pomnika Armii Czerwonej. Wydało oświadczenie, 13 listopada 2015, <http://wyborcza.pl/1,75399,19182298,rosja-msz-oburzone-sprofanowaniem-w-warszawie-pomnika-armii.html>, Rosyjski MSZ o komunistycznych pomnikach: Zachowanie Polski nieco przypomina szulerstwo, 6. travnja 2016, <http://wiadomosci.dziennik.pl/wydarzenia/artykuly/517434,rosyjski-msz-radzieckie-pomniki-w-polsce-opinia.html>, Nota protestacyjna rosyjskiego MSZ. Kreml znów mówi o „wojnie z pomnikami żołnierzy radzieckich?“, 16. rujna 2015, <http://www.polskieradio.pl/8/3664/Artykul/1505854,Kilkaset-symboli-obcej--dominacji-na-terenie-Polski> [pristup: srpanj 2016].

40 IPN chce skansenu pomników wdzięczności Armii Czerwonej, prosi samorządy o kontakt, 28 czerwca 2016, <http://www.portalsamorzadowy.pl/polityka-i-spoleczenstwo/ipn-chce-skansenu-pomnikow-wdzięczności-armii-czerwonej-prosi-samorzady-o-kontakt,81823.html> [pristup: srpanj 2016].

41 MSZ odpowiada Rosji ws. sowieckich pomników. „Wysoko niewłaściwa wypowiedź“, 1 kwietnia 2016, <http://www.tvp.info/24698699/msz-odpowiada-rosji-ws-sowieckich-pomnikow-wysoco-niewlaściwa-wypowiedz> [pristup: srpanj 2016].

42 Katowice: pomnik armii radzieckiej zdemontowany, 14. svibnja 2014, <http://www.polskieradio.pl/5/3/Artykul/1124078,Katowice-pomnik-armii-radzieckiej-zdemontowany> [pristup: lipanj 2015].

uspavanih“ u Varšavi ili spomenika generalu Černjahovskom u Pienieżnu, ruska je strana primijenila taktiku izbjegavanja teme, na što je Poljska odgovorila jednostranom odlukom o prihvaćanju prakse da se izostanak odgovora u vremenu od šest mjeseci uzima kao prešutni pristanak.⁴³

Rusija, osim primjene proširenog tumačenja ugovora iz 1994. godine, ponekad ide i dalje, optužujući Poljsku za manipulacije („varanje“) i slobodno interpretiranje propisa uz zanemarivanje ugovora o prijateljstvu i dobrosusjedskoj suradnji iz 1992. godine u kojem se također govorilo o obvezi „zaštite svih mesta sjećanja koja su predmet štovanja građana obje zemlje“.⁴⁴ Najnovija strategija jesu optužbe Poljske pred međunarodnim organizacijama: Rusija prijavljuje potrebu zaštite sovjetskih spomenika u Poljskoj kod OECD-a ili UNESCO-a, uspoređujući uništavanje tih objekata u Poljskoj s miniranjem spomenika u Palmiri koje su izvršile snage Islamske države.⁴⁵ Ruske akcije odnose se prirodno samo na objekte koji imaju veze s poviješću SSSR-a. Osim toga Rusija ne poduzima nikakve akcije koje bi se odnosile na ono što zasigurno nije predmet ugovora iz 1992. ili 1994, to jest na imena ulica.

Akcije prema spomenicima

Tipične akcije prema spomenicima možemo podijeliti na četiri skupine: demontažu, premještanje, neutralizaciju ili suzdržavanje od akcija, koje ponekad izaziva poteze odozdo. Daljnji opis prezentirat ću prema ovome ključu.

Demontaža

Kao što sam već spomenuo, nakon 1989. godine došlo je do masovnog vala demontaže spomenika. Uklonjeno je mnogo spomenika Crvenoj armiji te svi objekti u čast Lenjina. U Varšavi je na valu promjena maknut spomenik Dzierżyńskom, Nowotki, Marchlewskom, dva spomenika Świerczewskom te objekti kolektivnog kulta, među ostalima spomenik „Slava Poljakinjama“ te „Palim u službi i obrani Narodne Poljske“.⁴⁶ Tamo gdje objekti nisu uklonjeni odmah, ova se tema vraćala kasnije s različitim uspjehom.

43 Adam Siwek: polsko-rosyjska umowa ws. pomników wymaga dopracowania, 18. veljače 2014, <http://wiadomosci.wp.pl/kat,8311,title,Adam-Siwek-polscy-rosyjska-umowa-ws-pomnikow-wymaga-dopracowania,wid,16414778,wiadomosc.html> [pristup: lipanj 2015].

44 Rosyjski MSZ o komunistycznych pomnikach: Zachowanie Polski nieco przypomina szulerstwo, 6. travnja 2016, <http://wiadomosci.dziennik.pl/wydarzenia/artykuly/517434,rosyjski-msz-radzieckie-pomniki-w-polsce-opinia.html> [pristup: srpanj 2016].

45 MSZ odpowiada Rosji ws. sowieckich pomników. „Wysoko niewłaściwa wypowiedź”, 1 kwietnia 2016, [http://www.tvp.info/24742524/rosja-donosi-na-polske-do-obwe-i-unesco-chodzi-o-sowieckie-pomniki](http://www.tvp.info/24698699/msz-odpowiada-rosji-ws-sowieckich-pomnikow-wysoko-niewlaściwa-wypowiedz,Rosja donosi na Polskę do OBWE i UNESCO. Chodzi o sowieckie pomniki, 4 kwietnia 2016, <a href=) [pristup: srpanj 2016].

46 J. Tazbir, *Pomniki warszawskie, „Polityka”* Nr 29(2046), 20 lipca 1996, s. 5.

Ovlasti za odlučivanje o objektima te vrste od samog su početka bile u rukama lokalnih vlasti. Ponekad su se lokalne vlasti odlučivale za uklanjanje spomenika nakon službene najave tog događaja (ponekad je takav događaj namjerno naglašavan), u drugim situacijama radije su ga uklanjale diskretno. U Mielecu su kotarske vlasti uklonile spomenik odmah nakon donošenja odgovarajuće odluke, izbjegavajući obavijestiti o tome novinare,⁴⁷ u Katovicama je pak – prema onome što su otkrili mediji – spomenik zahvalnosti uklonjen u 6:45 ujutro „po kiši i pod strogim osiguranjem“.⁴⁸ Na suprotnom se polu može spomenuti primjere kao što je pitanje spomenika sovjetskom generalu Ivanu Černjahovskom u Pieniężnu. Kada su se 2014. godine gradske vlasti odlučile za demontažu objekta, taj je slučaj privukao veliku pozornost medija. Odluku vlasti podržali su i Vijeće za zaštitu sjećanja i Institut nacionalne memorije te poljsko Ministarstvo vanjskih poslova. U isto je vrijeme Rusija poduzela niz prosvjednih akcija, uključujući samovoljnu akciju restauracije spomenika. Osim toga, svečanosti obilježavanja godišnjice, koje su se dotad tradicionalno održavale na obližnjem ratnom groblju, premještene su kod spomenika. Predmet druge užarene rasprave postao je prvi spomenik podignut u Varšavi nakon Drugoga svjetskog rata – Spomenik bratstva po oružju na Vilniuskom trgu u varšavskoj četvrti Praga, poznat kao „Četvorica uspavanih“. Taj je spomenik našao zaštitnike među stanovnicima glavnog grada kojima je predstavljaо sentimentalno mjesto susreta koje se vrlo dobro uklopiло u okolni krajolik. Ipak, nakon višegodišnjih nastojanja desničarskih organizacija, koje su do bilo podršku nekih veteranskih i domoljubno-nacionalnih udruga te Instituta nacionalne memorije, spomenik je uklonjen 2011. pod izgovorom izgradnje druge linije metroa, a 2015. gradske su vlasti donijele odluku da se – suprotno ranijim najavama – odustajte od njegove restauracije i postavljanja na drugom mjestu na istom trgu.⁴⁹

47 *Nota protestacyjna rosyjskiego MSZ. Kreml znów mówi o „wojnie z pomnikami żołnierzy radzieckich?“, 16. Rujna 2015, <http://www.polskieradio.pl/8/3664/> Artykul/1505854, Kilkaset-simboli-obcej-dominacji-na-terenie-Polski [pristup: srpanj 2016].*

48 *W Katowicach usunięto z Placu Wolności pomnik Wdzięczności Armii Radzieckiej, 14. svibnja 2014, <http://katowice.naszmiasto.pl/artykul/w-katowicach-usunieto-z-placu-wolnosci-pomnik-wdzienosci,2270264,artgal,t,id,tm.html> [pristup: lipanj 2015].*

49 *Ponowne zakusy na pomnik „czterech śpiących“, 10. siječnja 2007, <http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,114873,3839442.html>, Warszawa przesuwa znany pomnik. Przez metro, 20 maja 2011, <http://wiadomosci.dziennik.pl/wydarzenia/artykuly/336809,warszawa-przesuwa-znany-pomnik-przez-metro.html>, Nie dla Czterech Śpiących!, 17. siječnja 2012, <http://www.polskieradio.pl/39/1240/> Artykul/518732, Nie-dla-Czterech-Spiacych, Zostawić czy usunąć pomnik Śpiących? Wyniki nowego sondażu, 27 listopada 2013, http://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/1,34889,15029940,Zostawic_czy_usunac_pomnik_Spiacych_Wyniki_nowego.html, Ulotki IPN „Na co patrzyli >czterej śpiący<“ rozdane!, 17. siječnja 2014, <https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosci/9044,Ulotki-IPN-Na-co-patrzyli-czterej-spiacy-rozdane--Warszawa-17-stycznia-2014.html>, Pomnik „Czterech śpiących“ zniknie z mapy Warszawy?!, 26. kolovoza 2014, <http://wiadomosci.wp.pl/kat,1040263,title,Pomnik-Czterech-spiacych-zniknie->*

Premještanje

Budući da se čini kako učestalost i intenzitet kontroverzi oko spomenika korelira s njegovim stupnjem eksponiranosti u javnom prostoru, rješenje koje ponekad omogućava pomirenje sukobljenih strana jest upravo premještaj spornog objekta na manje reprezentativno mjesto. S obzirom na ritualne funkcije o kojima je pisao Robert Traba, ti su spomenici bili često podizani u središtima gradova, pa je jedna od suvremenih tendencija postalo njihovo premještanje na periferiju ili – vrlo često – na groblja. Zbog sakralnog karaktera potonjih, kontroverze oko spomenika obično su se stišavale nakon njihova premještanja.⁵⁰ Premješteni spomenici bili su istovremeno manje izloženi mogućim aktima vandalizma ili drugim politički motiviranim akcijama. Valja napomenuti da premještanje objekata, koji nisu prihvaćeni u javnom prostoru, u sakralnu zonu također nije nova pojava – u vrijeme podjela Poljske, a kasnije u Narodnoj Poljskoj u crkvama i na grobljima prisjećalo se onih prema kojima štovanje nije moglo biti iskazivano u javnosti.⁵¹ Suvremeno premještanje označava također promjenu jurisdikcije – objekti premješteni na groblja prelazili su pod zaštitu države, dok su odluke o svim ostalima ostajale u nadležnosti lokalnih vlasti.

Prirodno, nije svaki komunistički objekt bio pogodan za premještanje na groblje, koje je po definiciji mjesto štovanja pokojnika, pojedinaca ili skupina. S druge strane, nema običaja štovanja pokojnika na grobljima na drugim mjestima osim tamo gdje su stvarno pokopani. Izuzetak čine samo masovne simbolične grobnice, tipične posebno za osobe poginule tijekom oružanih sukoba. Zbog toga se potez koji je značio premještaj spomenika na groblje odnosio prvenstveno na objekte posvećene oružanim snagama, posebno Crvenoj armiji. Primjer akcije toga tipa bio je premještaj spomenika zahvalnosti Crvenoj armiji u Katovicama, koji je – nakon brojnih povremeno organiziranih prosvjeda – prilikom restauriranja premješten na groblje.⁵² Prirodna je pojava postojanje nadgrobnih spomenika pokojnih poljskih komunističkih djelatnika. Vlada generalni konsenzus oko ispravnosti održavanja takvih mjesta,

z-mapy-Warszawy,wid,16838862,wiadomosc.html, *Artyści i dziennikarze podpisali list otwarty przeciwko pomnikowi „czterech śpiących”*, 7. rujna 2014, <http://wiadomosci.wp.pl/kat,1329,title,Artysci-i-dziennikarze-podpisali-list-otwarty-przeciwko-pomnikowi-czterech-spiacych,wid,16861827,wiadomosc.html> [pristup: lipanj 2015].

50 S druge strane, nije to odnos jedinstven u cijelom društvu. Primjera radi, zaključak istraživanja stavova prema grobljima stranih vojski u Poljskoj: „Poljacima se lakše pomiriti s brigom nad grobovima vojnika Wehrmacht-a nego Ukrajinske ustaničke armije. (...) Lakšem prihvaćanju obveze brige za grobove vojnika tih vojski smeta sjećanje na traume iz vremena rata, odnosno patnje koje su donijeli njihovi pripadnici – ona se razlikuje u različitim dijelovima Poljske.” B. Szacka, *op. cit.*, s. 150.

51 J. Tazbir, *Walka na pomniki i o pomniki*, „Kultura i Społeczeństwo”, Nr 1/1997, s. 4.

52 Katowice: pomnik armii radzieckiej zdemontowany, 14 maja 2014, <http://www.polskieradio.pl/5/3/Artykul/1124078,Katowice-pomnik-armii-radzieckiej-zdemontowany>

iako se ponekad javljaju rasprave oko lokacije tih grobova (posebno na mjestima namijenjenima posebno zaslužnim osobama) ili simbole na tim spomenicima (ako je izravno povezana s komunizmom ili sadrži – prema općem mišljenju nezaslužene – pohvale pokojnika).

Slučaj šaranja groba Bolesława Bieruta (na kojem je 1. srpnja 2016. godine napisana crvena zvijezda te napisane riječi „krvnik“, „ubojica“, „bandit“) izazvao je rasprave na temu mogućnosti revizije mjesta pokopa komunističkih lidera (osim Bieruta, također Gomulke, Marchlewskog i Świerczewskog). Pojačali su se glasovi da ih je potrebno maknuti iz Aleje velikana na varšavskom groblju Powązki, gdje su se grobovi vojnika Zemaljske vojske (polj. *Armia Krajowa*: AK) našli vrlo blizu grobova onih koji su krivi za njihovu smrt. Ta tema izaziva kontroverze vezane ne samo uz ocjene najnovije povijesti, već i uz odnos prema pokojnicima uopće. Problem predstavlja i jasno određivanje institucije koja je ovlaštena za izdavanje sudova o tim pitanjima (dan je to gradonačelnik Varsave), kao i zakon koji bi određivao pravila premještanja posmrtnih ostataka (dan je potrebna suglasnost obitelji, nedostaje bilo kakav zakonski temelj za premještanje posmrtnih ostataka zbog djela koje je počinio pokojnik), jer se propisi doneseni nakon 1989. godine odnose samo na nužno obrazloženje u slučaju masovnih grobnica. Za sada su jedino promijenjena pravila koja se odnose na počasnu pratnju vojske na pogrebu – od 2015. godine na nju više nemaju pravo oficiri Narodne vojske, a upravitelji groblja primjenjuju razne polumjere, kao primjerice zaklanjanje kontroverznih grobova grmljem. Obitelji nekih komunističkih vođa odustaju od pokopa na počasnom mjestu kako bi izbjegli kontroverze. Tako je bilo u slučaju Czesława Kiszcza, za čiji je sprovod na groblju Powązki (bez počasne vojne pratnje) izdana suglasnost, ali je u konačnici general pokopan na drugom groblju (na Woli).⁵³

Osim prema grobljima, smjer premještanja spomenika postala su mjesta specijalizirana za pohranjivanje relikata komunizma. Jedno od najpoznatijih takvih mjesta je Galerija umjetnosti soerealizma Muzeja Zamyszkich u Kozłówki⁵⁴ te Muzej NR Poljske u Rudi Śląskoj.⁵⁵ Vezano uz nedavno doneseni zakon o dekomunizaciji, zbog kojeg će cijeli niz objekta morati biti uklonjen iz javnog prostora, počelo se razmatrati stvaranje muzeja na otvorenom specijaliziranog za takve objekte – on će najvjerojatnije biti stvoren u Bornem Sulinowu. IPN, koji stoji iza te inicijative, pretpostavlja da je tamo moguće premjestiti u cjelini ili u dijelovima čak 229 spomenika koji se još uvijek nalaze u javnom prostoru. Prema riječima bivšeg predstojnika Ureda javne edukacije IPN-a Andrzeja Zawistowskog, Institut nacionalne memorije teži tome

53 *Czy można przenieść grób Bieruta? Prawo w tej sprawie jest jednoznaczne*, 21. kolovoza 2016, <http://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/kraj/1671756,1,czy-mozna-przeniesc-grob-bieruta-prawo-w-tej-sprawie-jest-jednoznaczne.read> [pristup: kolovoz 2016].

54 <http://www.muzeumzamyszkich.pl/socrealizm> [pristup: kolovoz 2016].

55 <http://www.muzeumprl-u.pl/index.php?id=55> [pristup: kolovoz 2016].

da se „izgradi osovina povijesnog narativa kojom će se ti spomenici upisati u povijest Poljske 20. stoljeća“, a njezin cilj trebalo bi biti sprečavanje da se ti spomenici izbrisu iz povijesti uz istovremeni prekid njihovog funkciranja u javnom prostoru u dosadašnjem obliku: „Primijetili smo da demontaža vodi tome da ti spomenici uistinu nestaju iz sjećanja, a ponekad ih neke lokalne vlasti obnavljaju na način da gube svoju vrijednost obilježavanja i postaju samo ‘komad namještaja’ u javnom prostoru. Naš je zadatak da sačuvamo te spomenike da ostanu kao svjedočanstvo povijesti, kao muzejski eksponat, koji će progovoriti o prošlosti, o tom kakva je ona bila, zbog čega je bila takva i kako je završila.“⁵⁶ Naglasak će biti postavljen na to da „ne nastane svojevrstan ‘socrealistički Disneyland’, već ozbiljni centar poučavanja povijesti“ kako bi „budući naraštaji – ne samo zaljubljenika u povijest, već i primjerice povjesničara umjetnosti – mogli svojim očima procijeniti kakvi su bili komunistički spomenici“, te se upoznati s poviješću svakog od njih: „koga predstavlja, gdje i kada je podignut, kada i zašto je uklonjen“.⁵⁷

Neutralizacija

Neutralizacija predstavlja najzanimljiviji tip akcija prema spomenicima. Zasniva se na ostavljanju objekata u dosadašnjem mjestu, ali istovremeno i njegovom „razoružanju“ od ideoološkog naboja, kako bi prestao biti nosač značenja karakterističnog za propalu diktaturu. To se može provesti kroz svojevrsnu sterilizaciju sadržaja nakon čega ostaje objekt univerzalnog ili utilitarnog karaktera, ili se objektu može dati novo značenje, najčešće potpuno suprotno prvotnoj poruci koju je nosio. U okviru tih djelovanja možemo pronaći mnoštvo vrlo kreativnih akcija: pridavanje spomeniku uopćenog značenja, primjerice da se njime slave „svi pali za domovinu“ ili da se posvete žrtvama diktature – bilo fašističke bilo komunističke, ili čak posve različitim ličnostima ili događajima. Ponekad su ti objekti dobili posebnu vezu s lokalnom poviješću, drugi su pretvoreni u mjesta vjerskog kulta. Sovjetski tenkovi, koji su ponekad također činili oblik spomenika prebojani su. Zabilježen je slučaj bojanja sovjetskog tenka u plavu boju NATO-a, na drugim su mjestima ismijani preko bojanja u ružičasto ili druge pastelne boje.⁵⁸ U Dąbrowi Górnicyj sačuvan je spomenik

56 *IPN chce skansenu pomników wdzięczności Armii Czerwonej, prosi samorządy o kontakt*, 28. lipnja 2016, <http://www.portalsamorzadowy.pl/polityka-i-społeczeństwo/ipn-chce-skansenu-pomnikow-wdzięczności-armii-czerwonej-prosi-samorzady-o-kontakt,81823.html> [pristup: srpanj 2016].

57 *IPN: „Skansen” komunistycznych pomników PRL-u nie będzie „socrealistycznym Disneylandem”*, 15. svibnja 2016, <http://www.gazetaprawna.pl/artykuly/943779,ipn-skansen-komunistycznych-pomnikow-prl-u.html> [pristup: srpanj 2016].

58 Primjeri iz istraživanja Dominike Czarneckie (u zagradi stranice na kojima su opisani ti slučajevi): ploča posvećena svim „palima za slobodu naroda“ u Bolkowu (s. 387), pregrađeni spomenik posvećen palim i ubijenim vojnicima i žrtvama fašizma i staljinizma u Świdwinu (s. 480–481),

Junacima crvenih zastava planiran za demontažu, jer je spontano oslikan i posvećen Jimmyju Hendrixu.⁵⁹

Najjednostavniji način neutralizacije bilo je uklanjanje sa spomenika samo onih elemenata koji su ga povezivali s prošlim sistemom. U slučaju komunističkih spomenika taj su element bili obično srp i čekić. Njihovo uklanjanje odnosilo se i na objekte na grobljima. U Białystoku je spomenik toga tipa neutraliziran početkom devedesetih, a 2013. dodatno je prepravljen preko novog natpisa: „Bog, čast, domovina“ (proces koji se vodio na sudu zbog te samovoljne akcije udruge bivših političkih zatvorenika odbačen je).

Ideja da se obrne značenje spomenika, iako se čini dosta atraktivnom koncepcijom, izaziva kontroverze. Jedan od spornih objekata u Szczecinu je Spomenik zahvalnosti Crvenoj armiji. Podignut 1950. godine na mjestu spomenika Vilimu II, koji je tu stajao do zadnje godine rata, trebao je simbolizirati poljsko-sovjetski savez preko likova sovjetskog vojnika i šećečinske radnike. Već 1992. godine sa spomenika je uklonjena crvena zvijezda, a onda se četrnaest godina kasnije pojavio prijedlog kako simboličku prazninu treba popuniti simbolom poljskog orla. To je izazvalo raspravu ne toliko oko ocjene ideologije, već oko svrshodnosti modificiranja spomenika, uzimajući u obzir kako politička tako i umjetnička pitanja. Prema mišljenju tadašnjeg predsjednika gradskog vijeća Jana Stopyre (tada iz Saveza ujedinjene

bitka kod Grunwalda u Pasłeku (s. 454), Spomenik junacima prerađen u Spomenik nezavisnosti u Lubaczowu (s. 434), obelisk crvenoarmejcima prerađen u kapelicu u Pękaninu (s. 454–455), tenk prebojan u ružičasto u Wołominu (s. 492–493), u šarene mrlje u Elblągu (s. 404). Neutralizaciju spomenika u Olsztynu kroz njegovu kontekstualizaciju u određenom povjesnom razdoblju predlaže Robert Traba: „Besmisleno propada golemi spomenik posvećen Crvenoj armiji u središtu Olsztyna, djelo jednog od najistaknutijih europskih kipara prve polovice 20. stoljeća, Xaweryja Dunikowskog, koji je svoj talent stavio na usluge novim vlastima nakon Drugoga svjetskog rata. Pretvoren u parkiralište, oslikan užasnim slikarijama, uskoro će se prestati povezivati s bilo kojim povjesnim zbiranjima. Umjesto da na nešto podsjeća, samo će plašiti dok neki prosvijećeni gradski vijećnik ne padne na – ovoj situaciji razumljivu – ideju da ga treba ukloniti. Ne bi li bilo bolje da se postavi ploča s informacijom tko je autor, što je značilo ‘oslobodenje’ Olsztyna, kakva je bila funkcija spomenika u NR Poljskoj i zbog čega je prestao vršiti tu funkciju središnjeg mjesta sjećanja u gradu? Umjesto ranjenog krajolika pobjednika, sačuvajmo za potomke nešto mnogo važnije: znak vremena i upozorenje za nove naraštaje. Tako ja shvaćam ulogu kulturnog krajolika kao palimpsesta.” R. Traba, *op. cit.*, s. 70.

59 J. Dziadul, *Śląsk: puste cokoły*, „Polityka” Nr 29(2046), 20. srpnja 1996, s. 4–5. Zanimljiv inozemni primjer neutralizacije je situacija u glavnom gradu Bugarske – spomenik sovjetskim vojnicima u Sofiji postao je u posljednje vrijeme polje akcija umjetničkog i političkog karaktera. Vojnici prikazani u reljefu prebojani su kako bi sličili na ličnosti iz popularne kulture (među ostalim, Superman i Joker) ili kako bi se izrazio stav prema ruskoj politici (u ružičasto, čime se trebalo obilježiti intervenciju u Čehoslovačkoj 1968., ili u plavo-žuto – u gestu solidarnosti s Ukrajinom). *Rosja do Bułgarów: Przestańcie malować sowieckich żołnierzy na różowo*, 22. kolovoza 2014, http://wyborcza.pl/1,76842,16516345,Rosja_do_Bulgarow_Przestancie_malowac_sowieckich.html [pristup: lipanj 2015].

ljevice), „taj spomenik treba estetizirati i prilagoditi ga suvremenim potrebama“. Nakon zamjene simbola spomenik je trebao postati Spomenikom zahvalnosti poljskom vojniku. Tom je mišljenju bio sklon i kipar koji je ocjenjivao estetiku šećinskih spomenika tvrdeći da „tamo ipak nešto nedostaje, ostao je samo prazan stup. Možda bi na njega trebalo staviti nešto drugo?“. Protivno mišljenje zastupali su pokrajinski konzervator spomenika kulture: „Ovo podsjeća na dekoriranje spomenika kao božićnog drvca, stvaranje kulturne mješavine. Jasno, danas na bor možete objesiti sve“, i – što najvažnije – tajnik Vijeća za zaštitu sjećanja Andrzej Przewoźnik: „Načelno se protivim pričama toga tipa, da se zvijezda danas zamjenjuje orlom. Protivim se zamjeni jednih simbola drugima, osim ako se ne radi o državnim simbolima, primjerice da imamo orla u obliku iz NR Poljske a netko mu želi dodati krunu. Ako netko želi nekoga ili nešto obilježiti, treba izgraditi novi spomenik.“⁶⁰ U konačnici ova konceptacija neutralizacije (čak ni njezina skromnija varijanta postavljanja informativnih ploča oko spomenika) nije ostvarena.

Izostanak djelovanja i akcije odozdo

Događale su se i situacije kada se usprkos postojanju objekta koji je jasno povezan s epohom komunizma vlasti nisu odlučivale za poduzimanje ikakvih akcija. U slučajevima kada je izostala odluka odozgo, usprkos snažnim zahtjevima određenih političkih aktera, prema objektu su poduzimani koraci odozdo, primjerice akti vandalizma. Jedan od primjera može biti spomenik generalu Zygmuntu Berlingu na Wałe Międzieszyskim u Varšavi. Akcije zastupnika njegova uklanjanja slične su onima koje su se poduzimale prema spomenicima Crvene armije: natpisi („izdajnik, Staljinov agent“), polijevanje bojom (posebno na ruke spomenika, što je trebalo izgledati kao da su umočene u krvi, čime se aludiralo na smrtne kazne koje je Berling potvrđivao). S druge strane, održavaju se i svečanosti obilježavanja njegova života i doprinosa njegove vojske. Nesklonost lokalnih vlasti da se opredijele prema toj temi vodi nizu događaja bez pravog rješenja.⁶¹

O sličnoj vrsti izostanka djelovanja možemo govoriti u slučaju spomenika „zahvalnosti“ u Legnici. Taj je spomenik bio meta akata vandalizma, kako u razdoblju

⁶⁰ *Orzel na Pomniku Wdzięczności Armii Radzieckiej?*, 21. veljače 2006, <http://szczecin.wyborcza.pl/szczecin/1,34959,3176544.html> [pristup: lipanj 2015].

⁶¹ *Czerwoną farbą w pomnik generała Berlinga*, 21 sierpnia 2007, <http://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/1,34889,4423166.html>, *Pomnik generała znów oblany czerwoną farbą*, 19. svibnja 2011, http://warszawa.wyborcza.pl/warsza-wa/1,34889,9623665,Pomnik_generala_znow_oblany_czerwona_farba.html, *Kombatanci, komuniści: dziwna uroczystość pod pomnikiem*, 28. travnja 2012, http://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/1,34889,11633901,Kombatanci_komuniisci_dziwna_uroczystosc_pod_pomnikiem.html, *Berling nadal patronem mostu Łazienkowskiego*, 26. rujna 2015, <http://wiadomosci.onet.pl/warszawa/berling--nadral-patronem-mostu-lazienkowskiego/rxdv6w> [pristup: srpanj 2016].

NR Poljske, tako i nakon 1989. godine. Predviđen je za uklanjanje već na početku tranzicijskog razdoblja, ali ostvarenje donesenih odluka i realizaciju planova urbanističkih rješenja Slavenskog trga na kojem se nalazi, uvijek je zaustavljao argument o nedostatku finansijskih sredstava, odnosno o postojanju prečih potreba. Godine 1996. spomenik je uklonjen da bude podvrgnut restauratorskim radovima s obzirom na stupanj oštećenja. Suprotno strahovima njegovih zaštitnika, vraćen je nakon toga na postolje. Među drugim objektima koji ostaju u javnom prostoru kao element krajolika, lokalnog identiteta ili kao turistička atrakcija, nalaze se „Spomenik revolucionarnog djela“ u Rzeszowu, spomenik Wincentyju Pstrowskom u Zabruzu, „Željezne orgulje“ posvećene službi sigurnosti NR Poljske u Pieninama (taj je objekt na kraju neutraliziran) ili spomenik Karolu Świerczewskom u Baligrodu. U Poroniu, gdje su se za vrijeme komunizma nalazili spomenik i muzej posvećeni Lenjinu, došlo je do pokušaja restitucije sjećanja.

Akti vandalizma često se događaju na datume koji imaju simbolički značaj. Povlažaju se 9. svibnja, 1. kolovoza, 17. rujna ili 11. studenog. I demontaža spomenika u Pienieżnu službeno je započela upravo 17. rujna, simbolički odstranjujući iz te regije posljednju reminescenciju na Crvenu armiju na godišnjicu njezina ulaska na područje Poljske 1939. godine. Možemo riskirati pretpostavku da će takve akcije eskalirati usporedno s porastom napetosti u poljsko-ruskim odnosima, što ne prestano izaziva antisovjetsko i antikomunističko raspoloženje. Ozračje prešutnog odobravanja za akcije toga tipa dodatno stvara poljsko pravosuđe. Dosta je snažno odjeknuo argument koji se našao u obrazloženju odluke suda u varšavskoj četvrti Praha u odnosu na dva spomenika Crvene armije („Četvorice uspavanih“ i spomenika u Skaryszewskom parku). Temeljeći se na članku 261 Kaznenog zakona koji predviđa kažnjavanje onoga „tko povrijedi spomenik ili drugo javno mjesto uredeno radi sjećanja na povijesni događaj ili osobu“, sud je odlučio da poljski zakoni ne preciziraju definiciju spomenika. Prije donošenja odluke valjalo je onda utvrditi jesu li devastirani objekti uistinu spomenici. Prema mišljenju suda, „oba objekta izazivaju mnoge kontroverze i emocije ne samo među povjesničarima, već i među stanovnicima Varšave. Za neke su simboli komunizma, za druge lažna svjedočanstva o poljskoj povijesti, jer sovjetska vojska nije pružila pomoć ustanicima u Varšavi“, pa zbog toga „ne ispunjavaju definiciju spomenika, jer se pravna zaštita odnosi na objekte podignute u čast nekog događaja ili osobe kojima ta čast pripada“. To je vodilo stajalištu da su ovi spomenici „za neke lažno svjedočanstvo o povijesti Poljske, pa stoga njihovo mazanje bojom nije prijestup“.

Tendencija sudske institucije da se blaže tretiraju počinitelji vandalskih ispada prema objektima vezanim uz komunizam vjerojatno će jačati, ako uzmemu u obzir nedavni pokušaj intervencije ministra pravosuđa po pitanju oslobođanja osoba koje su na Bierutovom spomeniku naslikale crvenu zvijezdu te napisale riječi „krvnik“

i „ubojica“.⁶² Također, u slučaju spomenika u Pienieżnu, gdje su odgovor na akcije ruske strane bili novi akti vandalizma, u srpnju 2015. godine tužiteljstvo je odlučilo obustaviti istragu u slučaju jednog od akata prihvatajući da ima karakter demonstracije i zanemarive javne štete.

Strategije preimenovanja ulica

Pitanja izmjene gradske toponimije⁶³ prirodno nailaze na različite izazove nego pitanja vezana uz sudbinu spomenika, budući da je jedina moguća odluka u ovakvom slučaju mogla biti zamjena starog imena novim ili njegovo ostavljanje. Nije bilo moguće ostavljanje praznog prostora nakon uklanjanja komunističkog simbola, osim u slučaju kada je odluka imala jedino formalni učinak, primjerice u slučaju ulica koje su postojale samo u planovima razvoja gradova, ali nikada u stvarnosti, na terenu (na taj su se način uspjeli riješiti Ernesta Thälmanna, Salvadoru Allendea i Georgija Dimitrova).⁶⁴ S druge pak strane ova tema ima kako svoje zagovornike tako i protivnike, među kojima – kao i u slučaju spomenika – možemo istaknuti političare koji predstavljaju neke stranke i članovi su tijela lokalnih ili središnjih vlasti, bilo vladajućih ili opozicije, institucije koje podržavaju njihove akcije (uloga IPN-a je ovdje jednakovo važna kao i u slučaju spomenika, a s druge strane ovo pitanje nije izravno u nadležnosti Vijeća za zaštitu sjećanja), razne vrste udruga uključujući i zajednice stanara na koje se eventualna promjena odnosi u najvećoj mjeri. Pitanje dekomunizacije ulica nema pak nikakav utjecaj na međunarodne odnose i ne izaziva probleme u odnosima s Rusijom.

Počevši od 1989. godine tijela lokalne samouprave u cijeloj zemlji morala su se suočiti s izazovom uklanjanja iz gradske toponimije imena komunističke provenijencije. Iako su nazivi najviše vezani uz staljinizam (sa samim generalisimusom na čelu) uklonjena znatno ranije, na valu liberalizacije nakon listopada 1956. godine, druga imena spomenuta u tekstu još su uvjek bila često prisutna. Osim ličnosti

62 *Zdewastowali grób Bieruta. Ziobro kazał ich wypuścić*, 2. kolovoza 2016, <http://tvnwarszawa.tvn24.pl/informacje,news,zdewastowali-grob-bieruta-br-ziobro-kazal-ich-wypuscic,208401.html> [pristup: kolovoz 2016].

63 Većina podataka na kojima se temeljim od ovoga mesta potječe iz dokumentacije gradskih vlasti, posebno iz odluka i zapisnika sjednica gradskih vijeća, preuzetih sa stranica *Biuletyna Informacji Publicznej* ili, u slučaju kada nisu dostupni preko interneta, koje sam dobio od zaposlenika uprave, te na podacima Głównego Urzędu Statystycznego TERYT (www.stat.gov.pl/broker/access/definitionTree.jspa). Odustajem od navođenja precizno u svakom slučaju mjesta njihova nalaženja s obzirom na veliki broj bilježaka. Štoviše, iz praktičnih razloga od ovog trenutka ću koristiti „misaonu prečicu“ i pišući o nazivima ulica imat ću na umu i razne druge objekte gradske toponimije koji se vode istim pravilima, kao trgovи, perivoji, mostovi i slično.

64 K. Kędziora, *op. cit.*, s. 142.

općepoljskog značaja,⁶⁵ na pločama s imenima ulica zabilježeni su i lokalni junaci, primjerice „narodna trojica“ iz Nove luke u Gdansku (ulice Jana Łoda, Kazimierza Łowczyńskiego i Karola Gronkiewicza).⁶⁶ Osim toga, vrlo su česta bila imena ulica 22. srpnja, Narodne garde/armije, Crvene armije/Sovjetske armije te ona imena kojima su se obilježavale godišnjice nastanka Narodne Republike Poljske. Među imenima koja su uvedena umjesto njih dominirala su ona vezana uz tradicije međuratne II. Poljske Republike: Józefa Piłsudskog, Józefa Hallera, ali i Legija ili kao datum vraćanja nezavisnosti 1918. godine – 11. studenog; bilo je i imena vezanih uz borbe za vrijeme Drugoga svjetskog rata (kako u pokretu otpora, tako i Poljske vojske na Zapadu (Leopold Okulicki, Władysław Anders, Armia Krajowa [Zemaljska armija], Szare Szeregi [Sivi redovi: organizacija pokreta otpora izviđača] ili – u različitim oblicima – bitka za Monte Cassino). Iстicana je također Solidarnost kao simbol antikomunističke opozicije, ali vrlo rijetko i neki njezini konkretni članovi i aktivisti, vjerojatno zbog toga što se radilo o suvremenicima i osobama koje bi mogle izazivati kontroverze. Umjesto njih spominjali su se svećenici koji su se mogli povezati s tradicijom borbe protiv komunizma, masovno su ulice nazivane po Ivanu Pavlu II, Stefanu Wyszyńskom te Jerzyju Popiełuszku.

Zanimljivo je pitanje odnos prema simbolima čija je konotacija na komunizam dvojbena. U nekim su gradovima primjerice preimenovane ulice 8. marta, što je obilježavalo datum Dana žena, a taj se praznik, iako uistinu vrlo popularan u vrijeme NR Poljske, često obilježava i danas. Spominjao sam već da su jedan od simbola sovjetske dominacije u Poljskoj bila imena ulica vezana uz krug sovjetske kulture i znanosti. Odnos prema takvim ličnostima, u nekim slučajevima vrlo istaknutima, također nije bio jedinstven. Iako su se mnoge lokalne zajednice dvoumile oko uklanjanja imena Maksima Gorkog, u Krakovu je donesena odluka da se iz imena ulice ukloni ne samo njegovo već i Puškinovo ime. Različit je bio odnos prema sovjetskim astronautima, Gagarinu i Komarovu, koji su podsjećali ne samo na veliku⁶⁷ postignuća čovječanstva na području tehnike, već i na njihovu propagandnu uporabu kao uspjeh SSSR-a.

Na velike razlike nailazimo kada su u pitanju nazivi koji se nadovezuju na etos rada i udarništvo eksponiran u komunizmu: tijela lokalne samouprave na različit su način tretirala imena „Radne akcije“, „Šestogodišnji plan“, „Junaci socijalističkog rada“ ili najpopularnije ličnosti vezane uz udarništvo – Wincentyja Pstrowskog.

⁶⁵ Najčešće prisutna imena jesu: Marcelli Nowotko, Karol Świerczewski, Paweł Finder, Feliks Dzierżyński, Julian Marchlewski, Marian Buczek, Małgorzata Fornalska, Hanka Sawicka, Wincenty Pstrowski, Janek Krasicki, Róża Luksemburg, Władysław Hibner, Wanda Wasilewska i Bolesław Bierut.

⁶⁶ *Ludowa trójca z Nowego Portu. Między prawdą i legendą*, <http://historia.trojmiasto.pl/Ludowa-trojca-z-Nowego-Portu-Miedzy-prawda-i-legenda-n76208.html> [pristup: lipanj 2015].

⁶⁷ K. Kędziora, *op. cit.*

Dok su u nekim gradovima takvi simboli tretirani dosta blagonaklono, u drugima su na valu masovne dekomunizacije uklanjana i imena dosta daleka od komunizma. Primjerice, u Łodzi je svoje ulice „lišen“ Stanisław Worcell jer je podsjećao na „antivjerske sadržaje“. Posebnu pažnju zaslužuje Ludwik Waryński, koji je – kao što sam već spomenuo – usprkos činjenici da je bio pristaša posve različite inačice socijalizma od one koja je ostvarena u NR Poljskoj, shvaćen kao osoba uklapljena u komunistički kanon. Zbog tog razloga u nekim je gradovima proglašen osobom koja zaslužuje ukljanjanje, iako je na drugim mjestima tretiran čak kao osoba čije ime može zamijeniti ono koje jednoznačno asocira na komunizam – Władysława Hibnera.⁶⁸ Uz sve te sukobe oko ličnosti koje su „nejasne“, može iznenaditi činjenica da su do danas u javnom prostoru ostali mnogi jasni simboli komunizma, primjerice u Białowieži smještenoj tik uz bjelorusku granicu, Olga Gabiec, koja je bila aktivistkinja Komunističke partije Zapadne Bjelorusije u međuratnom razdoblju, zagovornica pripajanja tih područja Sovjetskom Savezu.⁶⁹

Izlazeći u susret argumentima osoba koje su pitanje preimenovanja ulica promatrale uglavnom u praktičnim kategorijama, tamo gdje je to bilo moguće nastojalo se pronaći novo ime koje bi slično zvučalo, da bi novo ime podsjećalo na staro, što bi sprječilo pogreške, a u nekim slučajevima čak i promjenu ploča s imenom. Tako su mijenjana imena ulica „Poljsko-sovjetskog prijateljstva“ ili „Poljsko-čehoslovačkog prijateljstva“ u ulice „Prijateljstva“ ili „Prijateljske“, „Radničkog jedinstva“ u „Radničku“, „Milicijsku“ u „Policijsku“. Najbolje o lukavosti nekih lokalnih vlasti svjedoči pronalaženje osoba istih prezimena kao one čija su imena micana. Čest slučaj bilo je preimenovanje ulica Janka Krasickog u Ignacyja Krasickog, a Aleksandra Zawadzkiego u Tadeusza Zawadzkog „Zoške“. U slučaju varšavske ulice Aleksandra Kowalskog, komunistički aktivist zamijenjen je meduratnim hokejašem koji je imao isto ime i prezime.

-
- 68 *Waryński to nie oprawca, lecz ktoś kto walczył o lepszy świat*, 17. travnja 2016 <http://poznan.wyborcza.pl/poznan/1,36037,19934256,warynski-to-nie-oprawca-lecz-kto-walczył-o-lepszy-swiat.html>. Općeniti se prijedlozi da se ukloni javljaju ipak rijetko. U Varšavi se nedavno pojavila i obrnuta ideja – dodatnog honoriranja Waryńskiego kroz postavljanje biste na Woli, <http://wiadomosci.dziennik.pl/wydarzenia/artykuly/425218, takie-rzeczy-tylko-w-warszawie-spor-o-pomnik-xix-wiecznego-socjalisty.html>. Vezano uz jezičnu manipulaciju o kojoj je već bilo riječi oko izraza „zahvalnost“ ili „oslobodenje“, mogla bi se pojavit i rasprava oko ispravnosti zadržavanja Ulice oslobođenja zbog korištenja tog termina u propagandi. Slično bi moglo biti i s ulicama Tisućljeća (što je implicitno, a rijede eksplicitno značilo Tisućljeća poljske državnosti), što je također izraz iz propagandnih parola koje je komunistička vlast koristila u borbi s Crkvom za vlast „nad dušama“. Na sreću, tako ekstremni prijedlozi nisu izneseni. [pristup: srpanj 2016]
- 69 *Zmieniamy komunistycznych patronów ulic*, 9. ožujka 2014, <http://www.wspolczesna.pl/wiadomosci/bialystok/art/4883323,zmieniamy-komunistycznych-patronow-ulic,id,t.html> [pristup: srpanj 2016].

Slično kao u slučaju spomenika, neke su se skupine organizirale kako bi prosvjedovale protiv toliko široko shvaćene dekomunizacije. U Torunju se u Gagarinovoj ulici nalaze glavne zgrade Sveučilišta Nikole Kopernika. U trenutku najave uklanjanja tog i još nekih imena političari Saveza ujedinjene ljevice organizirali su performans za koji su pripremili ploču s imenom osobe koja često podsjeća na Torunj: Ulica velečasnog direktora Tadeusza Rydzyka.⁷⁰ U Elblagu su na inicijativu lokalne radio-poznate politički sukobi oko simbola trebali biti pomireni na šaljiv način kroz nazivanje raskršća ulica 1. maja i 3. maja „Apolitično raskršće 2. maja“. To je raskršće osvojilo mnogo simpatija stanovnika što je sprječilo njegovo uklanjanje.⁷¹ Sporovi oko dekomunizacije ulica vode se također uz upotrebu modernih internetskih sredstava. Iznimno velik odaziv imala je kampanja pod parolom „Tražimo dekomunizaciju Dworcove ulice“ organizirana na Facebooku. Stranica, nastala u travnju 2016. godine, samo četiri mjeseca kasnije imala je 4,5 tisuće fanova. Njezini su autori na šaljiv način dokazivali da to u Poljskoj vrlo popularno ime ulice ne potječe od toga što je smještena u blizini „dworca“ (kolodvora), već da je dobila ime po ruskom sovjetskom piscu Nikolaju Dvorcovu. Koristeći fenomen „snježne kugle“, tipičan za internetske pojave, stranica je prikupljala sve više dojava o ulicama i objektima u Poljskoj čija imena navodno potječu od sovjetskih rukovoditelja i pristaša komunističke ideologije, poput Georgija Žukova, Ivana Lipova, Sergeja Kaštanova.⁷² Jedan od zagovornika dekomunizacije uzeo je tu šalu za ozbiljno i naveo je na radiju kao ozbiljan primjer.⁷³

Argumenti

Ozbiljan pregled političkih akcija vezanih uz dekomunizaciju javnog prostora u Poljskoj omogućuje da se ukaže na još jedan sastavni element pojave o kojoj je riječ – narativ koji uvode pojedini akteri kako bi kreirali argumentaciju koja opravdava njihove stavove i djelovanje. Analiza argumenata u prilog uklanjanju ili ostavljanju spomenika vodi zaključku da se u njima javljaju iste sheme. Težeći maksimalnom sintetiziranju izdvojiti ču nekoliko njenih tipova.⁷⁴

70 *SLD bronie nazw ulic Gagarina i Pstrowskiego*, 29. travnja 2016 <http://nowosci.com.pl/353881,SLD-broni-nazw-ulic-Gagarina-i-Pstrowskiego.html> [pristup: srpanj 2016].

71 <http://www.polskaniezwykla.pl/web/place/31437,elblag-apolityczny-rog-2-maja.html> [pristup: srpanj 2016].

72 Stranica dostupna na adresi: <https://www.facebook.com/dworcowa/> Ozbiljniji, iako nesustavan pristup temi predstavlja stranica <http://czerwoneplamy.pl/>, gdje se prikupljaju informacije na temu simbola komunizma koji funkcioniraju u javnom prostoru (spomenik, imena ulica, škola itd.).

73 Emisija na Radiju Kraków: *Tu i teraz: w Krakowie zapowiada się awantura dotycząca dekomunizacji przestrzeni publicznej*, 2. rujna 2016. Snimka dostupna na stranici: <http://www.radiokrakow.pl/rozmowy/tu-i-teraz-w-krakowie--zapowiada-sie-awantura-dotyczaca-dekomunizacji-przestrzeni-publicznej/>

74 Dominika Czarnecka navodi prvu, vrlo detaljnu lepezu argumenata koji ipak u najvećoj mjeri ulaze u opću tipologiju koju sam naveo. D. Czarnecka, *op. cit.*, ss. 354–356.

Kao prvo, govor se o vrijednostima: pokazuje se kako ti spomenici predstavljaju simbol neprijateljske ideologije koju je nametnula strana dominacija, koja je donijela mnoge žrtve i razaranja te političko ropsstvo, pa uopćavajući – slave one osobe, događaje i vrijednosti koje ne zaslužuju nikakvu počast. Jarosław Kaczyński upitan o incidentu u Pieniężnu, odgovorio je: „Molim da ne potičete da iskazujem žaljenje zbog toga što se spomenici zločincima tretiraju neprijateljski.“⁷⁵ U sličnom je tonu govorio IPN, primjerice predstavnik njegova odjela u Białystoku ustvrdio je da „nema razloga da simboli političkog sustava koji je narod već odavno odbacio i dalje funkcionišu u javnom prostoru, jer je njihovo mjesto na smetlištu povijesti“.⁷⁶ To je argument koji najčešće koriste zagovornici dekomunizacije. U anketama javnog mnijenja stanovnici Varšave koji su zagovarali premještaj spomenika „Četvorice uspavanih“ (iako su, treba reći, bili u manjinu) ukazivali su uglavnom da ga treba premjestiti zbog „povijesno-političkih razloga“ (40%).⁷⁷ Ti argumenti dobivaju na snazi ako se objekt izravno nadovezuje na komunističku ideologiju ili sadrži njezine simbole, jer se protiv njihove prisutnosti može izvući i pravni argument: zabranu pozivanja na totalitarne ideologije, koju sadrži ustav (u članku 13), te zabranu propagiranja tih sustava u kaznenom zakoniku (članak 256). Spomenuo sam već dodatni – iako doista diskutabilan – argument koji je upotrijebio sud u Pragi, u kojem se pod upitnik stavila nazivanje spomenicima objekata posvećenih komunizmu.

Druga vrsta argumenata ističe da privola na zadržavanje spomenika s komunističkom simbolikom u javnom prostoru vodi iskrivljavanju povijesti i promovira povijesni relativizam. Naime, ukazuje na pozitivan utjecaj komunizma (doprinos Crvene armije i s njome povezane Narodne poljske vojske, u porazu III. Reicha, obnovi zemlje od ratnih razaranja u sklopu razvojnih planova i kao rezultat udarničkog rada) uz izostavljanje njegovih očitih negativnih osobina (brutalan aparat represije, ovisnost o Sovjetskom Savezu, koji je iskorištavao bogatstva zemlje i blokiraо njezin daljnji razvoj). Među argumentima tog tipa pojavljuje se i takav u kojem se ukazuje na disproporciju – da je počast odana žrtvama koje su dale svoj život u borbi protiv nacizma u redovima vojski pod komunističkim zapovjedništvom znatno veća ako

⁷⁵ Kaczyński: już sama obecność pomnika jest skandalem, 4. svibnja 2014, <http://www.polskieradio.pl/5/3/Artykul/1115758,Kaczynski-juz-sama-obecosc-pomnika-jest-skandalem> [pristup: lipanj 2015].

⁷⁶ Komunistyczni patroni ulic do wymiany, 5. veljače 2016, <http://www.poranny.pl/wiadomosci/bialystok/art/9365490,komunistyczni-patroni-ulic-do-wymiany,id,t.html> [pristup: srpanj 2016].

⁷⁷ Na drugom se mjestu našao praktični argument: „treba ga premjestiti zbog prometnih razloga, jer izaziva poteškoće u gradskom prometu, smeta“ (35 %). Deset posto obratilo je pažnju na pitanja estetike i toga da se ne uklapa u javni prostor. U slučaju Berlinga na povijesni argument ukazalo je 23 %, estetski pak 2 % stanovnika. (Pragmatično pitanje nije ovdje ulazilo u obzir jer se spomenik nalazi na mjestu na kojem ne uzrokuje nikakve poteškoće.) *Rezultati istraživanja Barometra Warszawskog*, studeni 2012, http://www.um.warszawa.pl/sites/default/files/attach/o-warszawie/BW_XI_12.pdf [pristup: lipanj 2015].

je usporedimo s počasti žrtvama komunizma. Tim se argumentom na neki način priznaje pravo njegovanja sjećanja na one koji su doprinijeli da se u Poljskoj pojaviла diktatura sovjetskog tipa, no pravdu se vidi u tome da se značajno pojača obilježavanje njihovih protivnika. Naglašava se također iskriviljavanje značenja pojmove „oslobodenje“ i „zahvalnost“. Neki napadi na spomenike na grobljima bili su najvjerojatnije rezultat neslaganja sa sadržajima koji se iz njih mogu iščitati, a ne sa samim njihovim postojanjem. U slučaju takve argumentacije učinkovit lijek jesu ranije opisani postupci neutralizacije, primjerice promjena naziva objekta, sadržaja ploča koje se na njemu nalaze i objašnjavanje njihova prvotnog značenja. Primjer toga i ranijeg argumenta može biti onaj koji su isticali organizatori happeninga u Skaryszewskom parku: „Ne pristajemo na spomenike Crvene armije. Ta armija nije donijela nikakvo oslobođenje već novu okupaciju, koja je potrajala do 1989. godine. Zločinačke i totalitarne armije ne zaslužuju takve spomenike.“⁷⁸

Treća vrsta argumentacije temelji se na praktičnim aspektima, poput estetike određenog objekta, na tome da on narušava arhitektonsku ravnotežu, da utječe na smanjenje vrijednosti okolnih zemljišta i zgrada, nastanak novog arhitektonskog plana koji predviđa njegovo uklanjanje, te napokon njegovo loše tehničko stanje i opasnost koju izaziva povezanu s nedostatkom finansijskih sredstava za restauraciju. Dosta je tipična tvrdnja poput one da „trošenje javnog novca na restauraciju spomenika ‘Bratstva po oružju’ koje je bilo fiktivno bratstvo [...] trebamo smatrati apsurdom“.⁷⁹ Istančanje takvih pitanja donosi ipak u konačnici različite efekte i – da zanemarimo glasove stanovnika, u slučaju kojih bi eventualna promjena imala posljedice za svakodnevni život – primjenjuje se samo kao dodatni argument kojim se podupire uvjerenje tih aktera o nužnosti određenih akcija prema objektima. Primjerice, loše tehničko stanje spomenika ponekad je bilo razlog njihove demontaže, ali ponekad i restauracije, u nekim pak situacijama godinama nije uzrokovalo nikakvo djelovanje.

Argumente u prilog ostavljanja spomenika i njihova njegovanja možemo također podijeliti u nekoliko kategorija. Prvenstveno valja spomenuti vrijednosne i relativizirajuće argumente koji pokazuju da ti objekti imaju neku vrijednost koja bi i danas trebala biti priznata. Koristi se nekoliko strategija, među ostalima ističući doprinos SSSR-a pobredi nad III. Reichom i pripajanje Poljskoj novih teritorija, a komunističkog državnog aparata stabiliziranju situacije u zemlji i njezinoj poslijeratnoj obnovi. Na temelju tih tvrdnji opravdava se da se usprkos svim negativnim aspektima komunizma može govoriti o njegovim pozitivnim stranama i da se one

78 *Happening działaczy PiS przerwany. Chcieli wysłać komunistyczny pomnik Putinowi*, 9. svibnja 2014, <http://www.polskieradio.pl/5/3/Artykul/1120659,Happening-dzialaczy-PiS-przerwany-Chcieli-wyslac-komunistyczny-pomnik-Putinowi> [pristup: lipanj 2015]. Vidi: M. Korkuć, *Polityka pamięci*, s. 229.

79 *Nie dla Czterech Śpiących!*, 17. siječnja 2012, <http://www.polskieradio.pl/39/1240/Artykul/518732,Nie-dla-Czterech-Spiacych> [pristup: lipanj 2015].

ne smiju zaboravljati. Ti se argumenti ističu prvenstveno u odnosu na objekte posvećene vojnicima, bilo Crvene armije, bilo Narodne armije, a i njihovim zapovjednicima, kao što su Świerczewski ili Berling. U odnosu na spomenik potonjem, jedan od stanovnika područja u kojem se objekt nalazi ocijenio je da su „Berlingovi vojnici izvršili desant na drugu stranu Visle u rujnu 1944. godine i tamo su umirali zajedno s varšavskim ustanicima [...] Ako poštujemo te vojnike, trebali bismo poštivati i njihova zapovjednika.“⁸⁰ Kao protuargument onome da bi bolje bilo odavati počast običnim vojnicima, a ne njihovome zapovjedniku koji izaziva kontroverze, jedan od veterana rekao je: „Kad bih stigao, možda bih otisao s Andersom. Ali nisam, pa je general Berling moj general. Ako ga netko polijeva bojom, to kao da meni lice polio. Vidjet ćete. Vremena će se promijeniti i opet neki drugi general će biti pravilniji. Da se netko drugi borio pod krivim generalom.“⁸¹ Relativizirajući argumenti se ipak najčešće koriste prema spomenicima običnih vojnika – žrtava rata, koji – neovisno o ideologiji koju su nosili – zaslužuju poštovanje. Protiv zagovornika njihova uklanjanja pojavljuje se optužba da, deklarirajući vraćanje na normalnost, nameću svoju subjektivnu perspektivu ostatku društva. Primjer može biti glas u raspravi o ščecinskoj odluci o uklanjanju spomenika Crvenoj armiji: „O tome da je spomenik potreban svjedoči brojno cvijeće i svijeće koji se polažu i pale kod njega prilikom godišnjice 26. travnja i 8/9. svibnja. Ne može se jednoznačno tvrditi da spomenik ne uživa nikakvu podršku javnosti (kako se tvrdi u obrazloženju), ako se polaže cvijeće i pali svijeće.“⁸²

Upozorava se također da će, htjeli mi to ili ne, stacioniranje sovjetske vojske i prisutnost komunističke ideologije ostati element poljske povijesti kojeg se moramo sjećati i koji kao svaka epoha ostavlja svoj trag u kulturi. Primjerice, braneći ulicu 22. srpnja, jedan je općinski načelnik rekao: „Na taj je dan proglašen Manifest PKWN u Moskvi, no to je povjesna činjenica. U našoj općini nema nikakvoga ubojice, a stanovnici su se navikli na ime ulice kroz 70 godina.“⁸³ Na beskompromisno mijenja-

80 *Czerwoną farbą w pomnik generała Berlinga*, 21 sierpnia 2007, <http://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/1,34889,4423166.html> [pristup: lipanj 2015].

81 *Kombatanci, komuniści: dziwna uroczystość pod pomnikiem*, 28. travnja 2012, http://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/1,34889,11633901,Kombatanci_komunisci_dziwna_uroczystosc_pod_pomnikiem.html [pristup: lipanj 2015]. Valja napomenuti da u argumentaciji IPN-a nisu uočljive nikakve bitne razlike između pozicije Berlinga koji se dobrovoljno podredio Sovjetskom Savezu i njegovih „prevarenih vojnika“. Vidi: IPN: „Skansen“ komunistycznych pomników PRL-u nie będzie „socrealistycznym Disneylandem“, 15. svibnja 2016, <http://www.gazetapravna.pl/artykuly/943779,ipn-skansen-komunistycznych-pomnikow-prl-u.html> [pristup: srpanj 2016].

82 *Projekt odluke o uklanjanju Spomenika zahvalnosti Crvenoj armiji u Szczecinu*: http://bip.um.szczecin.pl/chapter_50654.asp?so_id=30039EA3E2DA44D0A0EFC42042881DD1, zapisnici sjednica Gradskog vijeća Szczecina z dnia 17. svibnja 2016 http://bip.um.szczecin.pl/sesjerm/Kadencja_VII_20160517.htm [pristup: lipanj 2016].

83 Dekomunizacija. Muszą zmienić nazwy ulic, ale... nie wiadomo, których, 20 sierpnia 2016, <http://wroclaw.wyborcza.pl/wroclaw/1,35751,20572746,-dekomunizacja-musza-zmienic-nazwy-ulic-ale-nie-wiadomo.html#BoxLokW-rocImg> [pristup: kolovoz 2016].

nje imena ulica upozorava i Rafał Chwedoruk: „Ako bismo pokušali eliminirati sve nejednoznačne ličnosti čija imena nose ulice i trgovi, bojim se da bi nam ostalo samo nekoliko pjesnika. Roman Dmowski bio je zastupnik u ruskoj Dumi, Józefa Piłsudskog optuživali su da je austrijski ili njemački agent. Možemo također raspravljati nisu li naše vojnike kod Monte Cassina instrumentalizirano iskoristili saveznici.“⁸⁴

Istoj kategoriji argumenata pripada i obrana spomenika s obzirom na to da su se uklopili u kulturni krajolik grada ili su čak postali njihovi simboli. O tome najbolje svjedoči primjer Legnice i komentar koji se pojavio na internetu u vezi rasprave na temu tamošnjeg spomenika „Poljsko-sovjetskog prijateljstva“: „Dalje ruke od naše dvojice Ivana. Ovo već odavno nije simbol komunizma. Głomb [Jacek, direktor kazališta u Legnici] je u pravu da je to simbol grada i ljudi izvan Legnice ne bi smjeli o njemu govoriti.“⁸⁵ Osim spomenika vojnicima i vojskama, slični argumenti iznose se uz najveći i najupadljiviji objekt u Poljskoj – varšavsku Palaču kulture i znanosti.⁸⁶

U obrani sovjetskih spomenika korišteni su i formalno-diplomatski argumenti, u kojima se ukazuje na potrebu poštivanja međunarodnih sporazuma vezanih uz očuvanje spomenika; u tom se slučaju koriste i primjeri „civiliziranog“ tretiranja takvih spomenika u zapadnim zemljama, primjerice Njemačkoj i Austriji. Naglašava se da kršenje pravila i običaja može izazvati retorije u odnosu na poljske spomenike na Istoku. Dotičući se teme uklanjanja sovjetskih spomenika, ljevičarski političari govorili su među ostalima da „u osjetljivoj međunarodnoj situaciji postoji neka granica provokativnog ponašanja,“⁸⁷ te da se „treba sjećati Rusije, bio je napad na ambasadu, a sada trebamo blokirati postavljanje spomenika koji je važan za tu zemlju?“⁸⁸

Napokon, zaštitnici takvih objekata ističu pragmatično-edukacijske argumente. S jedne strane, slično kao i u obrazloženjima protiv njihova postojanja, skreće se pozornost na troškove, u ovom slučaju ne one koji su vezani uz daljnje održavanje već uz eventualne promjene (posebno premještaj ili uklanjanje spomenika, dok su u slučaju imena ulica mnogo teže posljedice po obične građane koji moraju promijeniti adrese u dokumentima, na vizitkama itd.), a tome se pridružuju argumenti da to nisu

84 Dekomunizacja ulic w Warszawie. „Zostawcie ulicę Dąbrowszczaków“, 1. srpnja 2015, http://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/1,34862,18280462,Dekomunizacja_ulic_w_Warszawie_Zostawcie_ulice_Dabrowszczakow_.html [pristup: srpanj 2015].

85 Spór o pomnik w Legnicy, 23. svibnja 2013, <http://www.prw.pl/articles/view/28762/Spor-o-pomnik-w-Legnicy> [pristup: lipanj 2015].

86 Vidi opširan članak na temu Palače kulture, koji zanimljivo opisuje i njezin značaj i suvremene rasprave: K. Rokicki, *Kłopotliwy dar: Pałac Kultury i Nauki*, u: J. Kochanowski et al. (ur.), *Zbudować Warszawę piękną. O nowy krajobraz stolicy 1944–1956*, Warszawa 2003.

87 Happening działaczy PiS przerwany. Chcieli wysłać komunistyczny pomnik Putinowi, 9. svibnja 2014, <http://www.polskieradio.pl/5/3/Artykul/1120659,Happening-dzialaczy-PiS-przerwany-Chcieli-wyslac-komunistyczny-pomnik-Putinowi> [dostęp: czerwiec 2015].

88 Nie dla Czterech Śpiących!, 17. siječnja 2012, <http://www.polskieradio.pl/39/1240/Artykul/518732,Nie-dla-Czterech-Spiacych> [pristup: lipanj 2015].

važna pitanja te ne bi trebala zaokupljati interes političara, koji bi se trebali suočiti s mnogo većim izazovima. Ovdje su karakteristični argumenti poput: „za mene nije nikakva razlika. Ima ozbiljnijih poslova od imena ulica. To se trebalo odraditi u 1990-im godinama“⁸⁹ a ne sada, „ja uopće ne gledam ploču s imenom ulice. Na prosto živim ovdje i dobro mi je s time.“⁹⁰ Vijećnik iz Poznanja, koji je tu funkciju obnašao od početka III. Poljske Republike priznao je: „Promjene generalno, koje su se dogodile početkom devedesetih, dočekivane su uz odobravanje. S protokom vremena bilo je sve teže.“⁹¹

Neki političari koji zagovaraju promjene na vrlo odlučan način odbijaju takve argumente, smatrajući ih „besmislenima i glupima“⁹² tvrde da „ne bi trebalo biti tako da povjesno sjećanje gubi bitku s problemima svakodnevnog života“, ili banaliziraju optužbe da će promjena izazvati praktične probleme.⁹³ Takve tvrdnje ipak ne djeluju

-
- 89 *Zmieniamy komunistycznych patronów ulic*, 9. ožujka 2014, <http://www.wspolczesna.pl/wiadomosci/bialystok/art/4883323,zmieniamy-komunistycznych-patronow-ulic,id,t.html> [pristup: srpanj 2016].
- 90 *(Nie)chciani patroni ulic. Mieszkańcy przeciwni zmianom*, 26. studenog 2015, <http://olsztyn.tvp.pl/22811840/niechciani-patroni-ulic-mieszkancy-przeciwni-zmianom>, [pristup: srpanj 2016].
- 91 *Święty Marcin lepszy od Czerwonej Armii. 25 lat temu Poznań wyrzucił komunistów z ulic*, 29. rujna 2014, <http://www.tvn24.pl/poznan,43/swiety-marcin-lepszy-od-czerwonej-armii-25-lat-temu-poznan-wyrzucił-komunistów-z--ulic,472794.html> [pristup: lipanj 2015].
- 92 Vijećnik iz Poznanja: „Imena ulica valja promijeniti iz istih razloga iz kojih su se Nijemci nakon rata pozabavili svojom sramotnom nacističkom prošlošću. Bez otezanja ukinuli su imena poput Hitlerstrasse, ili Himmlerplatz, a nitko pritom nije tvrdio da je to komplikirano za stanovnike jer bi se izložio prošlosti [vjerojatno je trebalo biti „smiješnost“ – BR]. Također bismo i mi trebali prekinuti s ljudima koji su bili junaci sramotnog dijela naše povijesti, komunističkim aktivistima, jer komunizam je već potpuno kompromitiran. Financijski argumenti, navodni visoki troškovi te operacije meni ne djeluju uvjerljivo. Potpuno su besmisleni.“ *Komuniści podzieliли Świerczewo*, 22. lipanja 2002, <http://poznan.naszmiasto.pl/archiwum/komuniści-podzieliли-swierczewo,360262,art,id,tm.html> [pristup: lipanj 2015].
- 93 Vijećnik iz Gdynie: „Podsjećam na veliku raspravu koja se vodila u Gdansku na temu ulice Radničkog jedinstva, danas Sv. Vojtjeha. Pokazalo se da su važni argumenti u stilu: „A kome to smeta?“, „Koliko košta?“ Troškovi vezani uz promjenu dokumenata, natpisa i ploča. Sada je slično. Pritom i pragmatizam mnogih koji govore da se poštar navikao, da je ploča na zgradi i neka ostane. Po meni, ulice bi trebale nositi imena osoba kojih se želimo sjećati, koje neosporno imaju zasluge, o kojima želimo pričati našoj djeci. Teško je pričati nešto zanimljivo o gospodinu Rzymowskom. To je naprosto jedan od pristaša komunističkog sistema, osoba angažirana u propagandi. Nikome nije napravio ništa nažao, ali nisam u stanju naći nikakav razlog da ulica nosi njegovo ime. To je dovoljan razlog da to mjesto u Gdyni nazovemo po nekom drugom, po nekome koga želimo da se stanovnici sjećaju. Ne bi trebalo biti tako da povjesno sjećanje gubi bitku s pitanjima svakodnevnog života.“ Političar PiS: „Ja sam isto dekomuniziran. Iz ulice Marchlewskog sada stanujem na ulici Piłsudskog i ponosan sam na to. Nije mi smetalo što sam morao promijeniti vozačku ili prometnu.“ *Kiedy ulice z poprzedniej epoki znikną z mapy Pomorza? „Te nazwy są upokarzające”*, 18. svibnja 2016, <https://radiogdansk.pl/index.php/audy-cje-rg/dokumenty-i-reportaze/item/42577-kiedy-ulice-z-poprzedniej-epoki-znikna-z-mapy-pomorza-te-nazwy-sa-upokarzajace.html> [pristup: srpanj 2016].

na stanovnike i pokazuju razmimoilaženje između pojedinih političkih aktera, posebno kada je u pitanju stav političara obilježen ignoriranjem problema svakodnevnog života koja je za većinu stanovnika najvažnija. Osim manifestacija pasivnog odbijanja, događale su se i akcije stanara usmjerenе na zaštitu imena ulica, primjerice Radničke u Opolu,⁹⁴ ili Oskara Langea u Tomaszowu Mazowieckom.⁹⁵ Značajan je i prosvjed stanovnika varšavske ulice Dąbrowszczaków.⁹⁶ U mjestu Świecie stanari su obranili ulicu „10. veljače“ koja je obilježavala „oslobođenje iz 1945. godine“,⁹⁷ a u Torunju se 82% stanovnika Ulice Narodne armije i 100% stanara Ulice Wincentija Pstrowskog izjasnilo protiv promjena.⁹⁸ Autori novog zakona, svjesni toliko raširenog otpora prema promjenama, pobrinuli su se da se ne može koristiti najznačajniji argument: zajamčili su besplatnu aktualizaciju sudskeih registara i važenje dokumenta koji sadrže stara imena ulica (čl. 5, točka 1),⁹⁹ što naravno ne označava uklanjanje svih poteškoća s kojima će se suočiti stanovnici.

Osim praktičnih pitanja, pojavljivao se i argument da ostanak spomenika ima opravdanje zbog edukativne vrijednosti: poučavanje mlađih generacija i upozoravanje da ne čine iste pogreške. U komentarima čitatelja ispod internetskih tekstova vezanih uz temu uklanjanja simbola prošlosti možemo naići i na sljedeće sugestije: „A ja bih želio pokazati sinu za nekoliko godina: Gledaj mali – ‘tako su izgledali ti zločesti dečki i takve su im stavljali spomenike. Ovdje nećemo položiti cvijeće – otići ćemo na Powązki i tamo ću ti pokazati grobove junaka i zapalit ćemo svijeću’. I volio bih da moj sin može svome sinu pokazati isto. Čemu rušiti? Neka ostane i bude

94 *W Opolu zostaną stare nazwy ulic*, 17. rujna 2007, <http://www.nto.pl/wiadomosci/opole/art/4070205,w-opolu-zostana-stare-nazwy-ulic,id,t.html> [pristup: lipanj 2015].

95 *Ulica Oskara Langego w Tomaszowie: mieszkańcy nie chcą zmiany nazwy*, 29. prosinca 2015 <http://www.dzienniklodzki.pl/artykul/9237289,ulica-oskara-langego-w-tomaszowie-mieszkancy-nie-chcia-zmiany-nazwy,id,t.html> [pristup: srpanj 2016].

96 *Dekomunizacja ulic w Warszawie. „Zostawcie ulice Dąbrowszczaków”*, 1. srpnja 2015, http://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/1,34862,18280462,Dekomunizacja_ulic_w_Warszawie_Zostawcie_ulice_Dabrowszczakow_.html [dostęp: lipiec 2015]. Ovi veterani gradaškog rata u Španjolskoj bili su impuls mnogih političkih rasprava u III RP. Vidi moj članak: *Dąbrowszczacy i pamięć o hiszpańskiej wojnie domowej w Polsce Ludowej*, „Pamięć i Sprawiedliwość” Nr 1(21)/2013.

97 *Świecie jest już po lustracji ulic*, 4. travnja 2007, <http://nowosci.com.pl/62245,Swiecie-jest-juz-po-lustracji-ulic.html> [pristup: lipanj 2015].

98 *SLD bronii nazw ulic Gagarina i Pstrowskiego*, 29. travnja 2016, <http://nowosci.com.pl/353881,SLD-broni-nazw-ulic-Gagarina-i-Pstrowskiego.html> [pristup: srpanj 2016]. Primjetan je također otpor prema informativnim akcijama povjesničara: na susretu u Nidzici iznesena je tvrdnja da i dalje postoji paralelna povijest: „vi imate svoju povijest, a mi svoju”. *Mieszkańcy Nidzicy nie zgodzili się na zmianę nazw ulic upamiętniających działaczy komunistycznych*, 28. studenog 2015, <http://www.polskieradio.pl/5/3/Artykul/1550316,Mieszkancy-Nidzicy-nie-zgodzili-sie-na-zmiane-nazw-ulic-upamietniajacych-dzialaczy-komunistycznych> [pristup: srpanj 2016].

99 Dz.U. 2016, poz. 744. Ustawa z dnia 1 kwietnia 2016 r. o zakazie propagowania komunizmu lub innego ustroju totalitarnego przez nazwy budowli, obiektów i urządzeń użyteczności publicznej, <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20160000744>.

pouka budućim naraštajima. Rušenje spomenika je prava komuna (komunizam). Kada to radimo, postajemo slični njima.¹⁰⁰ „Spomenici bi trebali ostati jer podsjećaju nove naraštaje na okupatore i povijest te okupacije, ali bi se trebali premjestiti u ‘Park okupatora’, a kod svakog bi se trebala naći informacija o uzrocima i posljedicama te okupacije. Tada će naše sinove, njihove sinove, unuke i prounuke podsjećati na tužnu povijest života u ona vremena.“¹⁰¹ Kako se čini, taj prijedlog bit će ostvaren u Bornem Sulinowu.

Rasprava o imenima ulica je istovremeno i rasprava o ovlastima lokalnih vlasti. U komentaru novom dekomunizacijskom zakonu gradonačelnik Gdanska Paweł Adamowicz rekao je da „lokalna samouprava stoljećima odlučuje o imenovanju ulica i trgova. Središnja vlast i Sejm ne bi se trebali miješati u to. Možemo kazati ‘Ruke sebi!’. Zbog toga pravnici analiziraju mogućnost podnošenja ustavne tužbe. Ima mnogo prečih pitanja u Gdansku. Ja u tome vidim tipično ideološko djelovanje. Od vlaste bih očekivao promjene u gospodarstvu koje donose razvoj. Ako gradsko vijeće Gdanska u 1990-ima nije željelo promjene, onda je očito imalo neke jake razloge da ne mijenja. Danas je desničarenje u modi, ali trebamo li sve mijenjati u jedan uzorak?“ Slično govori Robert Biedroń, gradonačelnik Ślupska: „Zamislimo parlament koji se može promijeniti i onda će odlučiti provesti dekristijanizaciju ili defeminizaciju ulica. Nije u tome stvar u lokalnoj samoupravi. Naše je pravo da odlučujemo kako se trebaju zvati ulice. Određeno razmišljanje o imenima je nužno. No volio bih da se to razmišljanje ne događa u Sejmu, gdje nemaju pojma što žele stanovnici Ślupska.“¹⁰²

Zaključak

Rasprava o dekomunizaciji javnog prostora u Poljskoj povod je da se raspravlja o mnogim temama: povjesnoj svijesti (poznavanju suvremene povijesti i njezinog značaja), identitetu (poistovjećivanju s Poljskom kao jedinstvenom zemljom ili privrženosti nekoj regiji i njezinoj posebnoj tradiciji), političkim interesima (impulsu koji potječe sve aktere na akcije), napokon o političkoj kulturi (reaktivnosti društva naspram namjera vlasti i sposobnost samoorganiziranja radi utjecaja na nju). Ovaj

100 *Umyli pomnik Żołnierzy Radzieckich. „Wymazano go fekaliami”*, 15. travnja 2015, <http://tvnwarszawa.tvn24.pl/informacje,news,umyli-pomnik-zolnierzy-radzieckich-wymazano-go-fekaliami,164873.html> [pristup: lipanj 2015].

101 *Rosja do Bułgarów: Przeistaćie malować sowieckich żołnierzy na różowo*, 22. kolovoza 2014, http://wyborcza.pl/1,76842,16516345,Rosja_do_Bulgarow_Przestancie_malowac_sowieckich.html [pristup: lipanj 2015].

102 *Kiedy ulice z poprzedniej epoki znikną z mapy Pomorza? „Te nazwy są upokarzające”*, 18. svibnja 2016, <https://radiogdansk.pl/index.php/audycje-rg/dokumenty-i-reportaze/item/42577-kiedy-ulice-z-poprzedniej-epoki-znikna-z-mapy-pomorza-te-nazwy-sa-upokarzajace.html> [pristup: srpanj 2016].

još nedovršeni proces – iako uz danas jasno uočljivu determinaciju institucija vlasti možda će skoro biti priveden kraju – ukazuje na složenost problema: nužnost pomirenja monocentričkog povijesnog narativa koju promoviraju vlasti s različitim gledanjem na te probleme u različitim regijama te apolitičkim stajalištima koja traže primat svakodnevnih problema. Dodatni čimbenik koji utječe na proces o kojem je bilo riječi jest korištenje tih pitanja u kontekstu političke borbe – kako unutrašnje (u slučaju koje iznimno niska popularnost ljevice u posljednjim godinama može utjecati na stišavanje sukoba), tako i vanjske (u kojoj eskalacija napetosti između Poljske i Rusije može dovesti do suprotnog razvoja, do daljnog jačanja i zaoštravanja sukoba).

U cilju izbjegavanja konfrontacijske situacije tijekom rješavanja sukoba valjalo bi prije početka akcija stvoriti ozračje međusobnog razumijevanja i poštivanja argumentata, izbjegavati pokušaje nametanja rješenja odozgo, ali i sprečavati akcije koje bi mogle izazvati sukob na vanjskom planu. Analiza akcija koje su do sada poduzimali svi akteri, vodi zaključku da ti uvjeti nisu ispunjeni. Tema dekomunizacije javnog prostora dijelit će društvo pretvarajući se za pojedine političke aktere možda ne u najvažniju, ali svakako u jednu od najvažnijih platformi u borbi za vlast.

TOMASZ STRYJEK

Institut za političke studije Poljske akademije znanosti, Varšava

RAT ZA SJЕĆANJE U SREDNJOJ I ISTOČNOJ EUROPI 2005- 2010. STRATEGIJE POLITIKE LITVE, LATVIJE, ESTONIJE, UKRAJINE, POLJSKE I RUSIJE¹

Termin „politika sjećanja“ (njem. *Erinnerungspolitik*) formuliran je u devedesetim godinama prošlog stopeća na njemačkom jezičnom prostoru za predmet novog interesa historiografije i političkih znanosti.² U zemljama istočno od Njemačke brzo je prihvaćen među publicistima i političarima, ali je dosta dugo trebalo da dobije priznanje u znanstvenoj zajednici. Izvorište te rezerviranosti, koju su najjasnije iskazivali povjesničari, bilo je uvjerenje da historiografiju treba braniti od politike jer – kako se argumentiralo – tek se sasvim nedavno uspjela oslobođiti uloge pomoćnice propagande. Nesporazum, koji je nastao iz razumijevanja politike sjećanja ne kao znanstveno-istraživačke kategorije, već kao pokušaja demaskiranja politizacije povjesničara, proizlazio je s jedne strane iz povjesničarske nesklonosti da se razmišlja u teorijskim kategorijama (napokon, oni reprezentiraju najviše ideografsku među humanističkim naukama), s druge – posebno u Poljskoj – iz političkog konteksta u kojem se taj termin u prvim godina 21. stoljeća sve češće pojavljivao u javnoj raspravi (parolu o „novoj“ politici sjećanja, koja bi trebala pripremiti društvo za suprotstavljanje „vanjskim“ ugrozama, zagovarali su tada deklarirani kritičari cijelokupnih postignuća suvremene III. Poljske Republike). U svakom slučaju, recepcija tog termina u humanističkim je znanostima kasnila skoro cijelo desetljeće, dok je sama pojавa – shvaćena kao javno konstruiranje slika o prošlosti i njihovo korištenje u cilju oblikovanja simbola i identiteta – u zemljama Srednje i Istočne Europe živjela istovremeno svoj život, svjedočeći jasno da zavređuje da postane predmet istraživanja. Kako se čini, dogodilo

-
- 1 Prva verzija teksta objavljena je u časopisu *Kultura i Społeczeństwo* (2011, nr 4, s. 191–224). Nastala je u sklopu istraživačkog projekta Ministarstva znanosti i visokog školstva realiziranog u razdoblju 2008–2011. u Odjelu povijesti istočnih zemalja ISP PAN. Plod rada istraživača na tom projektu sadržan je u knjizi: Grzegorz Motyka, Rafał Wnuk, Tomasz Stryjek, Adam F. Baran, *Wojna po wojnie. Antysowieckie podziemie w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1944–1953*, Gdańsk–Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2012.
- 2 U Njemačkoj taj pojam te pojmovi „politika prošlosti“ (njem. *Vergangenheitspolitik*) i „politika povijesti“ (njem. *Geschichtspolitik*) u svakodnevnoj upotrebi tretiraju se kao sinonimi: Anna Wolff-Powęska, *Pamięć – brzemię i uwolnienie. Niemcy wobec nazistowskiej przeszłości (1945–2010)*, Poznań: Zysk i S-ka, 2011, s. 69–70.

se čak i to da je, prije nego što je taj termin konačno ušao u jezik znanosti, proteklo vrijeme u kojem je politika sjećanja ostavila vrlo snažan trag u javnom životu, barem u području međunarodnih odnosa.

Mnogo ukazuje na to da je proteklo desetljeće, a posebno godine 2005-2010, bilo razdoblje u kojem je „rat za sjećanje“ na zbivanja iz vremena Drugoga svjetskog rata i razdoblja do 1953. godine u odnosima između Rusije, baltičkih država, Ukrajine i Poljske ušao u svoj zenit, a korištenje slike prošlosti postalo je element igre za takve stvari kao što su rute transporta engergenata ili pristupanje nekadašnjih sovjetskih republika NATO-paktu. Ako pretpostavimo da je razdoblje najužarenijih međunarodnih sporenja već iza nas, možemo pokušati rezimirati korištenje sjećanja u međunarodnim odnosima između država regije. Cilj ove analize jest s jedne strane prezentiranje modela i strategija politike sjećanja na događaje razdoblja 1939-1953. u Litvi, Latviji, Estoniji i Ukrajini (s posebnim naglaskom na prvu i potonju) provođene od kraja devedesetih godina 20. stoljeća, a s druge strane skiciranje najvažnijih događaja u kronologiji međunarodnog sukoba oko sjećanja u razdoblju 2005-2010. Riječ je među ostalim o pokušaju objašnjavanja zbog čega su baltičke države izabrale i provode dijaloško-persuazivnu strategiju prema EU i konfrontacijsku naspram Rusije, dok pokušaj korištenja njihovih iskustava u Ukrajini nije uspio. Takvo postavljanje problema obvezuje nas na prezentaciju također ruskih djelovanja prema zapadnim susjedima na ovome polju. Dio prostora posvetit ću također politici sjećanja na događaje razdoblja 1939-1953. u Poljskoj kao državi koja ima veći utjecaj na međunarodne odnose u regiji.

Politika sjećanja u posljednjih petnaest godina poprimila je u svijetu veći značaj, no iz toga ne proizlazi da su motivi njezina vođenja toliko bitni da ih možemo smatrati čimbenicima koji su u konačnici presudni za izbijanje međunarodnih sukoba. Bez sumnje je u pravu Dominique Moisi kada naglašava značaj za međunarodne odnose takvih emocija kao strah, poniženje ili nada, koje prate društva u pojedinim djelovima svijeta u njihovom nadmetanju s ostalima.³ Ipak, ono što po njegovu mišljenju najviše razlikuje društva, izazivajući kod njih osjećaj ljubomore i ponosa, straha i samouvjerjenja, nisu same po sebi različite kulturne vrijednosti, ni sjećanje na minule sukobe između zemalja koji pripadaju različitim „civilizacijama“, već njihova trenutna i očekivana razina društvene energije, o kojoj ovisi tempo ekonomskog razvoja i napredovanje ili nazadovanje političkih i kulturnih utjecaja. U toj interpretaciji politika prema sjećanju (područje koje Moisi uostalom uopće ne izdvaja iz cjeline međunarodnih odnosa) među uzrocima suvremenih napetosti igra „sekundarnu“ ulogu u odnosu na gospodarstvo i geopolitiku.

³ Dominique Moisi, *Geopolityka emocji: jak kultury strachu, upokorzenia i nadziei przeobrażają świat* (prijevod R. Włoch), Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2012.

Iako je teza da je već prošla konjunktura za jačanje virtualnih ratova vrlo riskantna (jer ni u jednoj od navedenih država s političke scene nisu otišle stranke i skupine koje pridaju veliku pažnju takvim akcijama), ipak ima naznaka na temelju koje je možemo pokušati braniti. Prva su rezultati parlamentarnih i predsjedničkih izbora iz razdoblja 2007-2012. S jedne strane, pobjede centra i desnog centra u Poljskoj, Latviji i Estoniji, te ljevice i lijevog centra u Litvi nad desnim i ekstremno desnim strankama rezultirala je prelaskom na takvu politiku prema Rusiji u kojoj pitanja odnosa prema prošlosti nisu toliko isticana. S druge strane, u Ukrajini su u razdoblju 2010-2014. vlasti uvelike težile uklanjanju povijesnih pitanja iz agende ukrajinsko-ruskih odnosa.

Rusija je u drugo desetljeće 21. stoljeća ušla uz znakove kontinuiteta u unutrašnjoj i međunarodnoj politici. U prethodnom razdoblju bila je to politika konzerviranja mitova iz razdoblja šezdesetih-osamdesetih godina prošlog stoljeća na čelu s mitom o izuzetnoj ulozi u pobjedi nad fašizmom u Europi u vrijeme Velikog domovinskog rata. U Rusiji se, za razliku od njezinih zapadnih susjeda, nisu vodile tako velike rasprave oko događaja iz razdoblja tridesetih-pedesetih godina 20. stoljeća. S jedne strane, njihovo vođenje nije se uklapalo u strategiju modernizacije „odozgo“ koju su provodile vlasti, s druge – nije bilo pritiska izvana da se Rusi suoče sa sovjetskom prošlošću oslanjajući se na suvremene vrijednosti zapadnog svijeta. Drugačije nego u baltičkim zemljama, Ukrajini i Poljskoj, u Rusiji u prvom desetljeću 21. stoljeća strategije politike sjećanja nisu postale jedna od osnovnih metoda društvene mobilizacije. Nema također čvrstih temelja da se nju optuži za pokretanje spomenutog „rata za sjećanje“ (slično kao što se ne može govoriti o predumišljaju po tom pitanju kod bilo kojeg od ostalih sudionika). Prema promjenama sjećanja na događaje iz razdoblja 1939-1953. kod susjeda, ruske su vlasti zauzele konzervativnu poziciju. No, kada su osjetile da je zbog toga njihova interesna zona u Istočnoj Europi ugrožena, posegnule su za bogatim arsenalom sredstava korištenih u propagandnim ratovima. Ništa se po tom pitanju nije promijenilo ni nakon što je Vladimir Putin ponovno preuzeo funkciju predsjednika u svibnju 2012. godine. Bez obzira na to hoće li vlasti i javnost ruskih susjeda prihvatići da je ta zemљa devedesetih godina izvršila dostatan „obračun sa sovjetskom prošlošću“ ili naprotiv – desovjetizaciju sjećanja i dalje će smatrati uvjetom ne samo njezine demokratizacije, već i potpunog sudjelovanja u međunarodnim odnosima, morat će u obzir uzimati ovu konzervativno-kontraofenzivnu strategiju ruske vlade. Smatram da bi, izvlačeći zaključke iz toga da dosadašnji sukobi s Rusijom nisu donijeli uspjehe, vladajuće skupine u susjednim državama trebale postupati opreznije u korištenju „oružja sjećanja“ u odnosima prema svome istočnom susjedu.

Drugi preduvjet koji odlučuje o smanjenju konjunkture za korištenje sjećanja na razdoblje 1939-1953. u međunarodnim odnosima u Srednjoj i Istočnoj Europi ima demografski karakter. Odlaze, a do 2030. godine potpuno će nestati svjedoci

Drugoga svjetskog rata i staljinističkih represija. Na prirodan način oslabit će osjećaj društvene povezanosti s događajima čiji sudionici nisu, prema bilo čijem mišljenju, dovoljno vrednovani (nagrađeni ili rehabilitirani). Smatram da će se to dogoditi neovisno o tome što će s protokom vremena pobjeda antifašističke koalicije u službenim narativima i javnim ritualima ostati još nekoliko desetljeća jedan od dva (pored Holokausta) „zaglavnih kamenova“ europskog sjećanja na 20. stoljeće. Malo je vjerojatno da bi njegovo mjesto mogli zauzeti događaji iz povijesti središnjeg i istočnog dijela kontinenta kao što su: sovjetska okupacija iz razdoblja 1939-1941, staljinističke represije u godinama 1944-1953, otpor prema sovjetcizaciji i borba za „otvaranje prozora prema Europi“ koju simboliziraju revolucije 1953, 1956, 1968, 1980-1981, napokon čak i Jesen naroda i raspad sovjetskog bloka u razdoblju 1989-1991. Ni jedan od tih događaja koji su se zibili u Europi nakon 1945. godine nije imao dovoljno općeeuropski značaj da bi ugrozio datum 8. (ili 9.) svibnja u ulozi najznačajnije godišnjice svih Europljana. S takvim europskim sjećanjem najteže će se biti pomiriti dijelu javnosti baltičkih država te zapadne Ukrajine. Ipak, događaji iz razdoblja 2005-2010. smanjili su mogućnost promjene tog stanja, a ovu dekonjunkturu nije promijenila niti revolucija 2013/2014. u Ukrajini.

Model politike sjećanja – baltičke zemlje i Poljska

U posljednjih nekoliko godina među državama koje su nastale raspadom SSSR-a Litva, Latvija i Estonija isticale su se ne samo pravcem gospodarskih i političkih promjena, već i modelom i strategijom politike sjećanja. U baltičkim su zemljama potkraj prvog desetljeća nezavisnosti vlasti odlučile posvetiti politici sjećanja posebnu pažnju. Smatrali su da je uvjet uspjeha cjelokupnog procesa političke i gospodarske transformacije (tranzicije) da historiografija izradi onaku sliku prošlosti koja će društvu nadoknaditi troškove reformi te ojača osjećaj privrženosti građana državi, a istovremeno donese poboljšanje imidža na međunarodnom planu. Izbor te strategije dogodio se u uvjetima s jedne strane parlamentarno-kabinetske forme političkog ustroja, pluralizirane stranačke scene i slobodnih medija, a s druge – kandidature tih zemalja za EU i NATO te izazova da se ispune kriteriji koji su te organizacije postavljale. U podjeli vlasti između središnjih državnih tijela predstavničkim institucijama, jednodomnim parlamentima, ne samo što je dodijeljen snažan mandat vršenja zakonodavne vlasti i kontrole u odnosu na vladu, već im je dodijeljena i uloga glasnogovornika javnosti u raznim područjima, također i u odnosu na tretiranje povjesnih tema. Istovremeno, šefovi država imali su relativno uske ovlasti, prvenstveno reprezentacijskog karaktera, a s druge strane vezane uz vršenje funkcije arbitra između triju vlasti (zakonodavne, izvršne i sudske).

Šefovima baltičkih država tako smještenima u političkom sustavu, biranim u parlamentima i odjeljenima od tekućih pitanja upravljanja zemljom (uz određene

posebnosti Litve, gdje mandat predsjednika potječe iz izravnih izbora, što je tu zemlju približavalo poljskom modelu državnog uređenja), pripala je uloga svojevrsnih simbola identiteta i „čuvara nacionalnih sjećanja“. Politika sjećanja baltičkih zemalja nastala je na polju koje je odredilo djelovanje triju unutrašnjih čimbenika – predsjednika, parlamenta i javnosti konstitutivnog naroda, te jednog vanjskog čimbenika – europske javnosti. U takvom modelu odnos međusobnog djelovanja snažno je konsolidiran, čemu služi pridavanje u javnim raspravama velikog značaja ugrozama kakve za male identitetske zajednice predstavljaju suvremeni procesi globalizacije. Čimbenik koji do sada nije našao mjesto u okviru tog „trokuta“ jesu nacionalne manjine, s njihovim sjećanjem na razdoblje 1939-1953, u pravilu antagonističkim naspram sjećanja konstitutivnog/većinskog naroda. Stanovništvo koje govori ruski podršku svojoj viziji povijesti nalazi u politici Rusije, ali ta činjenica ipak ne navodi vlasti baltičkih zemalja na stvaranje narativa koji bi se temeljio na ravnoteži očekivanja većine i manjine. U praksi vlasti ipak ne sprečavaju manjine u javnom manifestiranju alternativnog sjećanja.

Godine 1998. predsjednici baltičkih država osnovali su povjerenstva povjesničara, uz sudjelovanje stručnjaka iz inozemstva, za razradu pojedinih aspekata povijesti razdoblja 1940-1991. Iako je svako od njih imalo ponešto drugačiji oblik, ovlasti i područje interesa, svugdje je ipak dobilo prioritet u okviru politike sjećanja. Usprkos pokušajima koji su poduzimani uglavnom u početnoj fazi postojanja, u njihovom se sastavu nisu održali predstavnici ruske historiografije koji bi reprezentirali akademiske strukture. U toj situaciji baltička povjerenstva suočavala su se u svom radu sa sjećanjem konstitutivnih naroda, a uzimala su u obzir i europski narativ o nacizmu, Holokaustu i Drugome svjetskom ratu, iako u ocjeni spornih pitanja nisu u obzir uzimana stajališta ruskih znanstvenika.⁴

Vlasti baltičkih država, neovisno o stranačkim bojama, ozbiljno su pristupale očekivanjima koja su dolazila izvana, nastojeći stimulirati pravce rasprave o povijesnim temama i pridajući veliku pažnju poučavanju povijesti. U javnosti konstitutivnih naroda još uvijek je dominantno uvjerenje o potrebi obrane „naše“ interpretacije događaja iz 1939-1953, zagovaranje alternativnih interpretacija često se doživljava kao pogodovanje stranom imperiju i djelovanje protiv vlastite države. Razumijevanje vlastite zajednice u velikoj se mjeri temelji na etničkim vrijednostima, a međusobno isključiva sjećanja tog razdoblja petrificiraju barijeru koja dijeli manjine od punog sudjelovanja u političkom životu. Baltičke zemlje predstavljaju interesantan „poligon“ iskustava praktične primjene pravila zaštite prava manjina od strane većine. Povijesna

⁴ U prvotnom sastavu litvanskog povjerenstva nalazio se Jurij Afanasjev, a estonskog (u tom slučaju do kraja) predsjednik ruske Udruge „Memorial“ Arsenij Roginski. Direktor Instituta za opću povijest Ruske akademije nauka Aleksander Čubarjan nakon nekoliko godina dao je ostavku na svoje članstvo u latvijskom povjerenstvu.

interpretacija događaja iz razdoblja 1939-1953. koja je uvedena u obrazovanju doduše izbjegava korištenje etničkih kategorija, ali je mnogi pripadnici manjina smatraju nametanjem verzije temeljene na sjećanju većinskog naroda.⁵

Prezentirani model politike sjećanja u određenoj mjeri podsjeća na poljski model. U Poljskoj nije osnovano povjerenstvo uz predsjednika države, no Institut za nacionalnu memoriju djelokrugom povjerenih zadataka i veličinom proračuna kojim raspolaze nadmašuje analogne institucije u baltičkim zemljama – litvansku i estonsku, osnovanu tek 2008. godine. Razlike proizlaze s jedne strane iz nešto manjih ovlasti predsjednika u Poljskoj u području o kojem govorimo (što je pokušao promijeniti predsjednik Lech Kaczyński), a s druge strane iz činjenice tko je strana u najvećim sporenjima oko događaja najnovije povijesti u Poljskoj. Gotovo jedinstvena u nacionalnom smislu, današnja Poljska mjesto je unutrašnje debate, kako o samim događajima iz prošlosti, tako i o strategiji politike sjećanja, između predstavnika različitih interpretacija i političkih opcija, a ne između Poljaka i nacionalnih manjina. Gore opisan međusobni splet unutarnjih međudjelovanja u Poljskoj je manje integriran, što proizlazi iz toga da argument o ugrozi državne sigurnosti politikom sjećanja koju provode susedi – u ovom slučaju Rusija, ali i Ukrajina i Njemačka – prihvata manji dio javnosti nego u baltičkim zemljama.

Strategija politike sjećanja – baltičke države i Poljska

Najbitnija razlika između baltičkih država i Poljske nije ipak vezana uz model, već uz strategiju politike sjećanja na događaje razdoblja 1939-1953. na međunarodnoj pozornici. U najvećoj mjeri ona proizlazi iz različite sudbine Poljske, te Litve, Latvije i Estonije u tom razdoblju, što ne znači da je izbor strategije potpuno uvjetovan prošlošću. Poljska je bila dio antifašističke koalicije – nakon Drugoga svjetskog rata Poljaci nisu doduše uspjeli povratiti suverenitet, ali su povratili svoju nacionalnu državu. Baltički narodi ne samo što su izgubili svoje države, već je većina članica antifašističke koalicije krajem rata ili nakon 1945. godine *de facto* priznala njihovu aneksiju od strane SSSR-a. U okupiranoj Poljskoj nije bilo organizirane kolaboracije s III. Reichom (mišljenje da je to bilo prvenstveno zbog toga što je Hitler nije želio, ne može se nikada do kraja verificirati). U isto je vrijeme suradnja stanovništva Litve, Latvije i Estonije s Nijemcima u razdoblju 1941-1944. poprimila sasvim velike razmjere. Njihovo sudjelovanje u ratnim operacijama, dijelom dobrovoljno, dijelom pod prisilom, u tom je razdoblju bilo brojnije na strani Wehrmacht-a nego Crvene

⁵ Vidi: Maria Golubeva, Different history, different citizenship? Competing narratives and diverging civil enculturation in majority and minority schools in Estonia and Latvia, *Journal of Baltic Studies* 2010, nr 3(41), s. 315–329.

armije.⁶ Najvažnijim događajem u suvremenim sporovima oko Drugoga svjetskog rata u baltičkim zemljama pokazuje se ne sama kolaboracija, već proporcionalno veće nego u drugim zemljama okupirane Europe sudjelovanje njihova stanovništva u Holokaustu. I Poljaci su imali svoj udio u Holokaustu, ali to nije poprimilo – kao što je bio slučaj u baltičkim zemljama – karakter organizirane suradnje policijskih i vojnih struktura (i u tom slučaju pojavljuje se pitanje u kojoj je mjeri to bilo tako zato što su Nijemci na području Poljske i SSSR-a primijenili drugačije metode eksterminacije, ostat će bez konačnog odgovora).

U svim tim zemljama stratezi politike sjećanja nalazili su se pred teškom zadaćom balansiranja između slike žrtve, junaka i počinitelja – uzimajući u obzir pravila vojne discipline – izvršitelja nacističkih ili sovjetskih zločina. Baltičke su države na martiroško-herojskoj strani ove vage mogle staviti sam gubitak nezavisnosti (1940), masovne deportacije (1941, 1949), ustank iz ljeta 1941. godine, oružani otpor 1944. godine i gerilu iz razdoblja 1944-1953. Sve se to ipak odnosilo na akcije usmjerene protiv SSSR-a, jedne od država Velike trojke. Njihova je situacija bila u tome pogledu različita od one u Poljskoj po tome da nijedna od masovnih akcija u borbi za nezavisnost nije bila usmjerena protiv III. Reicha. Razlika se odnosila ne samo na broj Židova koje su ubili predstavnici pojedinih naroda, već i na to da je poljska država tijekom Drugoga svjetskog rata zauzela drugačiji stav prema *Endlösungu* nego predstavnici prijeratnih vladajućih elita Litve, Latvije i Estonije, koji su ulaskom u kolaboracionističke strukture pristajali preuzeti dio odgovornosti za njegovo provođenje.

U suvremenoj strategiji politike sjećanja u Litvi i Latviji pitanju suočavanja s povijesku Holokausta pripisuje se značaj ne manji od onoga koji ima pitanje učvršćivanja sjećanja na litvanske i latvijske žrtve u borbi protiv SSSR-a. Među baltičkim zemljama manje se pažnje pridaje tome samo u Estoniji, u kojoj je u razdoblju 1941-1944. suradnja s Nijemcima bila također razvijena, ali je apsolutan broj ubijenih Židova ostao malen.⁷ Prepreka u postizanju rezultata takve politike u posljednjih nekoliko

6 U svim su baltičkim zemljama tijekom cijelog razdoblja njemačke okupacije postojali bataljoni pomoćne policije korišteni za eksterminaciju Židova i borbu protiv partizana. Za borbu na fronti protiv Crvene armije osnovane su povrh toga dvije latvijske (15. i 19.) i jedna estonska (20.) divizija Waffen SS. Procjenjuje se da se na njemačkoj strani borilo oko 110 tisuća Latvijaca i 70 tisuća Estonaca. Projekt stvaranja nacionalne jedinice Waffen SS nije uspio Nijemcima samo u Litvi. Tamo su 1944. godine osnivane jedinice teritorijalne zaštite za obranu zemlje od sovjetske vojske. „Republikanske“ divizije tih naroda, sastavljene uglavnom od vojnika prijeratnih vojski tih država koji su 1940. uključeni u Crvenu armiju, borile su se na sovjetskoj strani.

7 U Litvi je od nešto više od 200 tisuća Židova koji su živjeli u toj zemlji prije rata u razdoblju 1941-1944. ubijeno 180-190 tisuća, u Latviji pak od oko 90 tisuća – preko 70 tisuća. U prijeratnoj Estoniji živjelo je samo oko 4 tisuće pripadnika te manjine. Većina estonskih Židova uspjela se 1941. evakuirati u unutrašnjost SSSR-a. Od oko 1000, koliko ih je ostalo, pobijeni su skoro svi. O razlozima nesklonosti bavljenju sudjelovanjem Estonaca u Holokaustu u suvremenoj Estoniji

godina bile su često akcije domaćih desničarskih skupina i organizacija „čuvara“ matrioško-herojske vizije nacionalne prošlosti, koji su se protivili „politici pokore“ na međunarodnoj sceni. Njezinoj efikasnosti nije doprinisalo ni to da pravosude baltičkih zemalja od 1991. godine nije privelo kraju uz osudu niti jedan sudska postupak protiv nekog predstavnika tih naroda za sudjelovanje u Holokaustu. I pristaše i protivnici strategije ukazivali su na nedovoljnu informiranost javnosti zapadnog svijeta oko iskustava naroda Srednje i Istočne Europe u razdoblju 1939-1953. Jedan dio protivnika smatrao je također da su sovjetske represije protiv Litvanaca, Letonaca i Estonaca bile jednake – ako je u pitanju okrutnost i stupanj opasnosti – kao i naciističke represije protiv Židova, pa se stoga mogu okarakterizirati kao genocid (prema konvenciji UN-a od 9. prosinca 1948. godine), i kao takve bi trebale biti priznate u svijetu. U nekim slučajevima to je vodilo do propovijedanja tzv. teorije dva genocida (*double genocide theory*), čiji je dio, osim ranije prezentiranog uvjerenja, bilo izravno izrečeno mišljenje da je zločine počinjene nad baltičkim narodima u razdoblju 1940-1941. i 1944-1953. počinio aparat sigurnosti koji su vodili sovjetski Židovi. S obzirom na to, ubojstva i pljačke te druge akcije protiv Židova (uključujući javno sramoćenje), posebno u prvim tjednima nakon ulaska Wehrmacht-a 22. lipnja 1941. godine, predstavljali su čin odmazde za represije i deportacije od 14. lipnja iste godine i kao takve mogu se smatrati „opravdanima“. Konceptija dva genocida u baltičkim zemljama izražava uvjerenje onih njihovih stanovnika koji žele potaknuti državne vlasti na nadmetanje za titulu nacije koja je u najnovijoj povijesti iskusila najveće patnje, bila ugrožena uništenjem i odbačena od međunarodne javnosti.⁸

Prema mišljenju inozemnih kritičara (medu ostalima i predstavnika Centra Simona Wiesenthala) vlasti baltičkih zemalja – suprotno službeno ostvarivanju strategiji politike sjećanja – ne suprotstavljaju se dovoljno jako, a ponekad čak potajice podržavaju inicijative „čuvara sjećanja“ koji obilježavaju i slave ličnosti zaslužne u borbi za nezavisnost u razdoblju 1940-1941. ili 1944-1953, a u razdoblju 1941-1944. upletene u akcije protiv Židova (ili one čije sudjelovanje u takvim akcijama nije isključeno). Nasuprot pitanju liberalizacije prava vezanog uz priznavanje državljanstva lokalnim Rusima u Latviji i Estoniji, europske institucije nikada službeno nisu tretirale politiku prema sjećanju kao područje o kojem izravno ovisi članstvo

vidi: Anton Weiss-Wendt, Why The Holocaust does not matter to Estonians, u: Jorg Hackmann, Marko Lehti (ur.), *Contested and Shared Places of Memory. History and Politics in North Eastern Europe*, London–New York: Routledge, 2010, s. 100-112.

8 Kritičke analize povijesnih izvora i suvremenih oblika predrasuda u odnosu na Židove u Litvi
vidi: Tomas Venclova, A fifth year of independence: Lithuania, *East European Politics and Societies* 1995, nr 9, s. 344-367; isti, Duszę się, *Gazeta Wyborcza*, 13-14.11.2010, s. 27-28; Leonidas Donskis, *Identity and Freedom. Mapping nationalism and social criticism in twentieth-century Lithuania*, London–New York: Routledge, 2002, s. 1-34; Saulius Sužiedėlis, Zagłada Żydów, piekło Litwinów, *Gazeta Wyborcza*, 30.11-1.12.2013, s. 36-37.

baltičkih država u EU.⁹ Predsjednici i vlade te velik dio javnosti baltičkih zemalja tretili su kritiku (ponekad je ne smatrajući u potpunosti opravdanu) kao izazov koji je samo poticao na nastavak napora na putu koji je odabran. Reakcija odbacivanja dominirala je onda kada su s kritikom nastupale vlasti Rusije ili medija koji su se s njima povezivali, znanstvene institucije ili izdavačke kuće. Ruske su se optužbe u baltičkim zemljama – često ne bez temelja – doživljavale kao ulazak Rusije u nadmetanje za mišljenje europske javnosti o tome koja od strana spora u „Pribaltiku“ autentično zastupa europske vrijednosti.¹⁰

Tema „rehabilitacije zločinaca“ ili čak „obnove nacizma“ u ruskim ocjenama politike sjećanja i politike prema nacionalnim manjinama u baltičkim zemljama često se pojavljivala u izjavama predstavnika ruskih *opinion makera*, posebno u razdoblju 2005-2010. U dijelu javnosti tih zemalja to je samo doprinisilo podržavanju druge „teorije“ temeljene na uvjerenju o velikoj sličnosti obaju pojava. U pitanju je ne toliko koncepcija dvaju totalitarizama i jednakosti zločina koje su počinili III. Reich i SSSR (to uvjerenje zagovara i dosta profesionalnih povjesničara), koliko na nju nadograđena koncepcija sličnosti situacije u Weimarskoj Njemačkoj i suvremenoj Rusiji kao zemljama koje se ne znaju suočiti s postimperijalnim sindromom, u kojima vladaju ljudi s autoritarnim ambicijama koji, tolerirajući neofašističke skupine ili čak otvoreno s njima suradujući, predstavljaju opasnost za europsku sigurnost.

Oblikovanje strategije politike sjećanja – slučaj Litve

Među baltičkim zemljama napetost između slike žrtve i junaka te slike počinitelja/izvršitelja zločina najsnažnije je prisutna u Litvi. Neke unutarnje uvjetovanosti, u kojima se formirala politika sjećanja Litve, više podsjećaju na poljsku stvarnost nego na situaciju u preostale dvije baltičke države, iako su je druge karakteristike, kao i sama sudbina u razdoblju 1939-1953. snažnije vezivale uz sjeverne susjede. Slično kao u Latviji i Estoniji, sjećanje na događaje toga razdoblja ostaje ovdje primarno vezano uz nacionalne zajednice u etničkom smislu. Suprotno nego što je to tamo slučaj, udio nacionalnih manjina u društvu je toliko mali da njihove političke stranke ne mogu okupiti dovoljno veliko biračko tijelo kako bi na parlamentarnim izborima mogle postati jezgrom vladajuće koalicije. U toj situaciji nema alternative držanju izvršne

9 O pravnim aspektima priznavanja prava na državljanstvo u Latviji i Estoniji osobama koje su se doselile u razdoblju 1940-1991. te njihovim potomcima u kontekstu odnosa s Vijećem Europe, Europskom Unijom i OSCE te politike sjećanja vidi: Dovile Budryte, *Taming Nationalism? Political Community Building in the Post-Soviet Baltic States*, Aldershot: Ashgate, 2005.

10 Vidi: Maria Mälksoo, Liminality and contested Europeanness: Conflicting memory politics in the Baltic space, u: Eiki Berg, Piret Ehin (ur.), *Identity and Foreign Policy: Baltic-Russian Relations and European Integration*, Aldershot: Ashgate, 2009, s. 70-83.

vlasti u rukama predstavnika samih Litvanaca.¹¹ Također, drugačije nego u Latviji i Estoniji, po pitanju državljanstva Litva je na pragu nezavisnosti izglasala tzv. „nultu opciju“ te je priznala pravo na državljanstvo svim stalnim stanovnicima republike.

Osim dominantnog litvanskog sjećanja, u javnom prostoru prisutno je također židovsko, poljsko i postsovjetsko sjećanje na Drugi svjetski rat. Potonje nema snažne potpore u društvu – ne valja ga također izravno poistovjećivati s tamošnjim Rusima, manjinom koja je uostalom slabije organizirana od Poljaka i od Rusa u dvije preostale baltičke zemlje. Istovremeno, Litva je na ljestvici ruskih ciljeva politike sjećanja uvijek zauzimala niže mjesto nego Latvija i Estonija te Poljska i Ukrajina – iako se može činiti drugačije, jer napetosti između Rusije i tih susjeda nemaju toliko trajan karakter kao u „Pribaltiku“. Sjećanje Litvanaca i poljske nacionalne manjine u odnosu na razdoblje 1939-1944. ulazilo je međusobno u oštar antagonizam. Godine 2005. pod pokroviteljstvom predsjednikâ Litve i Poljske uspješno je završen pokušaj pomirenja veterana Litvanskog pomoćnog korpusa generala Povilasa Plechvičiusa i Vilniuskog okruga Zemaljske armije. Narednih godina sukob između države i dijela litvanske javnosti te tamošnjih Poljaka odnosio se na niz pitanja važnih za položaj poljske manjine, no među njima više nije bilo spora oko ocjene prošlih događaja od prije završetka sovjetskog razdoblja.

Sličnosti s Poljskom jesu: dominantan status konstitutivnog naroda, snažan utjecaj religije i Katoličke crkve, tip društvenih struktura u zemlji do sedamdesetih godina 20. stoljeća obilježen dominacijom seljaštva i dosta niskom razinom urbanizacije. Bilanca sovjetskog razdoblja za Litvance nije bila isključivo negativna, a u svakom slučaju ispada povoljnije nego kod njihovih sjevernih susjeda. Iako su sve tri baltičke zemlje doživjele velike gubitke kao rezultat sovjetskih deportacija 1941. i 1949. godine te represija prema oslobođilačkom pokretu, ipak je od njih tri samo Litva povećala svoj teritorij u razdoblju 1944-1991. (okolica Vilniusa i regija Klaipede), a dobila je i glavni grad koji je nakon rata (ispružen od Poljaka i Židova) brzo litvaniziran. Društveni otpor prema sovjeterizaciji i rusifikaciji bio je ovdje snažniji nego u zemljama smještenima više na sjever. Sve do početka pedesetih lokalna antisovjetska gerila bila je ovdje najbrojnija na cijelom području Sovjetskog Saveza, u odnosu na broj stanovnika republike.¹² Crkvene strukture nisu potpuno uništene, a u razdoblju

11 Prema podacima popisa stanovništva iz 2011. godine u državi s apsolutnom većinom litvanskog stanovništva (84,2%) Poljaka je bilo 6,6%, Rusa 5,8%, Bjelorusa 1,2%, Ukrainera 0,5%, a Židova samo 0,1%. Ovu situaciju nisu promijenili izbori iz listopada 2012. nakon kojih je nastala vlasta lijevog centra Algirdasa Butkovičiusa. Izborna akcija Poljaka u Litvi (AWPL) ovaj put je istaknula kandidate i u ime drugih manjina te osvojila čak osam zastupničkih mjesta. Pozvana je u vladajuću koaliciju iako s gledišta „parlamentarne aritmetike“ to nije bilo neophodno. Ostale strane koalicije – Litvanska socijaldemokratska stranka, Stranka rada i Poredak i pravednost – raspolagale su apsolutnom većinom u parlamentu i bez AWPL.

12 Vidi: Arvydas Anušauskas (ur.), *The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States*, Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania: Vilnius 2006; Arunas Bubnys, Antykomunistyczny

u kojem je sovjetski režim gubio svoju dinamiku, doprinijele su obnovi nezavisnih društvenih struktura. Vodstvo komunističke partije (od rata sve do 1973. godine u rukama Antanasa Sniečkusa) vodilo je politiku ograničavanja doseljavanja ruskog stanovništva, zadržavajući – u okviru podjele rada unutar SSSR-a – dominantno poljoprivredni karakter zemlje. U konačnici je modernizacija (doduše sovjetskog tipa) napredovala, ali se odvijala uz manji udio Rusa koji su doselili u sovjetsko vrijeme nego što je to bilo prvenstveno u Latviji, a uz veći udio autohtonog stanovništva.

Ti su čimbenici utjecali na to da je razdoblje Litvanske Socijalističke Sovjetske Republike odigralo u povijesti litvanskog naroda ne samo destruktivnu ulogu. Takav pogled na epohu 1944-1991. u Litvi također navodi na usporedbe s Poljskom ili drugim satelitskim zemljama SSSR-a u Srednjoj Europi. Slabi također vjerodostojnost slike sovjetskog razdoblja zasićene isključivo borbom i patnjom, kakvu možemo iščitati iz djelovanja glavne institucije koja provodi državnu politiku sjećanja u toj zemlji – Centra za istraživanja genocida i pokreta otpora u Litvi (*Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras*, LGGRTC). Ambivalentan odnos značajnog dijela Litvanaca prema sovjetskom razdoblju nakon 1953. godine odražava se i na stranačkoj sceni suvremene Litve, gdje Litvanska socijaldemokratska stranka, nasljednica Komunističke partije Litve, i dalje ostaje glavna snaga na ljevici. Polovicom prvog desetljeća 21. stoljeća nije pala u krizu kao njezin poljski pandan – Savez demokratske ljevice, i sačuvala je jednake šanse na obnašanje vlasti kao i desni Domovinski savez – Litvanski kršćanski demokrati (konzervativci, politički zatvoreni i deportirani, nacionalisti), grupacija koja je izrasla iz opozicijskog pokreta *Sąjūdis* iz razdoblja 1988-1990. Treću snagu litvanske politike čine u zadnjih desetak godina različite vrste grupacija okupljenih oko svojih lidera (uglavnom: Poredak i pravda Rolanda Pakasa te Stranka rada Viktora Uspaskicha – njihovi ih protivnici nazivaju populistima) koje se u manjoj ili većoj mjeri distanciraju od povijesnog spora između dvaju glavnih političkih tabora.

U takvim uvjetima politika prema sjećanju u Litvi nakon 1991. godine ostala je prvenstveno domena desnice. Slično kao u Poljskoj, ljevica se s jedne strane pozicionirala kao stranka okrenuta budućnosti, a s druge pristala je na to da desnica praktički zavlada pitanjima prošlosti (u strategiji politike sjećanja naglasak je postavljen na martirologiju i heroizam, što je značilo fokus na ranu fazu sovjetskog razdoblja, a ne kasnija desetljeća kada su u javni život stupili političari i pristaše ljevice). Litvanski socijaldemokrati nisu postali svjetonazorska ljevica u zapadnoeuropejskom smislu – nisu pokrenuli borbu za istiskivanje utjecaja Crkve iz javne sfere i modernizaciju

ruch oporu na Litwie w latach 1944–1953, u: Sławomir Połeszak (ur.), *Polskie podziemie niepodległościowe na tle konspiracji antykomunistycznych w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1944–1956*, Warszawa–Lublin: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2008, s. 83–90.

običaja. Istovremeno je ljevica ostala otvorenija na kritiku eksponiranja martirološko-herojskih aspekata uz istovremeno zaobilaznje „mračnih strana“ povijesti Litve iz razdoblja 1939–1953. koja dolazi od strane međunarodne zajednice. Desni tabor dugo nije shvaćao značaj tog izazova. Njegova koncentriranost na litvansku povijesnu svijest nije doprinisala otvaranju posebno na židovsko i poljsko sjećanje na isto razdoblje. Ipak, od kraja devedesetih – u kontekstu odlučne faze igre za članstvo u EU i NATO-u – na desnici je postupno došlo do verifikacije ove strategije. Konačno, na litvanskoj političkoj sceni samo grupacije ekstremne desnice (izvanparlamentarne) te udruženja „čuvara sjećanja“ (neke udruge veterana i žrtava) nisu prihvatali program akcija u kojem se suočavanje sa sjećanjem na Holokaust našlo na jednom od prvih mjestu liste prioriteta državne politike povijesti.

Suočavanje sa slikom počinitelja/izvršitelja zločina za litvansku javnost i dalje ostaje težak izazov. Iako se ono odnosi na događaje koji su imali znatno veće razmjere nego u Poljskoj i izaziva snažnije napetosti, problemi sa sjećanjem na Drugi svjetski rat u obje se zemlje čine dosta sličima – u obje su Židovi, a ne Rusi ili Nijemci, ostali konstitutivni „drugi“ – referentna točka prema kojoj se ocjenjuju vlastite traume i doživljava vlastiti osjećaj srama, kao i ponosa.¹³

Još devedesetih godina desnica je uspjela razviti svoj tadašnji projekt politike sjećanja, prvenstveno gradeći njezine pravne i institucionalne temelje. U zakonu od 12. siječnja 1999. godine litvanski je parlament proglašio kontinuitet litvanske državnosti u 20. stoljeću, legitimizirajući je kroz priznanje povjesno-pravne veze između deklaracija nezavisnosti od 16. veljače 1918. godine, 23. lipnja 1941, 16. veljače 1949. i 11. ožujka 1990. godine. To je označavalo uzdizanje antisovjetskog ustanka iz ljeta 1941. koji je vodila Privremena vlada od trenutka ulaska Wehrmacht-a, te borbi Pokreta borbe za nezavisnost Litve (*Lietuvos laisvės kovos sąjūdis*, LLKS, autora deklaracije iz 1949. godine) sa SSSR-om nakon Drugoga svjetskog rata do ranga najvažnijih dogadaja u najnovijoj povijesti zemlje. Desnica, koja je vladala u razdoblju 1996–2000, shvaćala je da su karakter događaja što su pratili deklaracije iz 1941. i 1949. godine kao i idejne poruke, koje su u njima bile sadržane, značajno različiti i da se samo u drugom slučaju kvalificiraju za korištenje na međunarodnim forumima. Stoga je u spomenutom dokumentu kao izvor inspiracija za suvremenu Republiku Litvu istaknuta samo vizija demokratske države orijentirane na vrijednosti koje su predstavljali Ujedinjeni narodi i zemlje zapadne demokracije prezentirana u deklaraciji od 16. veljače 1949. Druga odluka parlamenta u kojem je dominirala desnica bilo

13 Vidi rezultate istraživanja sjećanja na Drugi svjetski rat: Lech M. Nijakowski, Pamięć o II wojnie światowej a relacje Polaków z innymi narodami, u: Piotr T. Kwiatkowski, Lech M. Nijakowski, Barbara Szacka, Andrzej Szpociński, *Miedzy codziennością a wielką historią. Druga wojna światowa w pamięci zbiorowej społeczeństwa polskiego*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar – Gdańsk: Muzeum II Wojny Światowej, 2010, s. 269–286.

je konačno oblikovanje u razdoblju 1997-1998. ranije spomenute institucije koja je dobila znanstveno-istraživačke i edukacijsko-popularizacijske zadatke – LGGRTC.

U taboru desnice na prijelazu stoljeća dogodila se postupno promjena strategije koja se temeljila na isticanju slike žrtve i junaka te izbjegavanju suočavanja sa slijekom počinitelja/izvršitelja zločina. Pokroviteljstvo nad cijelom politikom sjećanja, uključujući prvorazredno mjesto Holokausta, preuzeo je u Litvi predsjednik Valdas Adamkus. Već u rujnu 1998. on je osnovao Međunarodnu komisiju za ocjenu zločina nacističkog i sovjetskog okupacijskog režima u Litvi (*Tarptautinė Komisija nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti*). Njezin je glavni zadatak cijelovito dokumentiranje posljedica sovjetske i njemačke vlasti u razdoblju 1940-1991. U praksi je ta komisija na prvo mjesto postavila edukativnu djelatnost – i vodi je do danas.

Potkraj devedesetih strategija politike sjećanja i dalje je predviđala prvenstveno naglašavanje martirologije vlastite etničke zajednice. Tijekom predizborne kampanje prije parlamentarnih izbora u ljetu 2000. u Vilniusu je održan Međunarodni kongres ocjene zločina komunizma i Međunarodni javni sud osude komunističkih zločina. Budući da je predsjednik odbio otvoriti rad kongresa pribavljajući se krize u odnosima s Rusijom, ideja je dobila karakter stranačke inicijative konzervativaca. Zaključci kongresa i presuda suda sadržavali su ne samo kvalifikaciju mnogih sovjetskih zločina počinjenih u zemljama Srednje i Istočne Europe kao genocida, već i zahtjev da Rusija plati odštetu svim zemljama koje su pripadale SSSR-u i/ili doživjele sovjetsku okupaciju.¹⁴ Taj je pokušaj, kao i zaključak parlementa 2000. godine kojim je datum 22. lipnja uzdignut u rang državnog dana sjećanja, na kraju ipak povučen pod pritiskom predsjednika. Nije konzervativcima donio izbornu pobjedu, ali je utjecao na pogoršanje litvansko-ruskih odnosa. Do danas u međusobnim relacijama među tim državama pitanje odšteta nije zatvoreno.

Nakon izbora 2000. godine tijekom dva mandata se vlast u Litvi nalazila u rukama ljevice. U rujnu 2001, prilikom obilježavanja 60. godišnjice događaja 1941. godine, državne su vlasti organizirale svečanosti obilježavanja Holokausta u Litvi, te dale tom obilježavanju međunarodni karakter. Cijelo desetljeće koje je uslijedilo državna politika sjećanja vođena je uz poštivanje ravnoteže između akcija koje su se odnosile na Holokaust i na mučeništvo samih Litvanaca. Od tog pravila nije odustala ni desna vlada koja je formirana 2008. godine. To se izrazilo među ostalima u izboru datuma za dane sjećanja čija se obilježavanja pripremaju svake godine u suradnji sa školama, Centrom za edukaciju tolerancije koji djeluje pod pokroviteljstvom povjerenstva Predsjednika Republike. Od pet datuma dva se odnose na martirologiju i borbu

¹⁴ Vidi: Arvydas Anušauskas (ur.), *Anti-Communist Congress and Proceedings of the International Public Tribunal in Vilnius „Evaluation of the Crimes of Communism“ 2000*, Ramona: Vilnius 2002, s. 479–487, 900–996.

Litvanaca (deportacija od 14. lipnja 1941. i okršaj s postojbama sovjetske vojske 13. siječnja 1991. godine u Vilniusu), dva na Holokaust (oslobođenje logora smrti u Auschwitzu 27. siječnja 1945. i likvidacija geta u Vilniusu 23. rujna 1943. godine), a na tome popisu nema nijednog datuma koji bi se odnosio na događaje netom nakon početka njemačko-sovjetskog rata 1941. godine.¹⁵

To ipak ne znači da je napetost između slike žrtve i junaka s jedne strane te slike počinitelja/izvršitelja zločina s druge strane u Litvi popustila. Simbolika 1941. godine nije više isticana u politici sjećanja, no i dalje se vode borbe oko toga čega bi se litvansko društvo trebalo jače sjećati od događaja od 22. lipnja do kraja te godine (naravno, pored zločina koje su nad Litvancima počinile sovjetske jedinice u povlačenju). Trebaju li to biti junački ustanici, ponekad bjegunci iz sovjetskih zatvora, i predani napori Privremene vlade u državotvornom pravcu iz lipnja i srpnja, koje su zapravo njemačke okupacijske vlasti ignorirale, ili pogromi u raznim dijelovima zemlje tijekom prvih dana rata, a onda akcije litvanskih policijskih jedinica koje su sudjelovale u eksterminaciji što su je vodili Nijemci, te napokon „zadaća“ posebnog litvanskog odreda podređenog SD (*Ypatingasis būrys*, tzv. strijelci iz Ponara), čijih je 100-200 pripadnika od kolovoza do studenog sudjelovalo u mjestu Ponari u strijeljanju oko 40 tisuća Židova, skoro trećine ukupnog broja ubijenih u Litvi te godine?¹⁶

Odgovor na pitanje može li se u događajima iz 1941. godine u Litvi razdvojiti antisovjetske i oslobodilačke akcije od protužidovskih i zločinačkih, ima veliki značaj za strategiju politike sjećanja u toj zemlji. Spor oko samih događaja vodio se od 2003. godine unutar povjerenstva povjesničara, prvenstveno između izraelskog povjesničara Yitzhaka Arada i litvanskog istraživača Arūnasa Bubnysa. Dok je prvi od njih na pitanje o mogućnosti razdvajanja ustanika od počinitelja zločina bio sklon dati negativan odgovor, drugi je smatrao da su u razdoblju samog ustanka (prva dva tjedna rata) slučajevi zločina protiv Židova imali uglavnom politički karakter jer im je javnost pripisivala odgovornost za sovjetske zločine, a antisemitski motivi mogu se primijetiti tek u sljedećoj fazi (od polovice kolovoza do kraja njemačke okupacije) u akcijama znatno manjeg broja Litvanaca koji su stupili u njemačku službu i sudjelovali u mašineriji eksterminacije.¹⁷ Taj znanstveni spor u sjenu je potisnula odluka

15 Takav odabir datuma označava s jedne strane odustajanje od heroizacije lipanjskog ustanka, a s druge – vezano uz Holokaust u Litvi – fokusiranje javnog interesa više na izravnoj odgovornosti III. Reicha nego na sudjelovanju lokalnog stanovništva u zločinima.

16 O sudjelovanju Litvanaca u ubijanju Židova 1941. godine vidi: Saulius Sužiedėlis, Foreign saviors, native disciples: Perspectives on collaboration in Lithuania, 1940–1945, u: David Gaunt, Paul A. Levine, Laura Pelosuo (ur.), *Collaboration and Resistance During the Holocaust. Belarus, Estonia, Latvia, Lithuania*, Bern–New York: Peter Lang, 2004, s. 313–359.

17 Vidi: Yitzhak Arad, The murder of the Jews in German-occupied Lithuania (1941–1944) i Arūnas Bubnys, The Holocaust in Lithuania: An outline of the major stages and their results, oba u: Alvydas Nikžentaitis, Stefan Schreiner, Darius Saliūnas (ur.), *The Vanished World of Lithuanian Jews*, Amsterdam– New York: Rodopi, 2004, s. 175–204 i 205–222.

litvanskog javnog tužilaštva – ono je 2006. godine optužilo Arada, koji je preživio Holokaust u Litvi, sudionika sovjetskih partizanskih jedinica do 1944. godine, da je u proljeće 1945. počinio zločin genocida na litvanskom narodu budući da je surađivao sa sovjetskim jedinicama unutrašnjih poslova u suzbijanju litvanske antisovjetske gerile (prema tužiteljstvu, to je navodno doprinijelo uhićenju dvojice gerilaca, od kojih je jedan kasnije poginuo u sovjetskom logoru). Sam Arad je potvrđio slučaj suradnje sa sovjetskim službama, objašnjavao je to time da su do kapitulacije Njemačke gerilci bili protivnici antifašističke koalicije, a optužbe na njegov račun – kao i većine promatrača izvana – smatrao je kompromitacijom litvanske države.¹⁸

Doduše, ovaj je sudski postupak zbog nedostaka svjedoka prekinut 2008. godine. Međutim, ukazao je na jednu od osobina sjećanja na razdoblje 1939-1953. koja je ovdje prisutna, kako se čini, snažnije nego u bilo kojoj zemlji Srednje i Istočne Europe. Fokus pažnje na slici sebe kao žrtve izražen je ovdje i u vrlo širokom shvaćanju pojma genocid, kako u kaznenom zakoniku, tako i u djelovanju institucija zaduženih za zaštitu sjećanja i poučavanje povijesti.¹⁹ Sukladno zakonskoj regulativi donesenoj tijekom devedesetih godina 20. stoljeća, skoro svako ubojstvo iz političkih motiva u Litvi u razdoblju 1941-1991, bez obzira na broj žrtava, može se kvalificirati kao genocid.²⁰

Vlada desnog centra pod vodstvom Andriusa Kubiliusa, koja je bila na vlasti u Litvi u razdoblju 2008-2012, nije osporavala temelje strategije politike sjećanja izrađivane od 1991. godine. Pokrenula je ipak određene inicijative u pravcu jačanja s jedne strane značaja povijesne problematike, a s druge slike Litvanaca kao žrtava i junaka. Dana 15. lipnja 2010. godine litvanski je parlament prihvatio amandman Kaznenog zakonika kojim se kažnjava poricanje genocida (ili njegovo umanjivanje) koji su u Litvi počinila oba totalitarna režima, ali i akcije protivnika nezavisnosti iz razdoblja 1990-1991. Ova izmjena štiti sjećanje na sve žrtve – odnosi se kako na Holokaust, tako i na sovjetsku represiju. Isti je saziv parlementa proglašio 2011. Godinom sjećanja na žrtve Holokausta te Godinom zaštite slobode i sjećanja velikih gubitaka (ni u jednom od spomenutih zakona nije korišten pojam „genocid“). Potonje se ime godine sjećanja ne odnosi na lipanjski ustanački pokret 1941. već na događaje u Vilniusu iz siječnja 1991.,²¹ te deportacije od 14. lipnja 1941. godine. Donošenje takve odluke

18 Vidi članak novinara Piotra Zychowicza *Wybory Icchaka Arada*, u kojem se nalaze ulomci iz intervjuja s Aradom: http://www.operationlastchance.org/POLAND_79.32.htm. [pristup: 11.06.2011]

19 Među tri muzeja posvećena razdoblju 1940-1991, osnovana u glavnim gradovima baltičkih država samo onaj u Vilniusu nosi naziv Muzej žrtava genocida, oni u Rigi i Tallinu pak nazvani su muzejima okupacije. Također, samo onaj u Vilniusu smješten je u zgradu koju su zauzimali NKWD-MWD-KGB i Gestapo.

20 Vidi članak 99 Kaznenog zakonika Republike Litve: [http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaiseska.showdoc_e?p_id=366707&p_query=&p_tr2=\[](http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaiseska.showdoc_e?p_id=366707&p_query=&p_tr2=[) pristup: 11.06.2011].

21 Dana 13. siječnja 2011. godine obilježavanja su bila posebno svečana s obzirom na dvadesetu godišnjicu nezavisnosti.

značilo je postupanje sukladno pravilu jednakosti. Međutim, u danima koji su slijedili izravno nakon 22. lipnja 2011. godine u Litvi je organiziran niz svečanosti i susreta radi obilježavanja događaja od prije sedamdeset godina. Do njih je došlo uz sudjelovanje zaposlenika institucija poput LGGRTC, no bez prisutnosti visokih državnih dužnosnika. Naglasak je bio postavljen na žrtve sovjetske vojske u povlačenju, ne ustanika, a još manje protužidovskih akcija. Takvo ponašanje konzervativaca pokazalo je da nisu odustali od održavanja veza s organizacijama „čuvara sjećanja“ u svome glasačkom tijelu, ali ipak ne ispunjavaju sva njihova očekivanja (u otvorenim pismima vlasti tražena je službena heroizacija sudionika ustanka).

U vrijeme vlade premijera Kubiliusa povjerenstvo povjesničara nije obnovilo svoj istraživački rad paraliziran odlaskom nekolicine inozemnih članova u znak prosvjeda protiv pokretanja postupka protiv Arada (posljednja sjednica povjerenstva na kojoj su prihvaćeni izvještaji povjesničara održana je 2005. godine). Obnova njegova sastava od strane šefa države – opet uz sudjelovanje inozemnih članova – dogodila se u listopadu 2012. godine, što se vremenski poklopilo s izbornom pobjom lijevih političkih stranaka. Važna gesta bilo je to da je povjerenstvo uputilo pismo Aradu s „izrazima žaljenja i negodovanja zbog neutemeljenih napada“ na njega.²² Ove odluke svjedoče o tome da Litva nije odbacila strategiju politike sjećanja koja je pretpostavljala prioritetni tretman ubijenih Židova u vrijeme Drugoga svjetskog rata.

Model i strategija politike sjećanja u Ukrajini

Pobjeda desnice u Litvi 2008. godine nije dovela do dubinske promjene strategije politike sjećanja (pokušaj koji je išao dalje poduzeli su Lech Kaczyński i Pravo i pravda u Poljskoj 2005. godine), no bila je simptom tendencije prema unutrašnjoj konsolidaciji koja se pojavila u svim zemljama Srednje i Istočne Europe u razdoblju 2002-2004. Ona je našla odraz i u jačanju institucionalne brige za nacionalno sjećanje, u ekrанизaciji martiroloških i herojskih momenata najnovije povijesti u nacionalnim kinematografijama, u porastu utjecaja antimodernizacijskog tabora, u jačanju straha od infiltriranja ruskih obavještajnih službi i ekspanzije tehnika ruskog političkog marketinga te napokon u javnom manifestiranju negativnih osjećaja prema manjima. U baltičkim zemljama politika sjećanja poprimila je osobine snažnije usmjerene protiv Rusije. U Poljskoj je u javnim raspravama o prošlosti počela dominirati tema obeštećenja za nepravde koje su joj učinila oba velika susjeda.

U usporedbi s baltičkim zemljama i Poljskom, ukrajinski model politike sjećanja možemo nazvati neintegriranim. To proizlazi iz dvije činjenice: kao prvo, iz najteže polazne situacije u cijeloj Srednjoj i Istočnoj Europi, odnosno samih događaja razdoblja 1939-1953, a posebno 1941-1944; kao drugo, iz obilježja današnjeg

22 Vidi: <http://www.komisija.lt/en/naujiena.php?id=1382004533> [pristup: 13.11.2013].

političkog sustava, u kojem je uloga parlamenta i parlamentarne politike sekundarna, manje pogodna za oblikovanje građanskih stavova povjerenja prema državi. Za početak promotrit ćemo povijesne uvjetovanosti.

Tijekom Drugoga svjetskog rata postojale su čak tri strane koje su vodile oružane akcije u kojima su sudjelovali stanovnici Ukrajine. Oni su se borili kako u jedinicama Crvene armije, jedinicama sovjetskih službi unutrašnjih poslova i sovjetskim partizanskim jedinicama, tako i u policijskim bataljunima i vojnim jedinicama koje su osnovali Nijemci (uključujući i 14. diviziju Waffen SS *Galizien*), te napokon u organizacijama oslobođilačkog pokreta, prvenstveno u Ukrainskoj oslobođilačkoj armiji. Vrlo često radilo se o međusobnoj borbi tijekom koje je dolazilo i do suradnje cijelih struja i prelaženja sudionika iz redova jedne u redove druge organizacije. Donekle pojednostavljeni, možemo kazati da su u baltičkim zemljama postojale dvije strane koje su se sukobljavale – podređene ili njemačkom ili sovjetskom zapovjedništvu. Postoјali su doduše političari oslobođilačke struje koji su polagali nade u pobjedu zapadnih saveznika, ali takvi pokušaji borbe pojavili su se tek u trenutku kada je zemlju napustila njemačka vojska.²³ Štoviše, broj i aktivnost „aktera“ koji su sudjelovali u tim pokretima u Ukrajini uvelike su ovisili o tome o kojoj se regiji radi. U južnom, istočnom i središnjem dijelu zemlje sve do povratka Crvene armije 1944. godine „pozornica“ je bila slabo organizirana – nijedna od navedene tri struje nije dobila snažniju podršku. Iako je okupacijski režim bio vrlo surov, nisu se pojavile veće jedinice sovjetskih partizana, što je otežavao i jedan naizgled nebitan čimbenik, naime slaba pošumljenost. U sjeverozapadnoj Ukrajini (Volinija i Polesija) i zapadnoj (Istočna Galicija, Zakarpatska Ukrajina i sjeverna Bukovina) obje gerilske struje razvile su se mnogo jače, uz prevagu oslobođilačke struje. Ovdje su bila prisutna čak četiri „aktera“ – pored ova dva do dolaska Crvene armije trajala je politička i vojna suradnja s III. Reichom, a na većini tog područja vlastite ilegalne strukture imala je i II. Poljska Republika.

Ukrajinski oslobođilački pokret pokrenuo je borbu za vlastitu državu, na početku rata računajući na pobjedu III. Reicha. Ta je ideja dobila podršku samo dijela stanovništva, prvenstveno u zapadnom i – slabije – u središnjem dijelu zemlje. Slično kao u baltičkim zemljama, nakon 22. lipnja 1941. godine na tom je području lokalno stanovništvo sudjelovalo u ubijanju Židova.²⁴ Povezanost tih pogroma s ideologijom integralnog nacionalizma i taktikom „oslobađanja“ teritorija od sovjetske vlasti u okviru tzv. nacionalne revolucije bila je dosta jasna, iako – koliko danas znamo – Organizacija ukrajinskih nacionalista (OUN) nije sama organizirala takve događaje. Inspiracija te organizacije fašističkim pokretima od kasnih tridesetih godina

23 Vidi: Arunas Bubnys, *Nazi Resistance Movement in Lithuania 1941–1944*, Vaga: Vilnius 2003.

24 Vidi: Witold Mędrykowski, *W cieniu gigantów. Pogromy 1941 r. w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej. Kontekst historyczny, społeczny i kulturowy*, Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2012, s. 241–290.

20. stoljeća također nije upitna. Nakon nekoliko tjedana pokazalo se da III. Reich ne planira osnivanje satelitske ukrajinske države. Nakon što su Nijemci uhitali vođe i zakočili proces oblikovanja državnih struktura, OUN Stepana Bandere prekinuo je suradnju s njima i do kraja rata ostao jezgra posebne struje u ukrajinskom političko-vojnom djelovanju. Ostvarivao je vlastitu strategiju, ne isključujući privremenu suradnju i dogovore s ostalim stranama sukoba. Stvorio je Ukrajinsku ustaničku vojsku (UPA) i organizirao snažan otpor SSSR-u u razdoblju 1944–1950, kada su se u zapadnoj Ukrajini, slično kao u isto vrijeme u baltičkim državama, sukobljavale samo dvije strane. Upravo ta determinacija prema cilju u borbi bez ikakvih saveznika danas u Ukrajini toliko fascinira mlade ljude koje zanima povijest.

Ista je ta ustrajnost ipak navela sudionike ukrajinskog oslobođilačkog pokreta tridesetih i četrdesetih godina 20. stoljeća na sudjelovanje u uništenju Židova, a potom i na protjerivanje i ubijanje Poljaka u Voliniji i Galiciji. U prvom je slučaju pozadina bila suradnja s Nijemcima za koje se isprva činilo da su skloni stvaranju ukrajinske države, a u drugom – motiv uništenja struktura konkurenatske države s prostora za koji se smatralo da je operativna baza te središte privremene vlade nezavisne Ukrajine.²⁵

Stratezi politike sjećanja suvremene Ukrajine nalaze se stoga pred istim problemom kao i u svim državama Srednje i Istočne Europe – uravnoteženja slike žrtve, junaka i počinitelja/izvršitelja zločina. U usporedbi s baltičkim zemljama, nailaze pritom na jednu sličnost te dvije razlike. Slično kao tamo, u zapadnoj Ukrajini često su isti ljudi u razdoblju 1939–1953. igrali redom barem dvije ili čak tri od tih uloga. Dramatičnosti njihove subbine doprinisalo je to što su živjeli na područjima koja su kao jedina u Europi prošla u to vrijeme kroz vlast ne jednog, već dvaju ili čak triju okupacijskih režima. Međutim, u baltičkim zemljama u razdoblju 1941–1944. nije bilo oslobođilačke gerile koja bi se za svoj račun borila protiv okupatora (na koju bi se danas moglo biti ponosnim), niti su se dogodili masovni zločini koje bi takva gerila počinila isključivo na vlastitu inicijativu (zbog kojih bi se danas trebalo sramiti). Zbog toga su, nakon 1991. godine vlasti Litve, Latvije i Estonije, primjenjujući suvremene kriterije ocjene, ne bez oštih sukoba s dijelom vlastite javnosti, izbacile skoro cijelu antisovjetsku djelatnost iz razdoblja njemačke okupacije izvan granica državne tradicije. Iz ljeta 1941. u njoj je preostalo jedino djelovanje pojedinih običnih sudionika zbivanja ukoliko nisu sudjelovali u Holokaustu, a iz narednih godina – samo akcije onih političara koji su se orijentirali na zapadne saveznike. Drugo, odašiljući takav signal „čuvarima sjećanja“ antisovjetskog pokreta nadoknadivale su na taj način „izgubljeno“ pozivanjem na nacionalni ponos zbog državotvornih i civilizacijskih postignuća međuratnog razdoblja. Činjenica da Ukrajina nije imala mogućnosti da se posluži, uz nastavak herojskog narativa, ličnostima kao što su bili litvanski piloti

²⁵ Grzegorz Motyka, *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2011, s. 61–71.

Steponas Darius i Stasys Girėnas uistinu ograničava manevarski prostor kreatorima povijesnog kanona, čak i onima koji nemaju nikakve političke ciljeve.²⁶

S druge strane, usporedba cjeline sovjetske vladavine u Ukrajini i u svakoj od baltičkih zemalja ponaosob navodi na zaključak da je najviše sličnosti prisutno u usporedbi s Litvom. Također, u Ukrajini je ujedinjenje etničkih područja u jednoj državnoj zajednici nastupilo kao rezultat politike SSSR-a. U oba se slučaja to dogodilo kao posljedica promjena granice s Poljskom i „repatrijacije“ dijela Poljaka. Brzi proces ukrajinizacije Lavova nakon 1944. ne bi stoga bio moguć bez sovjetizacije zapadne Ukrajine. Danas je sličnost između tih država i broj zajednica sjećanja koje se natječe kako bi zauzele pogodno mjesto u državnoj politici sjećanja. I u Ukrajini je pored sjećanja konstitutivnog naroda u javnom prostoru predstavljeno i postsovjetsko, židovsko i poljsko sjećanje.²⁷ Za razliku od Latvije i Estonije, ruska manjina nije skoro istovjetna sa zajednicom koja reprezentira postsovjetsko sjećanje. Ukrainski Rusi obično dijele mnoga uvjerenja o događajima od tridesetih do pedesetih godina 20. stoljeća s jednom od dvije zajednice koje se identificiraju s dominantnom nacijom.

Bliži pogled na Ukrajinu i Litvu omogućava da se prepoznaju i bitne razlike između njih. Različito nego u Litvi, u Ukrajini i ukrainska i postsovjetska zajednica sjećanja gotovo podjednake su veličine. Potonju, koja je brojnija u istočnom dijelu zemlje, s Rusijom ne povezuje samo ambivalentan odnos prema SSSR-u, već i identifikacija sa simbolima predmoderne povijesti koji su u svijetu prepoznati kao postignuća ruske države ili kao ruska kulturna dobra. Među dijelom glasačkog tijela postkomunističke Litvanske socijaldemokratske stranke možemo pronaći manifestacije nostalгије za godinama prosperiteta šezdesetih i sedamdesetih godina, ali ne i pozitivne osjećaje prema carskoj vlasti (1795-1915), posebno u razdoblju nakon Siječanjskog ustanka. Glasači Komunističke partije Ukrajine i Radikalne stranke ne samo da osjećaju sentiment prema Leonidu Brežnjevu i Vlodymiru Ščerbyckom,²⁸ već smatraju Petra I. i Katarinu Veliku ličnostima koje su zaslужile posebno mjesto u sjećanju suvremene Rusije i Ukrajine. Brojčanu ravnotežu između dvije zajednice sjećanja u Ukrajini poremetila je revolucija 2013/2014, ali je osjećaj povijesne povezanosti s Rusijom tamo bio znatno jači nego u Litvi.

26 Ti su piloti poginuli 17. srpnja 1933. godine prilikom pokušaja preleta iz Amerike u Europu zrakoplovom imena „Lituanica“. Nakon 1991. njihove su se slike u Litvi našle na novčanici od 10 lita. Oni igraju simboličnu ulogu sličnog karaktera kao Stanisław Żwirko i Franciszek Wigura u Poljskoj. Ukrainski panteon iz međuratnog razdoblja čine samo političari (poraženi u borbi, proganjani u zemljama koje su zaposjele ukrajinski teritorij ili vladajući u nesuverenoj Ukrainskoj SSR – nacionalni komunisti) ili ljudi kulture. Ove karakteristike najbolje simbolizira Mihajlo Hruševski, ličnost koja reprezentira to razdoblje u seriji suvremenih ukrajinskih novčanica.

27 Izostavljam ovdje nacionalne zajednice prisutne samo u jednoj regiji poput krimskih Tatara te Mađara u Zakarpatskoj Ukrajini i sjevernoj Bukovini.

28 Prvi sekretar KP Ukrajine u razdoblju 1972–1989.

Razlike između pristaša glavnih političkih snaga u litvanskoj politici odnose se na to koji narativ – kritički ili apologetski – treba imati veći utjecaj na suvremenu priču o oslobođilačkom pokretu iz 1940-ih. Sporovi oko prošlosti ne odnose se ovdje na uvjerenja na temu ranije povijesti zemlje – od trenutka pojave prvog spomena Litve u izvorima (1009. godine) do 1940. U Ukrajini se razlike ne odnose samo na sovjetsko razdoblje, već sežu i u starije epohe kada su odluke pojedinih vladara, crkvenih velikodostojnika ili ljudi kulture trebale (navodno) odlučivati o suvremenom obliku nacionalnog identiteta. To počinje već s krunidbom Danijela Haličkog 1254. godine, a završava tek savezom Symona Petlure s Poljskom 1920. godine. Neke inicijative u Ukrajini neprestano vode izbijanju sukoba između glavnih političkih snaga, primjerice s jedne strane, na Juščenkova je preporuku, 2009. podignut spomenik Ivanu Mazepi u Poltavi za tristotu godišnjicu švedsko-kozačko-ruske bitke ili je, prema odluci gradskih vlasti u Odesi, 2007. lik Katarine II. uključen u zajednički spomenik posvećen osnivačima grada, dok je s druge strane 2010. otkriven spomenik Josifu Staljinu u Zaporozju (učinile su to lokalne organizacije KPU).²⁹

Ukrajinski sukobi oko sjećanja vodili su se u drugčijem međunarodnom okruženju nego u baltičkim zemljama. Oštiri komentari ruskih medija na temu inicijativa oko obilježavanja antisovjetskog pokreta u Ukrajini doživljavali su se kao oblik organizirane političke presije od strane nekadašnje metropole. Tome su doprinosili komentari šefa ruske države na temu zapadnog susjeda, primjerice da u smislu identiteta Ukrajinci u biti čine istu naciju s Rusima.³⁰ Slično opterećenje ruskim „nadzorom“ vlastitog ponašanja iskusile su doduše i Latvija i Estonija, no samo je ukrajinska javnost imala dojam da se nalazi između čekića i nakonvja. Stalno je, naime, slušala i komentare poljskih medija. Jasan stav u ocjeni UPA – ne samo u odnosu na zločine nad Poljacima u Voliniji i Galiciji, već i u odnosu na cjelinu oslobođilačkog pokreta četrdesetih godina – tražio je od ukrajinskih vlasti dio poljske javnosti u razdoblju 2008-2013. Doduše, vodeći poljski političari nisu pretvarali postizanje potpunog suglasja po tom pitanju u uvjet daljnog razvoja odnosa s Ukrajinom. Ipak, zajednice iseljenika iz istočnih područja nekadašnje Poljske, koje u Poljskoj izazivaju snažne sentimente, a nakon smrti Lecha Kaczyńskiego i desne stranke težile su da njihovo

29 Mjesne cilje KPU te organizacije sovjetskih veterana postavile su spomenik ispred sjedišta partije u Zaporozju u svibnju 2010. godine. Prosvjedna akcija koju su organizirala tamošnje organizacije stranke Sloboda dovele su do sukoba s komunistima u zgradu gradskog vijeća. Dana 27. prosinca 2010. godine skupina pripadnika nacionalističke organizacije „Trizub“ Stepana Bandere, jezgre kasnijeg Desnog sektora, odrezala je glavu spomeniku. Komunisti su odmah popravili skulpturu, no već 1. siječnja naredne godine „nepoznati počinitelji“ digli su spomenik u zrak: Heorhij Kasjanov, „Nacionalizacija“ istorii v Ukraine, u: Aleksej Miller, Maša Lipman (ur.), *Istoričeskaja politika w XXI vekie*, Novoje Literaturnoje Obozrenije: Moskva 2012, s. 233.

30 Vidi primjerice izjavu Vladimira Putina od 4. rujna 2013: http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,114871,14548136,Putin_Rosja_i_Ukraina_kiedys_znow_beda Razem.html [pristup: 13.11.2013].

stajalište bude prihvaćeno u Kijevu. Događalo se da ruski i poljski „čuvari sjećanja“ traže podršku za svoje interpretacije događaja iz četrdesetih godina u Ukrajini kod istih ukrajinskih političara. U takvoj situaciji zainteresiranost proruskih političara za zadržavanje pozitivne slike SSSR-a u Ukrajini kao oslobođitelja od nacističke vlasti, domaćih fašista i kolaboranata neočekivano se susrela s poljskom težnjom da se UPA proglaši zločinačkom organizacijom.³¹ To je uzrokovalo da u ukrajinskom modelu politike sjećanja ne samo da je sudjelovalo manje unutarnjih subjekata nego u „Pribaltiku“, već i dva vanjska čimbenika.

31 Vidi o djelatnosti organizacije „Rusko-jezična Ukrajina“ koju je osnovao zastupnik s Krima Vadim Kolesničenko: <http://r-u.org.ua/> [pristup: 08.12.2013]. Neovisno o državnim i partijskim vlastima on je vodio akciju u cilju zadržavanja sovjetske sheme povijesti razdoblja 1939–1953. Radi toga borio se protiv suprotnog narativa primjerice predlažući zakon kojim bi se kažnjavali pokušaji rehabilitacije i heroizacije vojnika i policajaca koji su se borili pod njemačkim zapovjedništvom te članova OUN i partizana UPA kao fašista okaljnih zločinima protiv čovječnosti i kolaboracijom. Predlagao je također oduzimanje statusa rehabilitiranih osoba onim vojnicima UPA koji su rehabilitirani sukladno zakonu od 22. listopada 1993. godine. Kolesničenkov prijedlog (br. 3618 od 15. siječnja 2009. godine: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=34176 [pristup: 8.12.2013]) nije prihvacen u šestom sazivu parlamenta. Njegovo odbacivanje predložio je zakonodavni odbor parlamenta ukazujući među ostalima na to da vodi zabranu bilo kakve rasprave o ulozi koju su odigrale te organizacije. Upravo je Kolesničenko održao sastanak s nekolicinom poljskih zastupnika u Sejmu iz stranke Pravo i pravda (PiS) uoči donošenja zakona vezanog uz 70. godišnjicu Volinskog pokolja u srpnju 2013. godine. Prema njegovim vlastitim riječima, dobio je poziv od potpredsjednika Sejma iz Poljske seljačke stranke Eugeniusza Grzeszczaka. U ime 147 zastupnika Vrhovnog vijeća (uglavnom iz KP Ukrajine i Radikalne stranke) uvjeravao je poljske zastupnike da prihvate odluku kojim se taj zločin proglašava jednoznačno genocidom: <http://www.unn.com.ua/pl/news/1230523-v-kolesnichenko-rozgoviv-predstavnikam-seymu-propozitsiyu-ukrayinskikh-nardepiv-schodo-volinskoyi-tragediyi> [pristup: 8.12.2013]. Projekt takve odluke odbačen je glasovima zastupnika uglavnom iz vladajuće koalicije i glasovima ljevice. To da su tada surađivali s predstvincima sovjetskog povijesnog diskursa, političari poljske desnice neizravno su priznali javno tek onda kada se pokazalo da je upravo Kolesničenko jedan od glavnih autora tzv. zakona o diktaturi koje je Vrhovno vijeće prihvatiло 16. siječnja 2014. godine u cilju pacifikacije Majdana i kažnjavanja njegovih sudionika. Među odlukama tada donesenima bila je također spomenuta izmjena Kaznenog zakona kojom se kažnjava opravdavanje zločina koje su počinile ukrajinske jedinice pod njemačkim zapovjedništvom i one koje su surađivale s III. Reichom (<http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/729-18> [pristup: 31.1.2014]), a i sljedeća izmjena kojom se određivala zatvorska kazna za oskrvnuće mjesta pokopa i spomenika sudionika Velikog domovinskog rata (<http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/728-18> [pristup: 31.1.2014]). Njihovo donošenje uklapalo se u propagandu koja je predstavljala Majdan kao inicijativu koju vode suvremeni fašisti. Doduše, Vrhovno vijeće, zbog sporazuma Janukovića s vođama revolucije, već je 28. siječnja 2014. godine opozvalo cijeli paket tih promjena, predstavnici poljskih desnih grupacija prevrednovali su svoj odnos prema događajima u Ukrajini i nisu više isticali pitanja Volinskog pokolja. Kada su 18–20. veljače vlasti pokušale slomiti otpor silom, a u ožujku 2014. pritisak Rusije na Ukrajinu posredno utjecao na pogoršanje sigurnosti Poljske, prešli su čak na politiku jednoznačne podrške vlasti u Ukrajini poslije Majdana.

Političke uvjetovanosti ukrajinskog modela proizlazile su i iz predsjedničko-parlamentarnog karaktera uređenja zemlje. Politika sjećanja ostajala je domena predsjedničkih aktivnosti, predsjednik je pak vodio svoju politiku kroz naputke upućene vlasti, službi sigurnosti Ukrajine, jedinicama lokalne uprave, akademiji nauka, te – napokon – javnoj televiziji i radiju, što ju je učinilo iznimno direktivnom. Ukoliko u ovlasti šefova država baltičkih zemalja i Poljske u odnosu na prošlost spada prvenstveno dodjela odlikovanja, predvođenje službenih obilježavanja godišnjica i prihvaćanje državničkih posjeta iz inozemstva, u stvarnoj podjeli vlasti u Ukrajini u ovlastima predsjednika se nalazilo i iniciranje politike sjećanja. To je bilo povezano i uz patrijarhalno viđenje uloge prve osobe u državi od strane građana. Predsjednik je imao istovremeno i široke kontrolne ovlasti u odnosu na vladu i administraciju te donekle ograničene ovlasti izravnog upravljanja. Ipak, opći način izbora predsjednika doprinosio je nastanku situacije u kojoj su pitanja vezana uz prošlost poprimala značaj glavnih tema predizbornih kampanja. Posljedično, izbori za šefa države već od 1994. godine toliko su gradili zajednicu građana, koliko su je jačali u uvjerenju da je legitimna samo jedna (prirodno, njihova vlastita) forma nacionalnog identiteta.³² Opisujući uvjetovanost politike sjećanja u Ukrajini i baltičkim državama, ne smijemo zaboraviti u kojoj su mjeri u njima uvedena sredstva tranzicijske pravde, posebno ona retributivnog karaktera. U svim baltičkim državama već devedesetih godina ograničen je pristup javnim funkcijama zaposlenicima i informatorima nekadašnjih službi sigurnosti na temelju zakona o državljanstvu (Estonija i Litva), ili u izbornom zakonu (Latvija), ili napokon u posebnom lustracijskom zakonu (Estonija i Litva).³³ Sudovi su tamo izdali ukupno nekoliko desetaka presuda kojima su na zatvorske kazne osuđeni počinitelji zločina prema stanovništvu tih zemalja u 1940-im godinama, ali i za akcije protiv nezavisnosti na prijelazu osamdesetih i devedesetih.³⁴

32 S tog gledišta, predizborne kampanje prije predsjedničkih izbora u Poljskoj 2005. i 2010. godine podsjećale su na ukrajinske izbore.

33 Lavinia Stan, *Transitional Justice in Eastern Europe and the Former Soviet Union. Reckoning with the Communist Past*, New York: Routledge, 2009, s. 251–252.

34 Od postupaka koji su se vodili pred estonskim sudovima najglasnije je bilo suđenje predsjedniku Antifašističkog komiteta Estonije pukovniku Arnoldu Meriju. On je bio daleki rodak prvog predsjednika nezavisne Estonije Lennarta Merija (1992–2001), s jedne strane žrtve deportacije iz 1941. godine, a on je optužen za zločin protiv čovječnosti zbog sudjelovanja u vođenju deportacija 1949. godine, no preminuo je prije proglašenja presude. U Latviji su funkcionari osuđeni nakon 1991. bili: Alfrēds Rubiks i Alfons Noviks. Rubiks, nekadašnji gradonačelnik Rige (1984–1990) i posljednji vođa Komunističke partije Latvije (1990–1991), uhićen je zbog optužbe za sudjelovanje u pokušaju rušenja ustavnog poretka odmah nakon propalog puča u kolovozu 1991. Osuđen je na osam godina zatvora 1995, ali je već dvije godine kasnije prijevremeno pušten. Noviks (r. 1908), je bio šef NKWD–MWD u Latvijskoj SSR u razdoblju 1940–1953. te organizator deportacija 1941. i 1949. godine i borbe protiv antisovjetske gerile nakon rata. Godine 1995. osuđen je na doživotnu kaznu zatvora za počinjene zločine genocida nad latvijskim narodom. Preminuo je 1996. u zatvoru.

Kako se čini, to je ojačalo autoritet vlasti kod organizacija „čuvara sjećanja“ što nije beznačajno za smanjenje snage njihova otpora prema politici deheroizacije antisovjetskog pokreta i priznavanju prioritetskog ranga Holokausta u službenim državnim akcijama zaštite sjećanja. U suprotnom je pravcu ova međuovisnost izašla na vidjelo u Ukrajini – neuvodenje retributivnih sredstava od strane države ojačalo je one skupine koje od 1991. godine suprotno istini nastoje zaštiti ukrajinski oslobodilački pokret iz razdoblja 1941-1944. od bilo kakvih sumnja vezanih uz zločine počinjene prema nacionalnim manjinama i ukrajinskom civilnom stanovništvu.

Nacrt strategije politike sjećanja baltičkih država – dijaloško-presuazivne prema Evropi i konfrontacijske prema Rusiji – za vanjske je promatrače postao jasno vidljiv krajem devedesetih godina prošlog stoljeća. Ta je strategija pretpostavljala da će o interpretaciji prošlosti odlučivati demokratski formirana većina, poistovjećivana s građanima koji se identificiraju s konstitutivnim narodom. Prihvaćeno je da će posljedica takve legitimizacije politike sjećanja biti među ostalima i dugotrajan unutarnji spor oko prošlosti. Predviđalo se da taj spor neće razbiti državu jer će „pobjednička“ skupina postići trajnu nadmoć nad protivnom stranom. Za vrijeme tadašnjeg ukrajinskog predsjednika Kučme ta strategija nije mogla biti referentna točka jer je za njega najvažnije bilo osnaživanje ideje vlastite državnosti kod svih građana. Štoviše, posljedice primjene takve strategije bilo je nemoguće predviđati – domet djelovanja dviju glavnih zajednica sjećanja bio je manje-više isti.

Na kraju 2004. godine učinilo se kako će Narančasta revolucija, kao pobuna protiv recepcije ruskog političkog sustava u Ukrajini, biti prvi korak u pravcu stvaranja konjunkture u međunarodnim odnosima kakva je nastala polovicom devedesetih godina vezano uz baltičke zemlje. Pristaše Narančaste revolucije razumjeli su ovaj preokret kao povratak pravcu razvoja usmjerenom prema Evropi iz koje je njihova zemlja u prethodnom desetljeću izgurana zbog autoritarnih tendencija predsjednika i oligarhističkih praksi poslovne elite. Slično je razmišljao šef države zbog čega su iskustva Litve, Latvije i Estonije iznenada dobila na značaju za strategiju politike sjećanja ukrajinske države.

Sudeći prema tome kako je ta politika vođena u narednom razdoblju dolazimo do zaključka da je predsjednik Juščenko želio postići one ciljeve koje su postigle baltičke zemlje, no nije želio da Ukrajina snosi „političke troškove“ na koje su pristale vlade u Vilniusu, Rigi i Talinu. On je prihvatio dvije pretpostavke. Kao prvo, da je sjećanje ukrajinske zajednice na istoku zemlje na događaje iz razdoblja 1939-1953. do tada bilo posljedica djelovanja totalitarnog, sovjetskog i nedemokratskog postsovjetskog političkog režima, a ne utjecaja same prošlosti na zajednički identitet. Kao drugo, da će Europa izaći u susret njegovoj politici više nego što je izašla u susret baltičkim zemljama, naime, da će uzeti u obzir postojanje treće struje u ukrajinskoj politici u razdoblju 1941-1944., što će omogućiti toj državi da zadrži OUN i UPA

(kao organizacije, a ne kao pojedince predane ideji ukrajinske nezavisnosti) u okvirima tradicije koja je izravno legitimira. Kako se čini, Juščenko je smatrao također da će zemlje EU izvući zaključke iz interpretacije prema kojoj je stanovništvo Ukrajine iskusilo ne samo jednake sovjetske deportacije kao baltički narodi 1941. i 1949. godine, već i Hlodomor, dakle prošlo je kroz neusporedivo veći pakao od iskustava bilo koje druge nacije u Evropi.

Prva od ovih pretpostavki pokazala se pogrešnom, iako jedino u odnosu na sjećanje na sam Drugi svjetski rat. Opetovani u prve tri godine predsjedničkog mandata, pozivi na nacionalno pomirenje bili su izraz uvjerenja da je moguće izgraditi narativ u kojem svoje mjesto mogu pronaći svi ukrajinski sudionici ratnog sukoba. Ostvarujući takav pravac, predsjednik doduše nije prihvatio izbore kao ispravan način odlučivanja o povijesnoj istini, ali istovremeno nije predvio rad na promjeni sjećanja paralelno u obje ukrajinske zajednice sjećanja: i „zapadnoj“, a ne samo „istočnoj“. Rezultat kojem se tako težilo bio je nedostizan ne samo s obzirom na kratkoču vremena namijenjenog „pregovorima“ oko zajedničkog narativa, već i zbog neravnopravnog treiranja njihovih sudionika. No, prva pretpostavka pokazala se u velikoj mjeri ispravnom kada je u pitanju Hlodomor. Pozivajući se na argument o orvelovskoj politici sovjetskog totalnog brisanja sjećanja na veliku glad u Ukrajinskoj SSR u razdoblju 1932-1933, a nakon što je u rad uključen dio državne mašinerije (što je označavalo u stvari ne toliko rekonstrukciju sjećanja, već njegovu konstrukciju), Juščenko je postigao preokret u uvjeravanju većine građana da je katastrofa bila rezultat djelovanja vlasti SSSR-a i kao takva zaslužuje istaknuto mjesto u nacionalnom sjećanju.³⁵

Za približavanje Ukrajine Zapadu znatno je važnije bilo suočavanje s naslijedom Drugoga svjetskog rata. Kada su propali pokušaji stvaranja zajedničke interpretacije ratnih zbivanja, predsjedniku je preostao „nemodificiran“ „baltički“ put, to jest borba za pobjedu njegove interpretacije prošlosti tijekom predizbornih kampanja. U rujnu 2007., nakon prekida pregovora s Janukovičevom vladom, Juščenko je izazvao novo preispitivanje snaga u prijevremenim izborima za Vrhovno vijeće. Računao je na to da će povećan narančasti blok u parlamentu dobiti trajnu prevagu nad Strankom regija i njezinim saveznicima. Kada bi se to dogodilo, situacija bi bila slična onoj u Latviji, gdje konkurentske stranke koje predstavljaju konstitutivni narod nakon proglašenja rezultata izbora sklapaju koaliciju da ne bi dopustile ulazak u pregovore oko formiranja vlade stranaka koje reprezentiraju rusko-jezični dio izbornog tijela.³⁶

35 Prema ispitivanjima javnog mnijenja provođenima prilikom 70. godišnjice, u studenom 2013., na pitanje jesu li Hlodomor izazvale vlasti na čelu sa Staljinom, „posve se slažem“ odgovorilo je 33,7% ispitanika, a „djelomično se slažem“ – 30,4%: <https://www.kyivpost.com/content/ukraine/poll-two-thirds-of-ukrainians-believe-holodomor-was-organized-by-stalinist-regime-332146.html> [pristup: 8.12.2013].

36 Vidi primjerice situaciju nakon parlamentarnih izbora 2011. godine, kada je po prvi put od 1991. godine relativna pobjeda pripala stranci Centar Sloge (latv. Saskaņas Centrs, SC; rus. Центр

Ni tada, ni u drugom krugu predsjedničkih izbora u veljači 2010. godine (kada se Julija Timošenko natjecala protiv Viktora Janukoviča), narančasti ipak nisu dobili apsolutnu većinu glasova. Na političkoj pozornici nisu nikada postigli istu poziciju kakvu su imale nacionalne stranke u baltičkim državama, koje se međusobno razlikuju po pitanjima programa za budućnost, ali se ipak znaju sporazumjeti oko politike prema prošlosti. Štoviše, u razdoblju između dvije spomenute predizborne kampanje vode narančastih svađali su se međusobno. U ljutitoj borbi između J. Timošenko i Juščenka državna politika sjećanja izgubila je ne manje nego i druga područja. Vođeći dobru propagandnu kampanju premijerka je uspjela uvjeriti dobar dio javnosti da se ona brine za rješavanje realnih gospodarskih problema dok se predsjednik bavi drugorazrednim povijesnim pitanjima.

Pretpostavka o tome da će Europska Unija u procesu približavanja Ukrajine primjeniti niz olakšica proizlazila je iz iskustva Poljske i baltičkih zemalja. Ipak, pitanja na koja bi se odnosile te olakšice nije moglo biti više nego u spomenutim slučajevima. Prema mišljenju javnosti zapadnoeuropskih zemalja, zauzimanje jednoznačnog stajališta prema povijesnim pitanjima nije toliko teško kao modernizacija infrastrukture ili reforma državnih institucija. U konačnici se pokazalo da – ne uzimajući u obzir razlike vezane uz broj strana sukoba u Ukrajini i u baltičkim zemljama u razdoblju 1941-1944. – Europski parlament očekuje od vlasti u Kijevu isto rješenje. U slučaju Ukrajine ono je poprimilo formu zahtjeva za napuštanjem tendencija za heroizacijom vođe Organizacije ukrajinskih nacionalista odlukom predsjednika od 20. siječnja 2010. godine, jer su po mišljenju euro-zastupnika sudionici pokreta koji se vezuje uz ime Stepana Bandere, kakve god bile njihove zasluge u borbi za nezavisnost Ukrajine, simpatizirali fašizam i počinili zločine nad pripadnicima nacionalnih manjina.³⁷

Predsjednik Juščenko očito je precijenio spremnost europske javnosti da tako elastično interpretira vrijednosti na kojima se temelji sam projekt europskih integracija. Ipak, o tome da se u konačnici nije dogodila konjunktura za Ukrajinu u odnosima sa Zapadom, odlučili su čimbenici neovisni o njemu, čimbenici koje su oblikovali drugi sudionici međunarodnih odnosa. Nakon proširenja Unije iz 2004. i 2007. godine ni Europska Unija nije bila spremna na primanje novih članica na istoku, kao što je to bila krajem 1990-ih kada su započeli pregovori o pristupanju s baltičkim zemljama, a ni Rusija nije namjeravala pristati na ekspanziju NATO-a prema njezinim granicama, kao što je to bio slučaj na kraju vladavine predsjednika Borisa Jelčina.

согласия), koja predstavlja rusko-jezične glasače. Stoga je ta stranka mogla kao prva pokušati formirati vladajuću koaliciju, no nije to učinila budući da nema „koalicijskog potencijala“. Stranke latvijske većine, kao i obično, sklopile su koalicijski sporazum i formirale vladu pod vodstvom dotadašnjeg premijera Valdisa Dombrovskisa, a Centar Sloge ostao je u oporbi.

37 Vidi rezoluciju Europskog parlamenta o situaciji u Ukrajini nakon predsjedničkih izbora 25. veljače 2010. godine. (RC-B7-0116/2010) – <http://www.Europarl.europa.eu> [pristup: 8.12.2013]

Juščenko je ipak pogodio konjunkturu za regionalnu upotrebu razlika u sjećanju u borbi za vlast i odlučnog postavljanja zahtjeva baltičkih zemalja i Poljske Rusiji za promjenom njezine interpretacije događaja iz razdoblja 1939-1953. Pokušaj da se iskoriste te međunarodne okolnosti utjecao je i na to da je Juščenko napustio politiku „pregovaranja“ interpretacija prošlosti među predstavnicima antagonističkih zajednica sjećanja unutar zemlje. Od 2004. godine gore spomenute države bile su već u potpunosti zaštićene europskim i NATO-vim „bedemom“. S jedne strane, entuzijazam ukrajinske revolucije gurnuo je njihove vode prema zaoštravanju stajališta prema Rusiji, dok je s druge njihova podrška dodala samopouzdanja liderima narančastih u Ukrajini. Zajedno s predsjednikom Gruzije Georgijem Sakašvilijem, Juščenko je svoju strategiju prema Rusiji utemeljio na saveznicima iz Srednje Europe. Kada je ipak došlo do odlučnog otpora Moskve, a na samitu NATO-a u Bukureštu u travnju 2008. su države NATO-a obojici odbile priznanje Akcijskog plana za članstvo u NATO-u (Membership Action Plan – MAP), pokazalo se da ti saveznici ne raspolažu ozbiljnim adutima. S druge strane, Sjedinjene Američke Države nisu se odlučile za rizik novog međunarodnog sukoba. Kada su se u kolovozu 2008. ruski tenkovi približili Tbilisiju, na bolan je način postalo jasno tko će u Europi snositi najveće troškove zbog neoprezne politike izazivanja nekadašnje supersile. Države NATO-a nisu se pomaknule izvan obrambenih linija određenih na kraju Hladnog rata, a to je Gruziju i Ukrajinu ostavljalo u situaciji onih izazivača koji se predano sukobljavaju s neprijateljem ispred svojih linija očekujući akcije glavnih snaga, a na kraju se pokazuje da bitka nije u planovima sukobljenih snaga.

Juščenkova pokušaj djelovanja sukladno strategiji politike sjećanja baltičkih država završio je porazom ne samo zato što je na kraju on sam odustao od uloge koja je u toj politici predviđena za predsjednike država. U baltičkom modelu predviđeno je da šef države čuva distancu prema stranama spora oko događaja 1941-1944. radi toga da može zauzeti poziciju arbitra u situacijama sukoba. Predsjednik Juščenko, odlučujući se za heroizaciju Romana Šuheviča (već u listopadu 2007. godine) i Stepana Bandere, prekršio je to pravilo i izgubio poziciju „mediatora“ u sporu između predstavnika antagonističkih sjećanja u Ukrajini, kao i stratega prilagođavanja ukrajinskog narativa očekivanjima Europske Unije. Istovremeno je tim odlukama pokazao nepoštivanje najvažnijeg pitanja za sve zemlje regije – uravnoteženja slike žrtve i junaka te počinitelja/izvršitelja zločina. Poraz njegove politike zapečatilo je to da je u rang junaka uzdignuo ličnosti neprihvatljive ne samo u glavnim gradovima Zapadne Europe i u Moskvi, već i u Varšavi, čime je povrijedio najvjernijeg saveznika u nastojanjima Ukrajine za pristupanjem NATO-u i Europskoj Uniji.

Bilanca Juščenkove vladavine u području politike sjećanja čini se paradoksalnom. Započeo je stavljajući si za cilj promjenu europskog narativa o događajima iz razdoblja 1939-1953. kroz uvođenje borbe Ukrajine protiv sovjetskog totalitarizma, a

završio navodeći Europu i Rusiju na obranu slike zajedništva i solidarnosti antifašističke koalicije. Slične su si ciljeve postavljali vladajući stratezi politike sjećanja baltičkih država, no nijedan od njih poduzimajući akcije usmjerene protiv slike SSSR-a nije stavljao pod upitnik vrijednosti koje su u temeljima europskog sjećanja na borbu protiv III. Reicha.

Iskustvo koje je paralelno s porazom pokušaja promjene mesta Ukrajine u međunarodnim odnosima pogodilo zemlje Srednje i Istočne Europe 2008. godine bila je svjetska ekomska kriza. Iz različitih razloga utjecaj krize bio je manji u Poljskoj i Rusiji, a snažno se odrazio na raspoloženje javnosti u baltičkim zemljama i Ukrajini. U tim zemljama pogoršanje materijalnog položaja većine stanovništva doprinijelo je tome da su u javnim raspravama (a posljedično i u strategijama glavnih političkih snaga) pitanja proračunske ravnoteže i povratka na put gospodarskog rasta zakrila sporove oko sjećanja i identitetska pitanja. Ova se promjena raspoloženja snažno odrazila i na rezultatu predsjednika Juščenka na predsjedničkim izborima u Ukrajini početkom 2010. godine, a osim toga bila je osnovni razlog gubitka vlasti narančastog tabora.

Prilika da se politika sjećanja osloboди stranačkog naboja i za prevladavanje unutrašnjeg sukoba u Ukrajini nastupila je kao rezultat revolucije 2013/2014. Izbori 25. svibnja 2014. godine, na kojima je izabran Petar Porošenko, bili su prvi predsjednički izbori u Ukrajini u dvadeset godina tijekom kojih se nije vodio spor oko povijesti i identiteta. U ozračju sukoba s Rusijom i izuzetnog jedinstva javnosti otvorena je perspektiva fundamentalne obnove države, usporediva samo sa situacijom 1991. godine. Zbog toga, te u vezi s pripremanom promjenom političkog sustava na parlamentarno-kabinetski možda će biti moguće govoriti o nastanku Treće Ukrajinske Republike (nakon Ukrajinske Narodne Republike i država iz razdoblja 1991-2014). Ako se Ukrajina zadrži na tom putu, to bi moglo rezultirati konsolidiranjem modela i dosljednom realizacijom strategije njezine politike sjećanja.

„Rat za sjećanje“ – okolnosti izbijanja, odnos snaga i polja konfrontacije

Bitan čimbenik odnosa snaga u okviru kojeg je 2005-2010. došlo do intenzifikacije spora oko događaja iz razdoblja 1939-1953. na međunarodnim forumima bio je dolazak konkretnih osoba na pozicije šefova država Srednje i Istočne Europe. Biografije predsjednikâ iz tog razdoblja u usporedbi s biografijama njihovih prethodnika i nasljednika, sadržavale su događaje koji simboliziraju otpor prema sovjetcizaciji, kakav je od 1944. prisutan u regiji, što nije ostalo bez utjecaja na njihovu politiku sjećanja i njezinu recepciju u Rusiji.

Niz izbora takvih osoba za šefove država započeo je izborom Valdasa Adamkusa u Litvi 1998. godine. On je stupio na dužnost nakon Algirdasa Brazauskasa (1993-1998), višegodišnjeg predsjednika Komunističke partije Litve, lidera prethodnog

vladajućeg tabora koji se 1990. jednoznačno izjasnio za ideju nezavisnosti. Adamkus je vršio funkciju šefa države u dva mandata – 1998-2003. i 2004-2009. U jesen 1944. Adamkus, koji je rođen 1926, borio se protiv ulaska Crvene armije u Litvu u redovima Korpusa obrane domovine, formacije koju su organizirali litvanski časnici u dogovoru s okupacijskim njemačkim vlastima. Izbjegao je represije jer se povukao u Njemačku, odakle je u konačnici oputovao u Ameriku. Taj nekadašnji visoki činovnik Agencije za zaštitu okoliša SAD-a predsjedavao je nakon toga emigrantskom organizacijom *Santara-Šviesa* (Sloga – Svjetlost), koja je održavala kontakte s intelektualcima i umjetnicima u zemlji.³⁸

Godinu dana nakon njegova izbora u Latviji je za predsjednicu (isto u dva mandata) također izabrana predstavnica dijaspore, profesorica Sveučilišta u Montrealu, psihologinja, semiologinja i istraživačica latvijskog folklora, Vaira Viķe-Freiberga (rod. 1937), čiji su roditelji napustili zemlju 1944. godine. U ovom slučaju promjena simbola nije bila toliko lako prepoznatljiva za vanjske promatrače, ali je odražavala promjene u latvijskom javnom mnjenju. Izabrana u parlamentu, Viķe-Freiberga preuzeila je funkciju šefa države od Guntisa Ulmanisa (1993-1999), unuka brata posljednjeg predsjednika zemlje prije sovjetske aneksije 1940. godine Kārlisa Ulmanisa – glavne ličnosti međuratne latvijske politike (deportiran, preminuo 1942. u sovjetskom logoru). Iako je nosio prezime poznato u svijetu, a u djetinjstvu (rod. 1939) je bio deportiran u Sibir, svojom biografijom Guntis Ulmanis nije simbolizirao otpor i borbu Latvijaca protiv SSSR-a, već prilagodbu i opstanak. Većinu tog razdoblja nije preživio pod prezimenom Ulmanis, već pod prezimenom svoga poočima (njegovo srodstvo s predratnim predsjednikom izašlo je na vidjelo tek 1971. i – treba priznati – spriječilo ga je u nastavku profesionalne karijere), bio je član komunističke partije i nije se bavio oporbenom djelatnošću.

Estonci su pak za šefa države izabrali predstavnika svoga iseljeništva na Zapadu tek 2006. godine, nakon što je fotelju ispraznio Arnold Rüütel (2001–2006) – član stare nomenklature, prije 1991. predsjednik Vrhovnog vijeća Sovjetske Estonske Republike. Tada su zastupnici u parlamentu izabrali Toomasa Hendrika Ilvesa (rod. 1953), potomka obitelji koja je za vrijeme Drugoga svjetskog rata emigrirala u Švedsku. Prije 1991. Ilves je bio novinar Radija Slobodna Europa, u devedesetima estonski veleposlanik u zemljama NATO-a, a na kraju ministar vanjskih poslova (1996–2006). Slično kao i Viķe-Freiberga, drugi je izbor prošao s većom podrškom nego prvii – u kolovozu 2011. godine izabran je na drugi mandat.

³⁸ Korpus obrane domovine osnovan je u posljednjim tjednima okupacije već nakon sukoba između Litvanskog pomoćnog korpusa gen. Plechavičiusa i Nijemaca i raspушtanja te jedinice. Adamkusova jedinica pružala je otpor Sovjetima u izgubljenoj bici kod Sede 7. listopada 1944. godine. U suvremenoj litvanskoj historiografiji ove događaje iz života budućeg predsjednika ne upisuje se u kontekst politike prema njemačkim okupatorima, već borbe protiv SSSR-a uz nadu za dobivanje podrške od zapadnih saveznika.

Preuzimanje vlasti od strane ovih troje političara pokazuje koliko se velika uloga u baltičkim zemljama daje simboličkim aspektima vanjske politike u razdoblju u kojem su njihovi strateški ciljevi bili pristupanje EU i NATO-u te široko shvaćena desovjetizacija javnog prostora. Niti jedno od njih nije imalo neke jake političke veze u zapadnom svijetu, no u ocjeni javnosti baltičkih zemalja imali su četiri aduta. Kao prvo, smatrani su ljudima koji su u osobnom smislu uspjeli u životu, povezivani su s karakteristikama reprezentativnima za stereotipno shvaćanje zapadnih društava. Kao drugo, predstavljali su umjerena stajališta – liberalno-demokratska (u slučaju Adamkusa nešto konzervativnije, u slučaju Ilvesa pak – socijaldemokratska). Kao treće, njihove biografije izravno su se uklapale u restauracijsku koncepciju državnosti koja se temeljila na tome da se države nastale 1991. smatraju izravnim pravnim sljednicama republika od prije 1940. godine (s tog je gledišta kandidat bez konkurenčije bio naravno Ulmanis). Kao četvrtu napokon – za temu kojom se ovdje bavimo najbitnije – za razliku od većine predstavnika domaćih političkih elita oni ni na koji način nisu bili opterećeni sovjetskom prošlošću. Upravo kao takvi bili su najvjerdostojniji kandidati da odigraju ulogu simbola „očišćenja“ javnog života od tragova minulog imperija.

Među vođama baltičkih zemalja u prvom desetljeću 21. stoljeća najdosljednije se u inicijative usmjerene na suprotstavljanje utjecajima Rusije angažirao Adamkus. Ipak, značaj njegova izbora za predsjednika Litve za promjenu međunarodne situacije u regiji ne može se usporediti s izborom Juščenka za ukrajinskog predsjednika u prosincu 2004. Važan signal spremnosti Rusije za ulazak u „rat za sjećanje“ bila je proslava Dana pobjede u Moskvi 2005. godine, ali tek je izbor Lecha Kaczyńskog za predsjednika Poljske u listopadu iste godine završio sekvencu događaja koji su doprinijeli početku sukoba. Simbolična dimenzija tog prijeloma u poljskoj politici nije proizlazila – kao u baltičkim zemljama – iz toga da je najvišu funkciju u zemlji preuzeila osoba koja je predstavljala nekadašnju antikomunističku opoziciju (jer predsjednik je već ranije bio Lech Wałęsa), već da su predsjednički izbori bili popraćeni parlamentarnim izborima koji su donijeli pobjedu desnice te marginalizaciju postkomunističkog tabora. Doduše, već je u drugom mandatu predsjednika Aleksandra Kwaśniewskog Poljska aspirirala na ulogu regionalnog lidera podupirući veze svojih istočnih susjeda sa Zapadom. Aktivno je na međunarodnoj pozornici podupirala proces pristupanja baltičkih zemalja NATO-u, a tijekom narančaste revolucije odigrala je ključnu ulogu u pronalasku rješenja koje je otvaralo put prema vlasti prozapadnom kandidatu. U Moskvi se ipak smatralo da je tek pod vlašću njegova nasljednika poljska vanjska politika poduzela ne samo igru za snažniju poziciju unutar Europske Unije i privilegirano mjesto među saveznicima Sjedinjenih Američkih Država, već se usmjerila i na izgradnju neformalnog bloka bivših sovjetskih republika. Čak i ako ciljevi predsjednika Kaczyńskiego nisu išli toliko daleko,

ipak je on u mnogim pitanjima, uključujući povijesne sporove na čelu s kvalifikacijom katinskog zločina kao genocida nad poljskim narodom, zauzimao nepomirljivo stajalište prema Moskvi.

Prvi akord opisivanog sukoba bila je proslava Dana pobjede organizirana u Rusiji na šezdesetu godišnjicu završetka Drugoga svjetskog rata 9. svibnja 2005. godine.³⁹ Ruske su vlasti težile tomu da događaj na Crvenom trgu postane središnja točka svjetskog obilježavanja te godišnjice, pa su pozivi upućeni većini europskih država, ali i sudionicima antifašističke koalicije izvan Europe. Organizatori su priredili svečani mimohod povijesnih jedinica Crvene armije i ratnih veterana, stilom svečanosti sličan onima iz vremena Leonida Brežnjeva. Ruske vlasti su nesumnjivo postigle svoj cilj – pored predsjednika Putina na počasnoj tribini našli su se šefovi nekada sukobljenih država, koje danas cijene zasluge Rusije u pobjedi: George W. Bush, Jacques Chirac i Hu Jintao te Gerhard Schröder, Silvio Berlusconi i Junichiro Koizumi. Udaljenija mjesta zauzeli su predstavnici država Srednje i Istočne Europe, bivših sovjetskih republika i satelita. Predsjednik Juščenko i Kwaśniewski, ključne ličnosti prijeloma u Ukrajini u jesen prethodne godine, smješteni su na tribini u stražnjim redovima, dok u izvještajima stranih medija uopće nije bila prikazana predsjednica Vičē-Freiberga, jedina od troje predsjednika baltičkih zemalja koja nije odbila poziv (kako su napravili Adamkus i Rüütel).

Bio je to trenutak kada je duboka podjela sjećanja na događaje tridesetih i četrdesetih godina 20. stoljeća u krugu zemalja Srednje i Istočne Europe bila razotkrivena pred međunarodnom javnošću.⁴⁰ Narednih pet godina ispunjeno je, među ostalim, raspravama na zasjedanjima Parlamentarne skupštine Vijeća Europe i Europskog parlamenta. U potonjem se kao rezultat inicijativa uglavnom predstavnika baltičkih zemalja i Poljske nekoliko puta raspravljal o pitanjima izjednačavanja nacističkih i staljinističkih zločina te o pravu žrtava i sudionika pokreta otpora totalitarnim sustavima na ravnopravno mjesto u zajedničkom europskom sjećanju.⁴¹ Pred Europskim

39 Ovom je susretu prethodio govor ruskog predsjednika o stanju nacije održan pred Skupštinom Federacije 25. travnja 2005. godine. Putin je tada izrekao rečenicu koja je bila značajna kako za vanjski imidž njegove vlasti, tako i za oblikovanje sjećanja samih Rusa. Kako bi predstavio u koliko se lošoj situaciji nalazila zemlja u prvim godinama transformacije nakon 1991, započeo je od napomene: „Raspad SSSR-a bio je najveća geopolitička katastrofa 20. stoljeća, ali i prava drama za Ruse.”

40 Eva-Clarita Onken (Pettai), *Commemorating 9 May: The Baltic States and European memory politics*, u: Eiki Berg, Piret Ehin (ur.), *Identity and Foreign Policy. Baltic-Russian Relations and European Integration*, Aldershot: Ashgate, 2009., s. 33–50.

41 Nakon dulje rasprave konačno je Europski parlament donio rezoluciju kojom je zemljama članicama preporučio uvođenje Dana sjećanja na žrtve totalitarnih režima (na godišnjicu Pakta Ribbentrop–Molotov; vidi izjava EP od 23. rujna 2008. godine) na datum 23. kolovoza, no nije pristao na prijedlog skupine zastupnika da se 25. svibnja (datum strijeljanja kapetana Witolda Pileckog 1948. godine) proglaši Danom sjećanja na junake borbe protiv totalitarizama (vidi projekt rezolucije

sudom za ljudska prava u Strasbourgu vodile su se pak borbe građana baltičkih zemalja koji su tužili vlastite države zbog odluka koje su proizlazile iz promjene njihova međunarodno-pravnog statusa 1940., 1944. i 1991. godine. Najviše njih pokrenuli su predstavnici rusko-jezične manjine protiv latvijske države.⁴²

Praksa koja proizlazi iz presuda pokazuje da se suci strasburškog suda u pravilu nastoje držati podalje od sporova oko prošlosti.⁴³ U slučajevima tog tipa različiti su

od 26. ožujka te same Rezolucije EP od 2. travnja 2009. godine). To je označavalo izjednačavanje žrtava nacizma i staljinizma, bez izjednačavanja zločina Hitlerova III. Reicha i Staljinova SSSR-a. Čini se da odbijanje proizašlo među ostalima iz straha da se EU uvlači u heroizaciju u „novim“ članicama osoba koje su se u razdoblju 1939–1941. i/ili 1944–1953. suprotstavlja SSSR-u, ali su za vrijeme njemačke okupacije surađivale s III. Reichom i/ili sudjelovale u akcijama protiv Židova (ili su barem gajile nade u Hitlerovu pobjedu). Izbor osobe kapetana Pileckog od strane podnositelja prijedloga – poljskog oficira, logoraša u Auschwitzu i sudionika antinjemačkog i antisovjetskog pokreta otpora, osuđenog i smaknutog u komunističkoj Poljskoj, simbola dosljedne borbe sa svim okupatorima – trebao je djelovati protiv takvih asocijacija. Vidi: Toms Rostoks, Debating 20th century history in Europe: The European Parliament and the Parliamentary Assembly of the Council of Europe compared, u: Nils Muižnieks (ur.), *The Geopolitics of History in Latvian-Russian Relations*, University of Latvia: Riga 2011, s. 191–218: <http://szf.lu.lv/files/petnieciba/publikacijas/The%20Geopolitics%20of%20History%20in%20Latvian-Russian%20Relations.pdf> [pristup: 8.12.2013].

- 42 Najpoznatiji je bio slučaj sovjetskog partizana u Latviji Vasilija Kononova iz razdoblja 2008–2010., osuđenog na zatvorsku kaznu za zločine protiv čovječnosti zbog ubojstva devetero civilnih stanovnika sela Mazie Bati u osveti za predaju 12 partizana Nijemcima. U tom postupku presuda je ovisila o odgovoru suda na pitanje pod čijim se zapovjedništvom nalazio Kononov 1944. godine: latvijskim ili sovjetskim? Odgovor na to pitanje tražio je da se suci opredijele za ili protiv legalnosti aneksije Latvije od strane SSSR-a u kolovozu 1940. godine. U prvoj instanci pred Europskim sudom za ljudska prava Latvija je izgubila, ali je u prizivu pobijedila. U oba slučaja suci koji su odlučivali izbjegli su doduše odgovor na to pitanje, ipak su u apelaciji suci promjenili argumentaciju svojih prethodnika da je Kononov 1944. predstavljao antifašističku koaliciju. To je omogućilo da zaključe kako se njegovo djelovanje može ocijeniti onako kako su to učinili latvijski sudovi. Slučaj trojice funkcionara sovjetskog sigurnosnog aparata nije pred Europskim sudom za ljudska prava izgubila estonska vlada. Godine 2000. osam godina zatvora za ubojstva poslijeratnih gerilaca dobio je u Estoniji Karl-Leonhard Paulov (ta je presuda kao jedina izvršena). Godine 2004. zatvorska kazna za isti zločin dosudena je nekadašnjem šefu sigurnosnih službi u regiji Elva Vladimиру Penartu te njegovom podređenom Rudolfu Tuviju. Penartovu tužbu, kao i tužbe dvojice osuđenih za deportacije iz 1949. godine, Augusta Kolka i Pjotra Kisloia, protiv Estonije sud u Strasbourgu odbio je 2006. Proglasio ih je neosnovanima argumentirajući da su kako u svjetlu međunarodnog prava kao i tadašnjeg sovjetskog, ta djela bila ilegalna i kažnjiva: <http://www.kapo.ee/eng/judicial-decisions> [pristup: 8.12.2013].
- 43 U postupcima protiv bivših sovjetskih republika različiti sastavi Europskog suda za ljudska prava dosljedno su izbjegavali ocjene legalnosti državno-pravnog statusa događaja iz 1940. i 1944. godine. U slučaju Latvije ti su postupci češće završavali porazom države nego podnositelja tužbe (vidi među ostalima tužbu vezanu uz osudu sovjetskih funkcionara: Nikolaja Tessa za deportaciju Latvijaca iz 1949. i Nikolaja Larionova za ubojstvo članova poslijeratne oslobođilačke gerile). Ako je Latvija ponekad pobjedivala, Rusija (koja se ponekad – uz suglasnost suda – u postupcima javljala kao treća strana) glasno je recenzirala presude na međunarodnoj sceni. Vidi:

kriteriji što ih primjenjuju povjesničari i pravnici. Za većinu povjesničara koji se bave sudbinom baltičkih država, uključujući i one iz inozemstva, činjenica da je SSSR-a 1940. izvršio agresiju suprotno volji većine stanovništva ne ostavlja nimalo dvojbe. Ipak, s formalno-pravnog gledišta stvar izgleda drugačije jer su sovjetske vlasti ostvarujući shemu „izvoza revolucije“ izvršile napor kako bi tu promjenu provele uz primjenu formalnih procedura.

Jedna od manifestacija snažne težnje Latvije da promijeni uvjerenja stanovnika Zapadne Europe na temu karaktera vlasti SSSR-a u zemljama Srednje i Istočne Europe bio je dokumentarni film *Soviet Story*, koji je režirao građanin te zemlje Edvins Snore. Njegova je projekcija održana u zgradici Parlamentarne skupštine Vijeća Europe u prosincu 2008. godine. Ovaj je film, izrađen uz sudjelovanje zastupnika u Europskom parlamentu i podupiran od strane grupacije Union for Europe of the Nations (UEN, koja je djelovala u mandatu 2004-2009) te predstavništvo Latvije u Europskom vijeću, bio sredstvo koje je išlo najdalje u optuživanju SSSR-a i suvremenih vlasti u Rusiji u cijelom „ratu za sjećanje“ – od onih koje su dobine, barem u nekoj mjeri, podršku službenih tijela. Sovjetski zločini proglašeni su u filmu ne samo ravнима zločinima III. Reicha, već u većini slučajeva počinjenima ranije te iz rasističkih ideoloških motiva, koje europska javnost povezuje isključivo s nacistima. Svoje su izjave tvorcima filma dali zapadni povjesničari komunizma, Drugoga svjetskog rata i SSSR-a (među ostalima Norman Davis, Nicholas Werth, Françoise Thom). Oni su svojom prisutnošću davali kredibilitet karakteristici zločina sovjetskog komunizma. Ipak, nisu sudjelovali u onom dijelu filma u kojem se sugeriralo kretanje suvremene Rusije u pravcu diktature i fašizma, ocrtavajući tako slike predstavnika najviših ruskih vlasti. Izjave ruskih povjesničara Natalije Liebjedjeve i Borisa Sokolova o ozračju oko rasprave o prošlosti u suvremenoj Rusiji išle su čak dalje nego one zapadnih povjesničara, no njih se također ne može smatrati autorizacijom spomenute poruke. U tom su materijalu prezentirani sovjetski zločini počinjeni nad baltičkim narodima, Poljacima, Ukrajincima, Židovima, Tatarima i kavkaskim narodima, no ni riječju se ne spominje kolaboracija predstavnika naroda Srednje i Istočne Europe u Holokaustu.

Dogadaj koji je kao jedini tijekom trajanja cijelog sukoba doveo do stvarne ugrose nekog od njegovih sudionika bila je serija cyber-napada na estonske vladine servere vođena s ruskog teritorija, odmah nakon što je 26. travnja iz središta Talina na prigradsko groblje premješten Spomenik žrtava Drugog svjetskog rata (tzv. Brončani vojnik), simbol oslobođenja zemlje od Nijemaca i istovremeno povratka sovjetske vlasti 1944. godine. Ova odluka, koju je donijela jedna od strana borbe za vlast u samoj Estoniji (bilo je to ostvarenje obećanja koje je dala stranka desnog centra Andriusa Ansipa prije njegove pobjede na parlamentarnim izborima 4. ožujka 2007.

Nils Muižnieks, Latvian–Russian memory battles at the European Court of Human Rights, u: *idem* (ur.), *The Geopolitics...*, op. cit., s. 219–238.

godine), izazvala je dvodnevne sukobe u glavnom gradu između Estonaca i Rusa te oštru reakciju Rusije i međunarodnu krizu. Ruske su vlasti u situaciji iskaza nezadovoljstva situacijom u Estoniji od strane predstavnika Sjedinjenih Američkih Država i Europske Unije, nakon nekoliko tjedana odustale od akcija koje su javno vodile protiv te zemlje (među ostalima, blokada estonske ambasade u Moskvi), no nisu preuzele odgovornost za hakerske akcije. Jedino gledajući površno može se ovu akciju estonske vlade smatrati njezinim uspjehom. Takozvana Brončana noć u Talinu stavila je znak upitnika na dugoročne rezultate rada nad integracijom estonskog društva koju te vlasti vode od kraja devedesetih.

Strategija Rusije u „borbi za sjećanje“

Prezentirane promjene u politici sjećanja zapadnih susjeda Rusije dogodile su se u isto vrijeme kada su vlasti te zemlje donijele stratešku odluku o suzbijanju relativne nadmoći koju je postigao Zapad devedesetih godina 20. stoljeća kao rezultat pobjede u Hladnom ratu i trijumfa neoliberalnog kapitalizma. Već je u prvom mandatu 2000-2004. cilj predsjednika Putina postala izgradnja neovisnog središta u globalnom koncertu „starih“ i „novih“ velikih sila. Nakon druge polovice devedesetih godina (do 2001-2003), kada se strategija vlasti u politici sjećanja temeljila na podržavanju jednoznačno kritičke retorike prema sovjetskom sustavu, ipak se nije predviđalo korištenje povijesti u svrhe političke mobilizacije.⁴⁴ U drugom Putinovom mandatu donesena je odluka o usidrenju nacionalnog identiteta u mitovima i herojskim tradicijama sovjetskog i predrevolucionarnog razdoblja.

Dvadeset godina nakon raspuštanja SSSR-a pitanje kako prevladati sovjetsku prošlost u Rusiji je i dalje ostalo otvoreno. Mnogo ukazuje na to da je ta zadaća imala karakter bez presedana. Rusija nije mogla izravno koristiti njemačka iskustva na tom području – nema paralele između uloge Nijemaca u nacizmu i uloge Rusa u sovjetizmu. Ostale europske postkomunističke zemlje našle su se u neusporedivo pogodnijoj poziciji, a spomenuti izbor tradicija koji je izvršilo rusko vodstvo još ju je dodatno olakšao – mogle su proglašiti sovjetsko nasljeđe za ono koje potječe isključivo izvana, a same tražiti „korijene“ u razdoblju koje je prethodilo sovjetskom sustavu. Povjesničar mora ipak priznati da ni u vrijeme Hladnog rata, a ni kasnije nijedan istraživač Drugoga svjetskog rata nije dao uvjerljivu argumentaciju kojom bi se mogla osporiti povjesna uloga Rusa kao nacije koja se organizirajući zajednički napor naroda Istočne Europe uspjela suprotstaviti nacističkoj ratnoj mašineriji.

Suvremeni ruski model politike sjećanja teško je opisati s obzirom na nedostatak transparentnosti mehanizama vršenja vlasti u Rusiji pred javnošću. Zasigurno dominantnu poziciju zauzimaju predsjednik i parlament, pri čemu potonji – kako

⁴⁴ Aleksej Miller, *Istoričeskaja politika v Rossii: novij poverot?*, u: Aleksej Miller, Maša Lipman, *Istoričeskaja politika w XXI veke*, Novoje Literaturnoje Obozrenije: Moskva 2012, s. 329.

je pokazao zakon od 1. ožujka 2014. godine, koji je šefu države dao ovlasti za slanje ruske vojske u Ukrajinu – igra potpuno podređenu ulogu. Postoje doduše udruženja koja se bave prošlošću – među ostalima udruge znanstvenika, nastavnika i ljubitelja povijesti – koje zauzimaju neovisna stajališta. Ipak, dokazivanje koja među njima u danom trenutku nisu povezana s vlastima u finansijskom ili personalnom smislu, što znači da ne sudjeluju u kremaljskom projektu stvaranja privida funkcioniranja građanskog društva u Rusiji, zahtijeva informacije koje nisu dostupne običnim istraživačima.⁴⁵

Lakše je, iako ni tu nema potpune sigurnosti, opisati strategiju Rusije u „ratu za sjećanje“. S gledišta većine javnog mnijenja baltičkih država i Zapadne Ukrajine akcije Rusije u razdoblju 2005-2010. izgledale su kao protiv njih usmjereni masovni klevetnički propagandni napad. Istraživačima tog sukoba teško je dokazati koje su od tih akcija bile inspirirane ili su ih čak direktno naređivale ruske vlasti (uključujući službe sigurnosti), a koje su pak proizlazile iz politike pojedinih izdavačkih kuća koje se vode uglavnom komercijalnim kriterijima. Ne smijemo zaboravljati da rusko-jezično čitalačko tržište izdanja zemalja bivšeg Sovjetskog Saveza dostiže 200 milijuna potencijalnih čitatelja, a konjunktura koja na tom tržištu vlada u odnosu na publikacije o imperijalnoj prošlosti SSSR-a ne može se pripisati isključivo politici vlasti.

Ruske publikacije na temu povijesti Litve, Latvije, Estonije, Ukrajine i Poljske u prvom desetljeću 21. stoljeća prezentirale su cijelu lepezu interpretacija i ocjena. S jedne strane, u Rusiji su u to vrijeme objavljene monografije o pojedinim pitanjima koje su rezultat savjesnog istraživanja izvorne građe, čijim je autorima pošlo za rukom u velikoj mjeri sačuvati distancu prema političkom kontekstu.⁴⁶ S druge strane, u toj se zemlji u udžbeničkim interpretacijama – dakle onima nesumnjivo vezanima uz politiku vlasti – pojavila tendencija revizije djelovanja vodstva SSSR-a i samog Staljina, ne samo kao autora pobjede u borbi protiv III. Reicha, već i „menadžera“ modernizacije četrdesetih i pedesetih godina 20. stoljeća.

Na ruskom tržištu knjiga izašli su deseci visokotiražnih naslova koji prema kriterijima povjesničarskog zanata reprezentiraju nisku ili nikakvu znanstvenu vrijednost, napisanih u senzacionalističkoj maniri, koji umješno povezuju promjene u politici sjećanja susjeda Rusije s društvenom potražnjom za potvrdom imperijalnog statusa. Jezik tih publikacija je jednoznačno klevetnički. Njihovi autori, iako su se uglavnom skrivali pod prividom internacionalističke frazeologije, u stvarnosti su poistovjećivali SSSR s Rusijom, zbog čega su bilo kakve akcije usmjerene u prošlosti protiv Staljinove države predstavljali kao pobjedu ekstremno nacionalističkih i fašističkih

⁴⁵ Autoritet neovisne institucije uživa Udruženje „Memorial“, ali ne i udruge čiji su predsjednici primjerice umirovljeni generali, vezane uz pojedina ministarstva.

⁴⁶ Vidi primjerice: Jelena Zubkova, *Pribaltika i Kreml 1940–1953*, Institut rossijskoj istorii RAN: Moskva 2008.

tendencija kod susjeda. U stvari se mentalno nisu razlikovali od sovjetskih „boraca na ideoološkoj fronti“. Čini se kako su sami sebe tretirali kao funkcionare u ratu za obranu dobrog imena Rusije, no nema dokaza da ih smatramo izvršiteljima političkih narudžbi vlasti.⁴⁷ Dio tih publikacija odnosi se na povijest Poljske i poljsko-sovjetskih odnosa u 20. stoljeću. Njih također karakterizira agresivan jezik, ali se ne može govoriti o istom stupnju prezira prema „protivnicima“ kao u slučaju država koje su nekada pripadale SSSR-u.

Predsjednik Dmitrij Medvedev u svibnju 2009. osnovao je Povjerenstvo za suzbijanje falsificiranja povijesti koje doduše skoro uopće nije započelo djelatnost, ali je to bio jasan signal otvorenog ulaska ruske države u „rat za sjećanje“ i jednoznačnog pozicioniranja kao žrtve neutemeljenih napada od strane susjeda. Istovremeno osnivanje zaklade *Istoričeskaja Pamjat* pod vodstvom Aleksandra Djukova u jesen 2008. godine treba povezivati s inicijativom vlasti. Ta zaklada izdaje serije knjiga na temu povijesti Rusije u 20. stoljeću i država koje su prije 1991. pripadale SSSR-u, uglavnom o razdoblju 1939-1953. Publikacije te zaklade često su imale prednost nad drugima da se temelje na sovjetskoj arhivskoj građi (ili su naprsto zbirke takvih dokumenata), nedostupnih drugim istraživačima povijesti regije.⁴⁸ Autori Djukovljeve zaklade u pravilu se pokazuju kao dobro pripremljeni protivnici onih koji reprezentiraju martirološko-herojski i antisovjetski narativ u susjednim zemljama. Obje strane u ovom sukobu dijele isto uvjerenje da povjesničar treba prvenstveno služiti vlastitoj nacionalnoj državi. Primjer toga kako zaklada vješto izvršava svoj antiklevetnički zadatak bilo je izdavanje knjige „*The Soviet Story. Mechanizam laži*,⁴⁹ koji sadrži ruski odgovor na latvijske optužbe još prije nego što je Snoreov film prikazan u Parlamentarnoj skupštini Vijeća Europe u prosincu 2008. godine.

„Rat za sjećanje“ 2005-2010. – epilog

Prijelomni trenutak u sukobu sjećanja, koji je otvorio put ka poboljšanju odnosa između država u regiji – članica EU i NATO te Rusije – bilo je međunarodno obilježavanje 70. godišnjice izbijanja Drugoga svjetskog rata na Westerplatteu u Gdansksku 1. rujna 2009. godine. Budući da je 1. srpnja iste godine Parlamentarna skupština

47 U literaturi tog tipa isticale su se izdavačke kuće Jauza-Press i Veche. Vidi primjerice: Jurij Jemeljanov, *Pribaltika. Počemu oni ne ljubljat Bronzovogo soldata?*, Izdatel Bistrov: Moskva 2007; Mihail Krisin, *Pribaltijskij fašizm*, Veche: Moskva 2007; Jurij Kozlov, *Banderizacija Ukrains – glavnaja ugroza dla Rossii*, Jauza Press: Moskva 2008.

48 Vidi primjerice: Aleksandr Djukov, (ur.), *Zabytyj genocid. „Wolinskaja rieznja 1943–1944 godov. Dokumenti i issledovanija*, Aleksiej Jakovlev: Moskva 2008; Aleksandr Djukov, *Wtorostepiennij vrag. OUN, UPA i rješenije „jevrejskoga voprosa”*, Regnum: Moskva 2008; Aleksandr Djukov i dr. (ur.), *Povjednevnost' terora. Dejatelnost nacionalističkih formiranih u zapadnih regionah SSSR, Knjiga 1. Zapadnaja Ukraina, fevral – jun 1945*, Istoričeskaja Pamjat: Moskva 2009.

49 Aleksandr Djukov, „*The Soviet Story. Mechanizm laži*“, Istoričeskaja Pamjat: Moskva 2008.

OESC-a osudila sovjetske zločine pored nacističkih, ruske su vlasti zaključile da je nadolazeća proslava odlučujući trenutak za obranu dobrog imena zemlje u svijetu. Objekt ruskog protunapada ovaj je put postala Poljska – zemlja domaćin obilježavanja godišnjice. U kolovozu je u ruskim medijima više puta odbacivana optužba da je motiv SSSR-u za sklapanje pakta s III. Reichom 23. kolovoza 1939. godine proizlazio iz ekspanzionističkih težnji Staljina, dok je ponavljana teza da je to bilo zbog sigurnosnih razloga, te da taj čin nije imao alternativu. U toj je propagandnoj akciji suodgovornost za izbijanje Drugoga svjetskog rata prebačena na Veliku Britaniju i Francusku, koje su 30. rujna 1938. sklopile s Hitlerom Minhenski ugovor (s namjerom da nacističku ekspanziju usmjere prema SSSR-u), te upravo Poljsku, čiji je ministar vanjskih poslova Józef Beck navodno bio – prema tim tvrdnjama – dugo-godišnji suradnik Abwehra.

Istraživači poljskog vladinog Centra za istočne studije interpretirali su tu kampanju kao pokušaj izazivanja oštре poljske reakcije, možda čak otkazivanja gđanskih svečanosti. Budući da se to nije dogodilo, premijer Putin doputovao je 1. rujna na Westerplatte, gdje je u prisutnosti među ostalima njemačke kancelarke Angele Merkel održao govor u kojem se toliko distancirao od Staljinovih akcija iz 1939. godine, koliko je i dalje isticao neka njegova opravdanja. Ipak, u kontekstu „diplomatskih“ govora predsjednika Kaczyńskiego i premijera Tuska ruski voda nije ponovio optužbe na račun Poljske, Francuske i Velike Britanije, a publikacija dokumenata iz arhiva Inozemne obavještajne službe Rusije, koja je trebala dokazati navodnu Beckovu agenturalnost, objavljena idućeg dana (najavlјivana u spomenutoj kampanji), nije sadržavala nikakve senzacionalne materijale. Istovremeno, predavanje ministra vanjskih poslova Rusije Sergeja Lavrova 1. rujna u Moskvi otkrivalo je dublje vladine motive naglašavanja ove interpretacije događaja iz 1939. godine. Prema Lavrovu, zemlje NATO-a, težeći sada stvaranju europskog sigurnosnog sustava bez Rusije (ili čak na račun njezine međunarodne pozicije – o čemu su trebali svjedočiti pokušaji uvlačenja Gruzije i Ukrajine u NATO do kolovoza 2008. godine), počinile su istu pogrešku kakvu su britanske i francuske vlasti počinile u jesen 1938. sklapajući sporazum s Hitlerom. Ta je usporedba jasno vodila zaključku da daljnja ekspanzija NATO-a u blizini ruskih granica te realizacija projekta antiraketnog štita može završiti ratom u razmjerima sukoba iz 1939. godine.

Budući da ni vlada Donalda Tuska od ljeta 2008, ni američka administracija predsjednika Baracka Obame od početka njegova mandata u siječnju 2009. nisu iskazivale odlučnost oko pitanja uključivanja Ukrajine i Gruzije u NATO te smještaju elemenata proturaketnog štita u Poljskoj (od tog su projekta Sjedinjene Američke Države službeno odustale 17. rujna 2009. godine), a gđanske su svečanosti protekle u pomirljivom ozračju, u međunarodnim je odnosima došlo do postupnog smirenja napetosti. U nekoliko izjava premijera Putina i predsjednika Medvedeva iz jeseni

2009. i proljeća 2010. godine pojavili su se naglasci koji su ukazivali na zločinački karakter Staljinova režima, te čak – kod drugog od njih – oni kojima se sugeriralo vezu između destaljinizacije interpretacije prošlosti i izazova modernizacije Rusije.⁵⁰ Poljsko-rusko približavanje rezultiralo je zajedničkim obilježavanjem katinskog zločina na groblju u Katinu 7. travnja 2010. godine u kojem su sudjelovala dvojica premijera: Donald Tusk i Vladimir Putin. Tom prilikom ruski je premijer strijeljanje poljskih časnika nazvao zločinom sovjetskog totalitarizma. Taj kurs u politici Poljske i Rusije stavljen je na veliku kušnju zbog katastrofe predsjedničkog zrakoplova i smrti poljskog predsjednika Lecha Kaczyńskog te 95 drugih poljskih državljana kod Smolenska 10. travnja 2010. godine. Osjećaji nepovjerenja prema Rusiji, rasipreni od strane liderâ stranke Pravo i pravda, koji su sugerirali da je izvršen atentat na šefu poljske države, zadržali su se u Poljskoj narednih godina. Pobjeda Bronisława Komorowskog nad Jarosławom Kaczyńskim na predsjedničkim izborima 4. srpnja 2010. godine, njegov odnos prema Rusiji, te napokon dosljedna strategija Tuskove vlade, koja u odnosima prema susjedima nije isticala pitanja prošlosti, doprinijeli su nastavku – takoder i s druge strane – akcija prema pomirenju što se tiče sjećanja na događaje iz razdoblja 1939-1953.

U drugoj polovici 2010. godine ruske su vlasti učinile gestu po pitanju katinskog zločina, deklasificirajući veliki dio dokumenata istrage koja se vodila u razdoblju 1990-2004, prihvaćajući u Dumi Državnu deklaraciju koja jednoznačno prihvata odgovornost SSSR-a za taj zločin te privodeći kraju rad i objavljivajući knjigu ruskih i poljskih povjesničara – plod rada zajedničke Komisije za teška pitanja koju su vodili profesori Adam Daniel Rotfeld i Anatolij Torkunov.⁵¹ Za narednu godišnjicu katinskog zločina, u travnju 2011. godine, vladajuća ekipa u Poljskoj uspjela je u Sejmu zaustaviti izglasavanje deklaracije koju je predložila desnica, a u kojoj se taj zločin izravno nazivao „genocidom“. U dokumentu koji je tada prihvaćen upotrebljena je formulacija: „zločin koji ima obilježja genocida“.⁵²

Nakon smolenske katastrofe u Srednjoj i Istočnoj Europi na vlasti nije ostao nijedan od predsjednika koji bi posebnu važnost u međunarodnim odnosima pridavao politici sjećanja. Proslava 65. godišnjice završetka Drugoga svjetskog rata 9. svibnja 2010. u Moskvi održana je u drugačijem ozračju nego pet godina ranije. I ovaj su put proslavu svojom prisutnošću uveličali poglavari država i šefovi vlada mnogih zemalja (iako ruska strana nije slala nikakve službene pozive). Medijsku pažnju nije najviše

50 Jadwiga Rogoża, Marcin Kaczmarski, Ewolucja rosyjskiej polityki historycznej, *Tydzien na Wschodzie*, nr 17(135): Izvješće Centra zaistočne studije od 12.5.2010.

51 Vidi: Adam D. Rotfeld, Anatolij W. Torkunow, *Biale plamy – Czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polsko-rosyjskich (1918–2008)*, Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2011. Komisija je radila već od ljeta 2008. godine.

52 O događajima u poljsko-ruskim odnosima u razdoblju 2008–2011. prema prikazu ruskog istraživača politike sjećanja vidi: A. Miller, *Istoričeskaja politika v Rossii...*, op. cit., s. 341–350.

privuklo to koje je mjesto na počasnoj tribini pripalo kome od njih, već pitanje koji su se od sudionika antifašističke koalicije dogovorili s organizatorima oko nastupa svojih jedinica u svečanom mimohodu. Pored Rusa na Crvenom trgu marširali su vojnici iz država članica Zajednice Nezavisnih Država (nije pozvana samo Gružija), i potom predstavnici četiriju drugih pobjedničkih država: Amerikanci, Britanci, Francuzi i Poljaci. Te su svečanosti koordinirane sa svečanostima u prijestolnicama zemalja Zajednice Nezavisnih Država. Na počasnoj tribini mjesta su zauzeli ukrajinski predsjednik Viktor Janukovič i predsjednik poljskog Sejma Bronisław Komorowski, a od predsjednika baltičkih država poziv su ovaj puta prihvatali Valdis Zatlers iz Latvije i Toomas Hendrik Ilves iz Estonije (nije se pojavila predsjednica Litve Dalia Grybauskaitė).⁵³ Činilo se da je poljsko-rusko približavanje model za druge zemlje u njihovoј politici prema Rusiji. Posjet predsjednika Zatlersa Moskvi u prosincu 2010. godine rezultirao je i najavom osnivanja latvijsko-ruske komisije povjesničara koja bi se trebala naslanjati na iskustva skupine Rotfelda i Torkunova.

Ruske su vlasti postigle svoj cilj. Sačuvale su imidž glavnog pobjednika nad nacizmom te se 2010. godine činilo da su spremne za odvajanje ocjene Staljinove uloge u ratu od ocjene staljinizma. Nade koje su gajile neke skupine u Poljskoj na istovremenu prekretnicu u destaljinizaciji sjećanja i demokratizaciji ruskog političkog sustava nisu se obistinile. Doduše, sljedeći korak na putu pomirenja bilo je otvaranje Poljsko-ruskog centra pomirenja i dijaloga u Varšavi u lipnju 2011. Još prije kraja te godine ovaj je proces izgubio tempo. U ocjeni poljske strane za konačno zatvaranje slučaja katinskog zločina na službenoj razini bilo je potrebno potpuno otvaranje istražnih spisa za javnost te rehabilitacija žrtava tog zločina odlukom suda (a ne parlamenta). Katinskim obiteljima koje je podržavala poljska država u konačnici nije uspjelo dovesti do toga preko obvezе koju bi Rusiji nametnula presuda Europskog suda za ljudska prava.⁵⁴ Prekretnici u međudržavnim odnosima nije doprinijela ni zajednička deklaracija Katoličke crkve i Ruske pravoslavne crkve iz kolovoza 2012. godine. Pod vrhovništвom metropolita Ćirila Pravoslavna crkva jednoznačno je osudiла staljinističke zločine te iznijela negativnu ocjenu sovjetskog režima kao takvog. Ipak, pokazalo se da sama deklaracija, iako formulirana u duhu pomirenja, sadrži vrlo općenite formulacije kada su u pitanju povijesni događaji.

Dublja promjena nije se dogodila niti u odnosima Rusije i baltičkih zemalja. Zahtjev za isplatom odštete za 50 godina sovjetske okupacije nije nestao iz agende

⁵³ J. Rogoża, M. Kaczmarek, Ewolucja rosyjskiej polityki..., *op. cit.*

⁵⁴ Tužba Europskom sudu za ljudska prava predana je još 2009. godine. Pokušaj mirenja propao je u studenom 2010. zbog odbijanja ruske strane. Konačno, u drugoj instanci predstavnici žrtava postupak protiv Rusije izgubili su u Strasbourguru u listopadu 2013. godine. Sud je odbio ocjenjivati katinsku istragu (ali i sam zločin) jer je pokrenuta još 1990. godine, a tek se 1998. na Rusiju počeo odnositi zakon koji predstavlja temelj tužbe – Europska konvencija o ljudskim pravima i temeljnim slobodama.

litvansko-ruskih odnosa. Formirana je doduše zajednička komisija povjesničara iz Latvije i Rusije, no njezin rad u stvarnosti nije ni započeo jer je ruska strana – za „poboljšanje“ bilance sovjetskih vlasti koju su predlagali Latvijci – tražila da se u opću ocjenu uključi i doprinos carske Rusije civilizacijskom razvoju zemlje u razdoblju prije 1918. godine. Povijesnim sporovima vraćalo se prilikom narednih predizbornih kampanja, među ostalima u veljači 2012. godine u okolnostima referendumu u Latviji oko uvođenja statusa drugog službenog jezika za ruski (snažna mobilizacija etnički latvijskog glasačkog tijela dovila je do toga da je taj prijedlog odbačen rezultatom 3:1). Niti jedan spor nije razriješen. U cijeloj regiji povijesne kontroverze nisu korištene međusobno između sebe samo u rusko-ukrajinskim odnosima u vrijeme predsjedničkog mandata predsjednika Janukoviča u Ukrajini u razdoblju 2010-2014.

Povratak Vladimira Putina na poziciju predsjednika države 2012. signalizirao je da rusko vodstvo nije povezivalo (što su mnogi analitičari u svijetu pripisivali Medvedevu) unutarnje reforme s destalinizacijom sjećanja na razdoblje tridesetih-pedesetih godina 20. stoljeća. U konačnici se stoga povijesno pomirenje – poljsko-rusko, ali i baltičko-rusko i ukrajinsko-rusko, još više ovisno o prevrednovanju ocjene SSSR-a kod samih Rusa – pokazalo još više uvjetovanim promjenom stajališta vodstva Rusije koje nije vidjelo alternative za dotadašnju strategiju zadržavanja pozicije velesile u međunarodnim odnosima. I u Poljskoj i u Rusiji postojale su političke snage koje su tretirale katinski slučaj (na poljskoj strani nakon proljeća 2010. godine katinsko-smolenski) kao oruđe političke mobilizacije. U Poljskoj je perspektiva ponovnog pokretanja „rata za sjećanje“ u Srednjoj i Istočnoj Europi vremenski odgodena za jedan parlamentarni mandat zahvaljujući zadržavanju vlasti u rukama umjerene Građanske platforme na parlamentarnim izborima 2011. godine. Vodstvo zemlje predsjednika Komorowskog i premijera Tuska označavalo je nastavak strategije sukladno kojoj povijesni simboli zauzimaju daljnja mjesta među instrumentima vođenja vanjske politike.

Od svibnja 2010. godine do izbijanja revolucije u Kijevu krajem 2013. godine činilo se da je i u Rusiji vladajuća ekipa odustala od korištenja simbola prošlosti u odnosima sa susjedima. Ipak, kada se u veljači naredne godine pokazalo da je revolucija pobijedila, Putinov pokušaj da si ponovno podredi Ukrajinu ili barem anektira dio njezina teritorija pratila je iznimno intenzivna povijesno-propagandna akcija. Rusija je još jedanput pokušala iskoristiti svoj autoritet glavne snage antifašističke koalicije u svijetu. Ipak je na taj način jedino u dijelu javnosti zajednice Nezavisnih Država mogla dobiti moralno pravo za vojnu intervenciju u Ukrajini. Putinova pobjeda u sukobu oko sjećanja u razdoblju 2005-2010. pokazala se Pirovom. Nitko razuman u svijetu nije namjeravao osporavati ulogu koju je odigrala Crvena armija u razdoblju 1941-1945, no istovremeno nije razumio zbog čega je njezina nasljednica trebala 2014. „oslobodati“ od „fašističke“ vlasti državu koja je „pogriješila“ u tome

što je odabrala proeuropsku orijentaciju svoga razvoja. Priznanje povijesnog „kaptala“ Rusije u svijetu bilo je sve više rezultat ne priznanja njezinih stvarnih zasluga, već obične prisile. U takvoj situaciji teško je bilo zamisliti da međunarodna proslava završetka Drugoga svjetskog rata u Moskvi 2015. godine može proteći u jednako prijateljskom ozračju kao pet godina ranije.

BARTŁOMIEJ RÓŻYCKI

Institut za političke studije Poljske akademije znanosti, Varšava

SIMBOLI PROŠLOSTI I SJEĆANJE U SUVREMENOJ ŠPANJOLSKOJ

Suvremene španjolske rasprave na temu sjećanja odnose se u velikoj većini na jedno dramatično razdoblje najnovije povijesti te zemlje: vrijeme građanskog rata 1936-1939. te razdoblje diktature generala Francisca Franca, koja je bila rezultat spomenutog sukoba, a trajala je do 1975. godine. Ti događaji dominiraju u španjolskim povijesnim raspravama do te mjere da svi ostali događaji iz novije povijesti – od ratova iz 19. stoljeća (kako vanjskih sukoba vezanih uz sačuvanje suvereniteta i kolonija, tako i unutrašnjih, koji su proizlazili iz dinastičkih i političkih sporova) do demokratske tranzicije sedamdesetih i osamdesetih godina 20. stoljeća – čine jedino kontekst u kojem se raspravlja o stajalištima obaju strana koje su se sukobile u krvavom građanskom ratu. Jedan tabor – pobjednički – nametnuo je u narednim desetljećima svoju hijerarhiju vrijednosti i interpretaciju povijesti, drugi pak – godinama prisiljen na šutnju – čini se da danas radi upravo isto. Za vrlo emotivne i subjektivnosti rijetko oslobođene rasprave na tu temu na Pirinejskom poluotoku primjenjuje se termin „povjesno sjećanje“ – *Memoria Histórica*. Tom bismo terminu mogli postaviti niz formalnih primjedbi,¹ ali nema sumnje da je u društveno-političkoj praksi on jednoznačno razumijevan kao djelovanje i zauzimanje stajališta vezano uz povjesno nasljeđe frankističke diktature te njezinih žrtava prvenstveno iz razdoblja građanskog rata i prvih poslijeratnih godina terora.

Pretpostavka ovoga teksta je promatranje suvremenog stanja sjećanja Španjolaca kroz prizmu jednog od aspekata odnosa prema prošlosti: odnosa prema simbolima prošlosti kakvi su postojali i postoje na ulicama španjolskih gradova. „Na gradu, koji je djelo ljudske zajednice“, – piše Carmen Giménez Serrano – „svi pečat ne ostavljaju samo arhitektonski stilovi, komunikacijska rješenja ili povijest, već i političko ozračje. Grad vladajući koriste kako bi ojačali percepciju svoje ideologije, omogućuje manipuliranje sjećanjem – naglašavanje ili prigušivanje nekih događaja.“² Najizraženiji, a istovremeno najtrajniji instrumenti manipuliranja sjećanjem jesu spomenici

1 Vidi: M. Ortiz Heras, *Memoria social de la guerra civil: la memoria de los vencidos, la memoria de la frustración*, „Historia Actual Online“, 2006, br. 10, s. 179–198.

2 C. Giménez Serrano, *La ciudad como escenario de la política. Hombres de la primera república en las calles y monumentos de Madrid*, Madrid 2002, s. 7.

koji se podižu u javnom prostoru te politika imenovanja ulica, no u tekstu ćemo se dotaknut i neizravnih instrumenata poput ideologizirane arhitekture te privremenih nosača, kao što su natpisi, slike ili zastave prisutne u španjolskom javnom prostoru, koji na taj način opet postaju simboli koji djeluju na svijest masa. Na nekim mjestima iznijet ću napomene koje se odnose i na simbole drugačije vrste, ako njihovo navođenje omogućuje još jasnije prezentiranje pitanja španjolskih sporova oko prošlosti.

Spor dviju Španjolski

U Španjolskoj je uobičajeno da se svi sukobi na razini politike objašnjavaju pojmom-ključem kakav je pojam „dviju Španjolski“. Ta je formulacija trebala objasniti dileme španjolske duše, potresane suprotstavljenim težnjama: jačanja moći i bogatstva zemlje uz istovremeni zaborav na njezine tradicije, kulturu i – što navodno provlazi iz toga – predestinaciju da igra posebnu misiju u svijetu. Sam taj pojam potječe iz pjesme pjesnika s prijelaza 19. i 20. stoljeća, Antonija Machada koji je pisao:

Već ima jedan Španjolac koji hoće
živjeti i živjeti počinje,
između jedne Španjolske koja umire
i druge koja zijeva.
Španjolčiću koji dolaziš na svijet,
neka te čuva Bog.
Jedna od dvije Španjolske
zaledit će ti srce.³

Pjesnička vizija za koju vrijede vlastita pravila nema doduše obvezu precizno opisivati svijet, pa je zbog toga ova pjesma postala temelj za tumačenje dvaju stoljeća povijesti zemlje uz zanemarivanje značajnih razlika kakve postoje unutar obaju „Španjolski“. Prihvaćeno je tumačenje povijesti cijelog 19. te prvih desetljeća 20. stoljeća kao sukob dviju tendencija koji je doveo do građanskog rata. Tražeći genezu suvremenih španjolskih sporova, istraživači se vraćaju obično sve do početaka 19. stoljeća kao trenutka u kojem je započelo novo razdoblje u povijesti te države, koja se – iako je ranije bila moćna svjetska velesila – zbog utjecaja unutrašnjih i vanjskih suprotnosti našla na putu propasti čega je kulminacija bio građanski rat.⁴ S obzirom na to da su

³ Naslov originala: *Españolito que vienes al Mundo*. Prijevod prema: <http://www.tacno.net/novosti/dvije-hrvatske/> [pristup: 13.2.2018.]

⁴ Od tog se trenutka u literaturi prezentira povijest Španjolske sve do današnjih dana. Vidi među ostalima: É. Témime, Broder, G. Chastagnaret, *Historia de la España contemporánea. Desde 1808 hasta nuestros días*, Barcelona 1982; C. García-Nieto, E. Yllán Calderón, *Historia de España 1808–1978*, Barcelona 1987. Od 1808. godine svoj narativ doveden do kraja 20. stoljeća

se obje strane ovog sukoba iz 20. stoljeća pozivale na ranije epohe i u njima tražile inspiraciju, valja na ovom mjestu približiti ta pitanja i ukratko promotriti početke oblikovanja „dviju Španjolski“ kao rezervoara vrijednosti i simbola koji do danas funkcioniraju u španjolskom kolektivnom sjećanju.

U razdoblju 1808-1814, koje se u Španjolskoj zove Rat za nezavisnost (*Guerra de la Independencia*), a koji znači otpor prema okupaciji zemlje od strane Napoleonove vojske i protiv krunidbe Napoleonova brata Josipa I, oblikovale su se dvije koncepcije poretka. U vrijeme kada se cijela zemlja borila protiv okupatora, one su se nadmetale u političkom smislu u izoliranom Cádizu gdje je zasjedao parlament (*cortes*) koji je donio prvi ustav u povijesti zemlje, koji u praksi nikad nije zaživio. Zaštitnici apsolutizma i za svoje vrijeme vrlo radikalni pristaše liberalne ustavne monarhije sporili su se oko političkog karaktera Španjolske, a prvenstveno oko uloge kralja. Iako je nakon Napoleonova poraza i povratka na prijestolje dinastije Bourbona u osobi Ferdinand VII. privremeno pobijedila apsolutistička strana, u narednim razdobljima 19. stoljeća ta se situacija promijenila. Ove su se grupacije konačno oblikovale kao „konzervativna“ i „liberalna“ stranka te su se međusobno neprestano borile za vlast, naizmjenično stječući i gubeći utjecaj. Osim spora oko pozicije monarha, jedna od točaka žarišta bio je odnos prema Katoličkoj crkvi – za konzervativce instituciji na čiju podršku mogu računati, za liberalne pak izvora bogatstava kojima bi se zahvaljujući konfiskaciji (nazivanoj *desamortización*) moglo spasiti državne financije koje su bile u fatalnom stanju. Među liberalima se s vremenom oblikovalo još radikalnije krilo, koje je tražilo ukidanje monarhije. Ono je u jednom trenutku steklo dominantnu poziciju čega je rezultat bilo proglašenje I. Republike, skoro dvogodišnjeg razdoblja kaosa (1873-1874) nakon kojeg je obnovljena pozicija kralja. U narednim desetljećima obje „Španjolske“ evoluirale su, cijelo vrijeme u stanju permanentne konfrontacije. U prvim desetljećima 20. stoljeća konzervativizam je poprimio oblik vojne diktature (1923-1930), čiji vođa – Miguel Primo de Rivera – nije skrivaо divljenje Benitu Mussoliniju. Na liberalnoj pak strani pored demokratskih grupacija pojatile su se radikalno lijeve ideologije – socijalizam, komunizam i anarhizam – prisutne i u formalnim političkim strankama, kao i kroz nemire i pobune odozdo. Posljednje godine prije izbijanja građanskog rata bile su razdoblje naizmjeničnih kratkih vladavina obaju strana, a eskalacija napetosti 1936. godine vezana je uz odbijanje nacionalističke Španjolske (konzervativne) da prihvati ponovno preuzimanje vlasti od strane Narodne fronte (liberalne, u tom razdoblju sve više uz dominaciju radikalne ljevice). U tom trenutku kulminacije nije bilo mesta za zauzimanje nekog posrednog stajališta – sve političke grupacije morale su se opredijeliti za jednu od strana u sukobu. Regionalne organizacije Katalonije i Baskije u većini su se svrstale

započinje Paweł Machcewicz u knjizi koja obuhvaća cjelinu povijesti te zemlje: T. Milkowski, P. Machcewicz, *Historia Hiszpanii*, Wrocław 2002.

uz ljevicu budući da je nudila znatno veće autonomne privilegije. Izuzetak čine neki dijelovi Baskije gdje je u dilemi „autonomija ili tradicija?“ pobjedu odnijela potonja. Pobjeda jedne Španjolske označavala je početak dominacije vrijednosti koje je ona isticala i potiskivanje svih varijanti druge struje u ilegalnu opoziciju, dok je pak kraj diktature 1975. godine donio obnovu pluralizma u kojem se – zapravo već od prvih parlamentarnih izbora – oblikovao sustav s dvije dominantne stranke. Prva – PSOE⁵ – nadovezivala se na nasljeđe prijeratne Narodne fronte, druga je pak proizlazila iz sustava dekonstruirane diktature (u početku je to bila *Unión de Centro Democrático*, a kasnije *Alianza Popular*, koja se s vremenom pretvorila u *Partido Popular* – Pučku stranku, koja postoji do danas).⁶ Dok su nove inkarnacije liberalne Španjolske poduzimale akcije usmjerene na simboličku osudu diktature i uklanjanje ostataka njezine simbolike, druga ju je strana uzimala u zaštitu stavljući na prvo mjesto tradicionalne vrijednosti koje su u njezinom viđenju bile ugrožene u novim okolnostima.

Kao što se iz tog vidi, silom prilika, jako pojednostavljenog sažetka dvaju stoljeća evolucije španjolske politike, postoji određeni kontinuitet rivaliteta dvaju političkih tabora, koji ovisno o promjenjivoj stvarnosti poprimaju sve noviju formu, neprestano se međusobno sukobljavajući. Od šezdesetih godina 19. stoljeća taj rivalitet obuhvatio je i simboličku sferu – tada je započelo političko imenovanje ulica prema osobama, događajima i vrijednostima važnim s gledišta onih koji su trenutno na vlasti. Nakon promjene grupacija na vlasti ponovno su se događala preimenovanja. Posebno je značajan primjer madridski trg *Plaza Mayor*, koji je od početka 17. stoljeća bio središnje mjesto u prijestolnici i u cijeloj zemlji. S tradicionalnim imenom preživio je skoro dva stoljeća, no tijekom 19. i 20. stoljeća kao rezultat liberalnih tendencija čak je pet puta primijenjeno njegovo ime u *Plaza de la Constitución* (u kratkom razdoblju I. Republike također u *Plaza de la República*), a nakon promjene pravca u konzervativni uvijek mu je vraćano prвotno ime.⁷

Od osamdesetih godina 19. stoljeća u Španjolskoj se pojavila prava manija podizanja spomenika – pojedine stranke i vlasti određenih regija natjecale su se u podizanju monumenata kojima su nastojali jačati vrijednosti koje su deklarirali. Zanimljivo se natjecanje „dviju Španjolski“ na simboličkoj razini dogodilo početkom 20. stoljeća u Saragossi: godine 1904. tijekom 24 sata otkrivena su dva objekta udaljena jedan od drugoga 500 metara. Prvi spomenik jest spomenik „Mučenika za vjeru i domovinu“, koji je reprezentirao vrijednosti konzervativizma i katolicizma u duhu restauracije. Nadovezivao se na različita politička pitanja – od antičkih i srednjovjekovnih

5 *Partido Socialista Obrero Español*, koja deklarira se kao socijalistička, no prema suvremenoj tipologiji najbolje bi joj odgovaralo ime socijaldemokratska.

6 Danas se političke stranke tog tipa naziva liberalno-konzervativnima, što naravno odražava evoluciju pojmove jer su prije sto godina upravo konzervativizam i liberalizam predstavljali najveću opreku.

7 L. Castro, *Héroes y caídos: políticas de la memoria en la España contemporánea*, Madrid 2008, s. 214.

kršćanskih mučenika do žrtava Španjolsko-američkog rata 1898. godine. Drugi je spomenik izravno obilježavao tradiciju regionalne slobodne institucije *Justiciazdo* i jednog od njezinih predstavnika Juana de Lanuzu. U daljnjoj interpretativnoj perspektivi taj je objekt predstavljao simbol naprednih vrijednosti: laicizma, liberalizma, a u nekim interpretacijama svojevrsnog republikanizma (de Lanuza je pogubljen zbog suprotstavljanja kralju te svrstavanja na istu stranu kao i narod Aragonije, a istovremeno protiv plemstva).⁸

Prirodno je da je konzervativni tabor imao na raspolaganju znatno bogatije povijesno nasljeđe na koje se mogao pozivati. Stoljetne španjolske tradicije, pune veza između oltara i prijestolja, gdje su politički odnosi išli ruku pod ruku s vjerskim, kako u unutrašnjoj, tako i u vanjskoj politici, predstavljaše su izvrstan arsenal argumenta. U vrijeme vladavine liberalnih snaga, kao primjerice u vrijeme II. Republike (1931-1936), u nedostatku iskustava s demokratskim i ateističkim oblicima vlasti pronađeni su neki novi simboli, junaci i blagdani.⁹ U tom je cilju korištena kreacija zajedničkog neprijatelja, kao konsolidirajući element za vlastite pristaše. Primjerice, u posljednjim godinama prije izbijanja građanskog rata uočljiv je bio sukob katoličke i laičke Španjolske. Na frustracije koje je izazivao kontrast između niskog životnog standarda značajnog dijela naroda i bogatstva Crkve reagiralo se odmah nakon pada monarhije, kada je dolazilo do inicijativa odozgo i odozdo usmjerena prema rušenju spomenika sakralnog karaktera u mjesto kojih su podizani spomenici novim junacima, primjerice socijalistu Pablo Iglesiasu ili predsjedniku I. Republike Piju y Margalli, čije je ime dobio dio poznate madridske ulice Gran Vía.¹⁰ Stvoren je mit o ustanku u Jacu (1930) protiv monarhije Alfonsa XIII. Organizatori tog ustanka (a istovremeno i mučenici budući da su strijeljani) Ángel García Hernández i Fermín Galán pojavili su se na razglednicama, kopčama za manšete i pakiranjima čokoladica.¹¹ Razmjeri tih akcija bili su ipak mali i ograničeni na najveće gradove jer je snaga tradicije među lokalnim zajednicama u manjim mjestima i na selu sprječila takvu transformaciju nosača sjećanja.¹² Nakon početka pobune generala ove su se akcije još više radikalizirale, a element razlikovanja „svoga“ od „neprijatelja“ postala je čak

8 C. Forcadell Álvarez, *Ciudadanía y liberalismo en Aragón. El Justicia: de mito a monumento*, u: *Memoria histórica e identidad. En torno a Cataluña, Aragón y Navarra*, ur. Á. García-Sanz Marcotegui, Pamplona 2004, s. 5–51, 59–60.

9 C. Rina Simón, *La construcción de la memoria franquista en Cáceres. Héroes, espacio y tiempo para un nuevo estado (1936–1941)*, Cáceres 2012, s. 22.

10 C. Giménez Serrano, *op. cit.*, s. 17. Ovo nisu prva obilježavanja koja ulaze u sastav republikanskog sjećanja: još 1886. godine jedna od madridskih ulica dobila je ime po Estanislau Figuerasu. *Ibidem*, s. 12.

11 V. López de Maturana, *La Reinención de una Ciudad. Poder y política simbólica en Vitoria durante el franquismo (1936–1975)*, Bilbao 2014, s. 77.

12 M. Thomas, *Disputing the Public Sphere: Antidclerical Violence, Conflict and the Sacred Heart of Jesus, April 1931 – July 1936*, „Cuadernos de Historia Contemporánea“ 2011, vol. 33, s. 53–68.

odjeća.¹³ Rezultat svih tih nastojanja bila je reakcija koju su poduzeli frankisti nakon pobjede u ratu, a vodila je uklanjanju svih tragova republikanskog nasljeda.

Osim ove dvije suprotstavljene struje – tradicije i moderniteta – inicijative za podizanje spomenika pokazale su još jednu tadašnju tendenciju: njegovanje sjećanja na identitet neke regije i njegove privilegije (*fueros*). Tako je bilo i u regijama koje su tradicionalno bile usmjerene na naglašavanje svoje posebnosti, poput Katalonije (statue boraca za neovisnost regije u 17. i 18. stoljeću Rafaela Casanove te Paua Clariša u Barceloni) i Baskije (spomenik *Fueros* u Pampeluni te njihova devetnaestostoljetnoga branitelja Matea Moraze u Vitoriji), ali i u drugima: u Valenciji (objekt u čast kralja Jakova I. koji je oslobađao tu regiju od muslimanske vlasti u 13. stoljeću) ili Aragoniji (spomenuti spomenik de Lanuze među brojnim značenjima može biti interpretiran i kao simbol regionalizma), pa čak i u Kastilji (statua Juana Brava, vođe pobune protiv zloupotreba kraljevske vlasti, u Segoviji).¹⁴ Također, imena ulica počela su služiti izgradnji regionalnog identiteta. Najjasnije je to uočljivo u Barceloni, gdje je 1864. uvedena politika imenovanja ulica temeljena na honoriranju, a istovremeno i popularizaciji ličnosti i drugih naziva važnih za regiju koji čine katalonski identitet, poput intelektualaca, vođa otpora protiv utjecaja Francuske, naziva tradicionalnih institucija ili pokrajina koje su nekad ulazile u sastav stare Krune Aragonije.¹⁵

Regionalni identiteti nisu bili jedina pukotina u jasnoj podjeli na „dvije Španjolske“. Pored dviju stranaka koje su se natjecale za vlast u zemlji, skoro kroz cijelo 19. stoljeće postojala je radikalnija skupina koja se od njih jasno odvajala. Protiv dvorskih intriga konzervativaca i liberala nastupali su tzv. karlisti koji su nakon prvih poraza na legalističkom polju prešli na oružane akcije što je vodilo izbijanju triju ratova (zvanih karlističkim ratovima) u 19. stoljeću. Svoje sudjelovanje u sukobu 1936-1939. oni smatraju novim činom istog spora. Za taj pokret, koji je osporavao temelje dinastičkog sustava, ključno je pitanje bila tradicija razumijevana kao ortodoxna egzaltacija srednjovjekovnog poretka, dok su natjecanje između dvije ranije spomenute grupacije smatrali posljedicom napuštanja starih pravila i tradicije. Zbog toga je, iako bi se moglo činiti da je na razini praktične politike tim tradicionalistima mnogo bliža konzervativna struja, njihova isključivost onemogućavala suradnju. U vrijeme gradanskog rata, kad su za neko vrijeme čak i mnogo suptilnije političke nijanse izgubile značaj, karlisti su postali prirodni članovi desne koalicije. Nakon što je uspostavljena Francova vlast vratili su se svome radikalizmu, što ih je brzo svrstalo na

13 M. Richards, *After the Civil War. Making memory and re-making Spain since 1936*, New York 2013, s. 46.

14 S. Brinkmann, *Monumentos contra el Estado unitario. Construcción estatal y resistencia foral en el siglo XIX: Aragón y Navarra*, u: *Memoria histórica e identidad. En torno a Cataluña, Aragón y Navarra*, ur. Á. García-Sanz Marcotegui, Pamplona 2004, s. 66, 81–84.

15 H. Kamen, *España y Cataluña. Historia de una pasión*, Madrid 2014, s. 187; L. Castro, *Héroes...*, s. 215–216.

marginu vlasti. U postfrankističkoj Španjolskoj ta je skupina već bila lišena realnog utjecaja na političku situaciju, ali su – o čemu će još biti govora – u pitanju na koje se odnosi ovaj tekst do riječi došle neke druge radikalne zajednice, ovaj puta one koje nisu bile ekstremno krilo konzervativne već liberalne Španjolske.

Gradiški je rat sam po sebi ojačao podjelu na „dvije Španjolske“, koje se nisu više nadmetale na političkoj pozornici za ostvarenje svojih koncepcija, već su se sukobile međusobno u otvorenom bratobilačkom sukobu. Konzervativni su generali, koji su podignuli pobunu u ime vrijednosti poput patriotizma, religije i tradicije, a koje su njihovi protivnici nazivali „fašistima“, stali u borbu protiv republikanskih snaga, koje su formalno obnašale vlast u zemlji, a protivnici su ih nazivali „crvenima“ ili „marksističkim hordama“. Kategoričnost ocjena na obje strane, uvjerenje svake od njih da predstavljaju „pravu“ Španjolsku i optužbe na račun druge strane za najteže zločine te izdaju domovine i podređivanje zemlje stranim snagama (koje su u to vrijeme izražavale jednako nepomirljiv antagonizam: fašistička Njemačka i Italija poduprle su Franca, Sovjetski Savez republikansku stranu), dovele su do takve manihejske slike rata da uvjerenje o potpunoj ispravnosti jedne od strana raspaljuje emocije do danas, bilo među angažiranim povjesničarima, bilo među potomcima samih sudionika tih zbivanja. Oko Franca su se okupili kako časnici odgojeni u militarističko-domoljubnom patosu, Katolička crkva uplašena ljevičarskim radikalizmom, karlisti vezani uz religiju i privrženi ortodoksnom tradicionalizmu, ali i pristaše nešto naprednijih koncepcija izgradnje snažne i moderne Španjolske. U to su vrijeme te ideje bile inspirirane fašizmom kao modelom organizacije države. Španjolska inačica za ostvarenje koje su se zalagali pripadnici prije rata malo značajne organizacije *Falange Espanola* imala je specifičan produhovljeni karakter, te se značajno razlikovala od drugih sredina koje su činile frankistički tabor. Mnogi pripadnici Falange nisu skrivali svoje oduševljenje za talijanska i njemačka rješenja, što je kasnije diktaturi donijelo probleme s imidžom. Navedene skupine ne iscrpljuju naravno popis svih sudionika ustanka, jer bi valjalo pridodati i građanstvo preneraženo vizijom „antiburžoaske revolucije“. Ipak, s gledišta analize sjećanja najbitnije je fokusirati se na one skupine koje su stvarale određenu simboliku. Iako su se sve te grupe borile za isti cilj, a to je bilo rušenje vlade, istovremeno su se međusobno nadmetale kada je u pitanju oblikovanje nove poslijeratne Španjolske. To nadmetanje obično nije imalo krvavi tijek (izuzetak predstavljaju nejasna zbivanja u Begoči 1942. godine, koja su prema službenoj verziji bile sukob između Falange i karlista) i svodilo se na borbu za utjecaj unutar vladajućih kabinetova. Suprotno mnogim drugim vojnim režimima, u frankizmu otvorena unutrašnja borba za vlast nije imala ni nasilni ni krvavi karakter – najozbiljniji događaj, koji je bio stvarni udar na Francovu vlast, završio je sa samo četverogodišnjom zatvorskom kaznom za glavnog optuženika Manuela Hedillu. Na suprotnoj strani sukoba borba za vodeću ulogu imala je mnogo dramatičniji tijek. Unutar republikanske

fronte vodila se bezobzirna borba u kojoj su najuspješniji bili komunisti, koji su dje-lovali prema Staljinovim uputama, a demokratski sustav su koristili da bi postupno preuzimali sve veći utjecaj, te su pomoću vlastitog sigurnosnog aparata eliminirali preostalu lijevu konkureniju, poput anarchista i trockista. Osim tih radikalnih skupi-na, Narodna fronta sastavljena je bila također od političara demokratskih i liberalnih uvjerenja zahvaljujući kojima je Republika dobila mnogo inozemne podrške za svoju stvar (a danas to pomaže u održavanju mita legalne demokratske vlasti koju je srušila vojska). Ipak, nesposobnost vođa i mehanizama formalno demokratske Španjolske da se suprotstave akcijama radikalnijih skupina dovela je do nestabilnosti zemlje.

Nakon rata prisiljeni na emigraciju, poraženi republikanski političari pokušavali su sačuvati kontinuitet struktura vlasti, što je ipak bilo otežano nemogućnošću pre-vladavanja novih sukoba između pojedinih skupina. U pobjedničkoj, frankističkoj Španjolskoj isprva su sve skupine imale određeni udio u konzumiranju plodova po-bjede, no s vremenom je Franco, postavljajući se u ulozi vrhovnog arbitra, prema vla-stitom nahodenju i prema potrebi trenutka dodjeljivao i oduzimao ovlasti. Karlisti pod vodstvom Manuela Fal Conde dosta su brzo izgubili utjecaj s obzirom na činje-nicu da su, glasno i odlučno tražeći ostvarenje svoga radikalnog programa, predstav-ljali opasnost za režim i poziciju samog Franca. Prvotno često eksponirana, Falanga je uskoro „razvodnjena“ jer je za vrijeme rata postala masovna stranka u koju su se učlanjivali svi koji su tražili zaštitu na nacionalističkoj strani, uključujući i one koji su bili pristaše drugih koncepcija naspram one koju je stvorio njegov osnivač, José Antonio Primo de Rivera, pa i osobe bez ikakvih idejnih uvjerenja. Ta je situacija dovela do spora između Franca i veterana te skupine nazivanih „stare košulje“ (*camisas viejas*), koji su bili mакnuti u drugi plan. *Caudillo* je odlučio o tome u trenutku kada su Sile osovine počele sve jasnije gubiti na frontama Drugoga svjetskog rata, pa je stoga daljnje inzistiranje na vezama s njima postalo opasno za diktaturu. Na taj je način oblikovan su-stav, koji je omogućio frankizmu da funkcionira u idućim desetljećima: konzervativni *nacional-catolicismo*, ustroj temeljen na vlasti vojske i Crkve, a s vremenom i tehnikrat-ske birokracije koja je krajem pedesetih uvela Španjolsku na put gospodarskog razvoja.

Kao što se vidi iz ovog kratkog i površnog opisa, mit „dviju Španjolski“ predstavlja veliko pojednostavljenje, koje ne uzima u obzir velike razlike koje su postojale između pojedinih skupina unutar oba tabora i nadmetanje na putu za dobivanje dominantne pozicije za njihove ideje. U vrijeme građanskog rata nisu stoga postojala samo dva odgovora na pitanje o budućnost Španjolske, već cijela lepeza takvih odgovora. Ipak, razdoblje diktature doprinijelo je jačanju tog mita, eksponiranjem dijalektike „po-bjednika“ i „poraženih“ te sjećanja, koja se danas nazivaju „plavim“ ili „crvenim“.¹⁶

16 C. Gordillo Giraldo, *El interés por la recuperación de la memoria histórica*, u: *La recuperación de la memoria histórica. Una perspectiva transversal desde las Ciencias Sociales*, G. Acosta Bono, Á. del Río Sánchez, J. M. Valcuende del Río (coord.), Sevilla 2007, s. 121.

Narativ nacionalističke Španjolske

Frankizam koji je pobijedio u građanskom ratu dobio je slobodu za ostvarenje svojih koncepcija, no naravno one su najprije morale biti dogovorene unutar vlastitog tabora. Najvažnije odluke vezane uz budući krajolik obilježavanja te najintenzivnije akcije u tom pravcu dogodile su se još za vrijeme sukoba te neposredno nakon njegova završetka. To je razdoblje također najzanimljivije s obzirom na nadmetanje između različitih skupina čemu je Franco s vremenom stao na kraj, ograničavajući kako Falangu tako i karliste te – podsjetimo – vezano uz sve realniju pobjedu saveznika, promijenio je imidž političkog sustava koji je kreiran u pravcu militarističko-vjerskog konzervativizma.¹⁷ Interesantan primjer takve promjene imidža bila je prerada reprezentacije frankističke vizije svijeta, filma *Raza* iz kojeg su izrezane neke scene te modifcirani dijalazi tako da se uklone svi detalji koji bi mogli sugerirati simpatiziranje fašizma, a znatno je više istaknut „međunarodni komunizam“ kao glavni neprijatelj. On je u toj ulozi zamijenio demokraciju, liberalizam i masoneriju, ranije predstavljene kao ugroze za civilizaciju. Stišani su i antiamerički naglasci, ranije prisutni kao reminiscencije izgubljenog rata 1989. godine.¹⁸

Na ovom mjestu valja spomenuti da se, uživajući punu slobodu u uvođenju jednostranog narativa, diktatura odlučila malo modernizirati tek šezdesetih godina. Frankizam se odlučio za promjenu svoga imidža zbog toga što se dotadašnja formula potrošila, ulaskom u odrastao život prve generacije koja se nije sjećala građanskog rata te izmijenjenom svjetskom konjunkturom, gospodarskim razvojem i otvorenim mogućnostima veće integracije sa svjetskim tržistem, usprkos tome što je Španjolska ostala i dalje poseban fenomen i svojevrstan kuriozitet na europskoj pozornici. Diktatura se počela prikazivati kao jamac mira i stabilnog razvoja. Upravo je „mir“ – *paz* postao pojam ključ. Slavila se godišnjica *25 años de Paz*, napravljen je dokumentarni film *El Camino de la Paz*, na kovanici od 10 peseta pojavio se lik *caudillo* s natpisom *Franco, creador de la paz*, pa čak je i godišnji vojni mimohod 1964. godine izuzetno preimenovan s *Desfile de la Victoria* (Mimohod pobjede) u *Desfile de la Paz* (Mimohod mira; kasnije se vratilo izvornom nazivu).¹⁹ U službenom je diskursu podsjećanje na rat i analiziranje rata praćeno ozračjem „svi su bili krivi“ (kraj naglašavanja republikanskih zločina, ali istovremeno šutnja o frankističima), te „nikada više“ (a istovremeno: „stabilna diktatura bolja je nego nemirna demokracija“). Tada je i retorička križarskog rata zamijenjena izrazom „bratoubilački rat“.²⁰

17 C. Rina Simón, *op. cit.*, s. 11–12.

18 W. L. Bernecker, S. Brinkmann, *Memorias divididas. Guerra civil y franquismo en la sociedad y la política españolas 1936–2008*, Madrid 2009, s. 155.

19 *Ibidem*, s. 198–202.

20 D. Viejo-Rose, *Reconstructing Spain. Cultural Heritage and Memory after Civil War*, Brighton-Chicago-Toronto 2014, s. 152; A. Delgado Larios, C. Demange, P. Géal, *La Guerra Civil y la*

Sve se to ipak dogodilo mnogo kasnije. U poslijeratnoj stvarnosti stvaranje nove Španjolske trebalo je označavati novu epohu u povijesti te zemlje. U kreiranju tog narativa vlasti su posegnule za širokom lepezom rješenja: prerađen je kalendar blagdana i revidiran kanon velikih ličnosti, događaja i vrijednosti koje su honorirane. Izbijanje rata bilo je početak nove ere koja je u početku naglašavana i primjenom novog kalendara. U dokumentima iz 1937. ta je godina nazivana *Primer Año Triunfal* (Prva trijumfalna godina), a 1938. – *Año de la Victoria* (Godina pobjede). Među događajima koji su određivali početak te nove ere našli su se simbolički činovi poput promjene državne himne i grba, ali i vraćanje križeva u škole. U stvaranju kulturnog krajolika mjesto republikanske simbolike zauzele su dvije forme retorike: vezane uz smrt i vojne. Taj je narativ dobio podršku u medijima (uključujući glasoviti filmski žurnal NO-DO, emitiran u kinima prije svake projekcije), te od prosvjetnog sustava koji je obrazovao u duhu apologije povijesti i kulture Španjolske, a u kojem su domoljubni stavovi oblikovani militarističkim metodama.²¹

Rani frankizam legitimirao se prvenstveno kroz velike svečanosti: stvoreni su rituali inspirirani rješenjima iz fašističkih zemalja koja su za cilj imala mobilizaciju i konsolidaciju društva pod kontrolom vlasti. Na tim svečanostima prakticirani su rimski pozdravi, uzvici „Franco, Franco, Franco“, „Arriba España“, „Una, Grande, Libre“ (Jedna, velika, slobodna), ali i vjerski „Viva Cristo Rey“. Promjene su se odnosile ne samo na visoku kulturu i službene svečanosti, već i na pitanja vezana uz svakodnevni život, kao što je odjeća i način izražavanja. Nepoželjna je bila odjeća povezana s liberalizmom i radničkom kulturom: košulje kratkih rukava, kombinezoni, a u slučaju žena i hlače. Zamijenila ih je moda na sakoe, šešire (jedna od tvornica koja ih je proizvodila koristila je reklamni slogan: „Crveni nisu nosili šešire!“) te duge haljine. Propagirani kulturni modeli jačali su ženske uloge tipične za patrijarhalno društvo. Ukoliko nije bilo nužno, žena nije trebala raditi, već voditi skroman vjerski život, brinuti se za kuću i odgajati djecu u domoljubno-katoličkom duhu. Na svim slikovnim prikazima žene su sejavljale u dvjema kategorijama – ili kao herojske povijesne ličnosti (kraljice, poput Izabele Katoličke, svetice, posebno sv. Teresa Aviljska te druge, prvenstveno braniteljica Saragosse Augustina Aragonska, nazivana španjolskom Ivanom Orleanskom), ili kao obične žene koje ostvaruju za njih tipične uloge.²²

dictadura de Franco en la España democrática: actores y factores de un conflicto de memoria, u: Memoria y testimonio. Representaciones memorísticas en la España Contemporánea, G. Tyras, J. Vila (coord.), Madrid 2012, s. 30, 43.

21 L. Castro, *Capital de la Cruzada. Burgos durante la Guerra Civil*, Barcelona 2006, s. 135, 154, 299; Idem, *Héroes...,* s. 151; W. L. Bernecker, S. Brinkmann, *op. cit.*, s. 129; C. Rina Simón, *op. cit.*, s. 26–27, 33–37.

22 C. Rina Simón, *op. cit.*, s. 28, 37; R. Pelta Resano, *O santa o nada. La imagen de la mujer en el sello postal del franquismo*, u: *Autorretratos del Estado. El sello postal del franquismo*, G. Navarro Oltra (ur.), Cuenca 2013, s. 101–117.

Na poseban način iskorišten je također kip Dame iz Elche, prapovijesni spomenik pronađen krajem 19. stoljeća kraj tog grada, koji je Franco 1941. godine uspio povratiti iz Francuske. Taj je kip, koji je izazivao emocije i prije rata, imao za diktaturu dvostruki značaj: značio je pozivanje na najdavniju prošlost Španjolske svjedočeći o dubokim kulturnim korijenima, a bogato ukrašen lik idealno se uklapao u ideal ženstvenosti propagiran u nacionalnom katolicizmu.²³

Početak nove ere u povijesti Španjolske ostvarivan je i na lingvističkoj razini. „Hispanizirani“ su nazivi jela: *cocktail* je doslovno preveden kao *cola del gallo* (pijetlov rep), *ensaladilla rusa* (ruska salata) preimenovana je u „nacionalnu“ ili „imperijalnu“. U tisku je za radnike korišten pojам *productores* umjesto *obreros* koji je koristila ljevica. Promjene su se odnosile i na imena: težilo se uklanjanju onih koja nisu zvučala španjolski ili su se nadovezivala na liberalne tradicije, poput *Constitución* ili *Libertad*. Zanimljiv primjer koji navodi jedan od povjesničara jest poziv upućen građaninu koji se zvao Lenin de Dios da se javi u matični ured radi promjene imena. Kroz takve akcije eliminirano je sjećanje na liberalno-parlamentarno razdoblje. Težilo se zaboravu, a tamo gdje to nije bilo moguće – barem stišavanju. Istovremeno je kreirano novo sjećanje koje je trebalo izgrađivati povezanost tadašnje Španjolske s prošlim stoljećima.²⁴

Jedna od simboličnih akcija kojoj su frankističke vlasti posvećivale veliku pažnju bio je kult žrtava rata na nacionalističkoj strani, to jest poginulih na fronti ili umrlih uslijed terora koji je primjenjivala republikanska strana. Ti su pokojnici uvijek prikazivani kao kolektivni junaci i nazivani „poginulima“ (*caídos*), iako su skupine više povezane uz religiju – to jest sama Crkva, ali i karlisti – koristile također izraz „mučenici“ (*mártires*). Postojali su i posebni praznici: 29. studenog – *Fiesta de los Caídos* (obično je to bio i dan otkrivanja spomen ploča i spomenika), i 10. ožujka – *Fiesta por los Mártires de la Tradición*. U kanon kolektivnih junaka uključene su i konkretne ličnosti, prvenstveno José Antonio Primo de Rivera, „mučenik nad mučenicima“, „nacionalni junak i simbol žrtve mladeži“, osnivač Falange, zatvoren i ubijen u prvom razdoblju rata. Počevši od druge godišnjice njegove smrti – jer tek se tada za nju saznalo – započeo je kult njegove ličnosti širokih razmjera, inspiriran odozgo. José Antonio (smatran je ličnošću tolikog kalibra da ga je slično kao i u slučaju Napoleona Bonapartea dovoljno bilo nazivati samo imenom) najprije je sahranjen u katedrali Escoriala poput monarha. To se dogodilo nakon desetodnevne spektakularne procesije s njegovim lijesom, koji su na ramenima nosili članovi Falange čak iz nadmorskog Alicantea, u svakom mjestu dočekivani zvonjavom crkvenih zvona i

23 D. Viejo-Rose, *op. cit.*, s. 74.

24 T. Miłkowski, P. Machcewicz, *op. cit.*, s. 381; D. Viejo-Rose, *op. cit.*, s. 45–46; V. López de Maturana, *op. cit.*, s. 194; J. Cuesta, *La odisea de la memoria. Historia de la memoria en España. Siglo XX*, Madrid 2008, s. 154

pozdravima stanovnika. Nakon izgradnje bazilike u Dolini poginulih njegovi su posmrtni ostaci ekshumirani i premješteni u taj središnji objekt frankističke simbolike. Druge ličnosti čiji se kult također izdvajao jesu dvije žrtve političkog radikalizma od prije rata: José Calvo Sotelo, čija je smrt postala izravni povod izbijanja rata, te Eduardo Dato, kojeg su katalonski anarhisti ubili još 1921. godine.²⁵

Simbol koji najbolje ilustrira podjelu na pobjednike i poražene bili su križevi poginulih koje se počelo postavljati još za vrijeme rata na područjima pod kontrolom frankista. Sama je njihova ideja inspirirana spomenicima kakvi su se diljem Europe postavljali nakon Prvoga svjetskog rata kao znak manifestacije боли за љертвама. Nove su si vlasti osigurale kontrolu nad postavljanjem tog tipa znakova namećući određene norme glede njihove estetike, brinući se za jednoznačnost poruke koju su nosili, regulirajući sve inicijative s njima povezane kao što je javno prikupljanje sredstava ili raspisivanje natječaja za projekt. Zbog odbacivanja barokne estetike (o čemu će još biti riječi) izrađeni su kriteriji prema kojima su ti križevi morali imati jednostavnu, skromnu konstrukciju, bez ukrasa i ornamenata koji bi davali dojam delikatnosti. Dekret iz 1939. godine tražio je „zadržavanje jedinstva stila i značenja s ciljem ovjekovječenja tim spomenicima događaja i ličnosti iz španjolske povijesti, a prvenstveno svih događaja iz vremena rata te časti poginulih, izbjegavanje situacije u kojoj bi entuzijazam, u mnogim slučajevima opravdan, mogao svojim hirovima odlučivati o takvim inicijativama“. Od tog pravila bilo je nekoliko izuzetaka, a jedan od najpoznatijih objekata čiji dominantan element nije križ, bio je spomenik poginulima u Barceloni. Takav je dekret bio potreban jer osim spomenika koji su podizani na temelju odluke odozgo, prirodna želja za izražavanjem boli nakon gubitka bližnjih rezultirala je inicijativama odozdo za stavljanjem križeva, što je često praćeno javnim skupljanjem priloga – ne nužno dragovoljnih – te podrškom od strane lokalnih tvrtki, državnih institucija i veteranskih udruga.²⁶ Sve to ipak nije mijenjalo činjenicu da je taj oblik kulta bio rezerviran za pobjedničku stranu. Obitelji onih koji su se borili na strani Republike nisu dobile pravo da odaju počast svojim poginulima, a tragovi masovnih grobnica često su namjerno uništavani gradevinskim pothvatima. Zbog toga su križevi poginulih – prema riječima Ricarda de la Cierge – u biti imali samo jedno rame. Oni nisu činili samo formu obilježavanja žrtava rata. Svi su podizani

25 Z. Box, *España, año cero. La construcción simbólica del franquismo*, Madrid 2010, s. 186; C. Rina Simón, *op. cit.*, s. 10, 137; M. Á. del Arco Blanco, *Las cruces de los caídos: instrumento nacionalizador en la "cultura de la victoria,"* u: M. Á. del Arco Blanco, C. Fuertes Muñoz, C. Hernández Burgos, J. Marco (ur.), *No solo miedo. Actitudes políticas y opinión popular bajo la dictadura franquista (1936–1977)*, Granada 2013, s. 76–79; W. L. Bernecker, S. Brinkmann, *op. cit.*, s. 129–130; J. Treglown, *La cripta del Franco. Viaje por la memoria y la cultura del franquismo*, Barcelona 2014, s. 64–65.

26 C. Rina Simón, *op. cit.*, s. 180; Z. Box, *op. cit.*, s. 184; L. Castro, *Héroes...,* s. 147; L. Prieto Borrego, *La Guerra Civil en Marbella. Revolución y represión en un pueblo de la costa*, Málaga 1998, s. 147–148.

tako da bi mogli igrati ulogu oltara tijekom masovnih vjerskih svečanosti (osim njih sličnu su ulogu igrali drugi objekti poput *Puerta de Alcalá* u Madridu).²⁷ Ove ceremonije, pune simboličnih gesti poput pjesama, molitvi, aplauza, uzvika *Viva España*, spuštanja glava, znaka križa ili rimskih pozdrava, s vremenom su se pretvorile u „akte vjere režima, celebriranje akceptacije i socijalizacije novih modela dominacije“,²⁸ a oni koji nisu sudjelovali u tim ceremonijama stavljali su se zapravo izvan „prave Španjolske“, pripadnost kojoj je bila istovjetna s pripadnošću Katoličkoj crkvi. Sama činjenica da su mnogi spomenici postavljeni na crkvenoj zemlji značila je odbacivanje republikanskih nastojanja: prostor koji je prema poraženima trebao pripadati samo privatnoj sferi, opet je postao javna sfera. Poginule se zapravo ne toliko oplakivalo koliko štovalo i postavljalo kao primjer. Tu je poruku jačalo postavljanje križeva u središnjim točkama dotočnih mjesta. Osim „poginulih“, općepoznatih i štovanih poput već spomenutih Primo de Rivere, Cavlo Sotelo te Dato, svako je mjesto njegovalo sjećanje na svoje junake. Osim križeva podizani su mauzoleji, gdje su smještani njihovi posmrtni ostaci.²⁹

Središnje mjesto u frankističkoj simbolici trebalo je pripasti objektu podignutom u Dolini poginulih (*Valle de los Caídos*; prvotni zemljopisni naziv te regije bio je *Cuergamuros*). Radi se o vjerskom kompleksu smještenom u planinama Guadarrama u čijem se sastavu nalazi bazilika s kriptom i samostan iznad kojih se uzdiže golemi stope desetmetarski križ, koji je trebao predstavljati simbol mira i pomirenja. Naime, taj je objekt podignut naporom republikanskih zarobljenika koji su – prema konцепцијi frankističkih ideologa – na taj način dobili priliku da iskupe svoje krivice kroz rad. Takva je interpretacija bila naravno vrlo pogodna za vladajuće: napor su prebacili na poražene, a sebi pripisali slavu koja je proizlazila iz rezultata tog rada. Taj je program u stvari realiziran i u drugim dijelovima zemlje, no primjer Doline poginulih kao najznakovitiji najčešće je diskutiran, vjerojatno među ostalim zbog toga što – suprotno od većine drugih objekata koje su podizali zarobljenici – ova bazilika nije imala nikakvu drugu svrhu osim frankističke propagande.³⁰ S interpretacijom da se radi o objektu koji ima reconciliacijski karakter slagala se – kako je lako pretpostaviti – samo jedna od „dviju Španjolski“. Druga tu interpretaciju nije shvaćala ozbiljno. Doduše, prema zamisli tvoraca križa, koji je bio kruna projekta, on je trebao biti ne

27 C. Hernández Burgos, M. Á. Del Arco Blanco, *Más allá de las tapias de los cementerios: la represión cultural y socioeconómica en la España franquista (1936–1951)*, „Cuadernos de Historia Contemporánea“, 2001, vol. 33; N. Junquera, *Lo que ocurre...*, s. 17; L. Castro, *Héroes...*, s. 158–159; D. Viejo-Rose, *op. cit.*, s. 59

28 C. Rina Simón, *op. cit.*, s. 10.

29 W. L. Bernecker, S. Brinkmann, *op. cit.*, s. 197; M. Á. del Arco Blanco, *op. cit.*, s. 79; L. Castro, *Capital de la Cruzada...*, s. 137; L. Prieto Borrego, *op. cit.*, s. 146.

30 *Guía Santa Cruz del Valle de los Caídos*, Madrid 2016, s. 10; D. Viejo-Rose, *op. cit.*, s. 50; Usپoredи: W. L. Bernecker, S. Brinkmann, *op. cit.*, s. 181–182.

simbol pobjede, već mira, žaljenja i praštanja, a sukladno utemeljiteljskom aktu trebao je biti simbol mira za sve. Ipak, već je rana službena naracija samu sebe poricala. U svome govoru održanom na inauguraciji bazilike Franco je s jedne strane pozivao na jedinstvo, ali je s druge strane naglašavao postojeće podjele: ukazivao je da „borba dobra sa zlom nije završena“ te da je „anti-Španjolska poražena, ali još nije mrtva“.³¹ Druga gesta koja je trebala govoriti o volji za pomirenjem bilo je polaganje ostataka republikanskih vojnika u kripti bazilike. No, to se dogodilo prvenstveno kao rezultat spleta okolnosti: zbog poteškoća s dobivanjem suglasnosti obitelji palih na nacionalističkoj strani za premještaj posmrtnih ostataka „njihovih“ mrtvih (bazilika je otvorena tek 1959. godine), odlučeno je da se kripta ispunji posmrtnim ostacima u vezi kojih se vlasti nisu morale ni s kime konzultirati.³²

Osim križeva poginulih, uključujući i onaj najveći – iznad bazilike u Dolini poginulih – važni simbolični objekti bili su prikazi samog Franca. *Caudillo* je prikazivan na spomenicima podizanim u središtima gradova, portretima korištenima prilikom različitih svečanosti, ali i na utilitarnim nosačima sjećanja poput kovanica i poštanskih maraka. Spomenici su podizani tijekom tri glavna razdoblja: za vrijeme rata i neposredno nakon njegova završetka kada su prikazi pobjedničkog generala trebali jačati dojam uvođenja novog poretku; u šezdesetim godinama, kada je korišten narativ o „25 godina mira“, a *caudillo* je prikazivan kao državnik koji je jamčio mir, te napokon u razdoblju političke transformacije kada su zagovornici autoritarnog sustava vlasti njegovali sjećanje na Franca kao najvažniji simbol svijeta koji je nestajao, a koji su oni nastojali očuvati. Ovisno o veličini i važnosti grada te sredstvima koja su bila na raspolaganju, spomenici su poprimali oblike od skromnih bista do monumentalnih kipova, na kojima je Franco poput monarha prikazan na konju. Takvi su spomenici podignuti u Madridu (dva kipa), Barceloni, Valenciji, Santanderu, ali i u El Ferrolu (gdje je Franco rođen) te u Saragossi (na području Vojne akademije čiji je bio ravnatelj prije izbijanja rata). Na postupak oko podizanja prikaza vode pazilo se slično kao i na križeve poginulih.³³

Franco nije gledao svoje podanike samo sa spomenika: idealizirani prikazi generala bili su sveprisutni na kovanicama i poštanskim markama. Potonje predstavlja zanimljiv predmet istraživanja kada je u pitanju evolucija diktatorova prikaza, kao i toga kako je diktatura oblikovala sliku i povijest Španjolske uopće. U početnom razdoblju Franco je bio predstavljen na način koji je podsjećao na njegovu ulogu u

31 L. Castro, *Héroes...*, s. 157.

32 *Memoria y Abrazo (Memoria histórica para todos y abrazo de las dos Españas)*, C. Moreno Aragón (compilador), La Coruña 2008, s. 119, 213; D. Viejo-Rose, *op. cit.*, s. 84; N. Junquera, *Lo que ocurre en las fosas del franquismo*, u: *Memoria histórica*, J. Sisinio Pérez Garzón, E. Manzano Moreno (ur.), Madrid 2010, s. 17–18.

33 J. de Andrés, *Las estatuas de Franco, la memoria del franquismo y la transición política española, „Historia y política”*, br. 12, s. 182.

građanskom ratu te na tradicije na koje se pozivao: u uniformi, sa simbolima „katoličkih kraljeva“ u pozadini. Takav uzvišen prikaz (korišten i na slikama) služio je tomu da ga se ne povezuje s proljevanjem krvi za vrijeme rata. Tijekom pedesetih godina prikaz diktatora prošao je kroz metamorfozu: Franco je postao „običan čovjek“ u odijelu, ne tako herojski za Španjolce, ali zato prihvatljiviji svjetu. Korišteni su načini primjenjivani obično u slučajevima monarha: čuvalo se njegov mladi izgled usprkos protoku vremena (iako je na kovanicama general stario), a od šezdesetih godina prikazivan je kako gleda u lijevo (dakle unatrag, na svoja djela kojima je zabilježen u povijesti).³⁴

Imenovanja ulica u razdoblju diktature također su jačala jednostrani narativ. S ukladno dekretu izdanome na prvu godišnjicu izbjivanja rata, u svakom je gradu trebao biti izabran najvažniji povjesni spomenik kako bi se jasno obilježio trg ili ulica na kojem se taj objekt nalazio imenom istaknute ličnosti. S druge je strane naređeno kako se treba suzdržati od temeljite revizije svih imena ulica i ograničiti se na uklanjanje onih najočitije suprotstavljenih vrijednostima koje je zagovarao frankizam.³⁵ Tek s protekom vremena otišlo se dalje. Među ideološki obilježenim imenima ulica bile su mnoge ličnosti, na čelu s Francom te Primo de Riverom pored kojih su honorirani drugi vođe nacionalističke Španjolske kao i „poginuli“. Naravno, imena ključnih ličnosti dobivali su glavni objekti. U Madridu *Paseo de la Castellana* preimenovana je u *Avenida del Generalísimo*, ime *Avenida José Antonio* dobila je *Gran Vía*, a *Plaza España* postala je *Plaza Eduardo Dato* (iako su u nekim drugim slučajevima vraćeni stari nazivi, ako je trg ili ulica dobila prije rata neko tipično republikansko ime). Ličnosti važne za I. Republiku: Francisco Pi y Margalla i Nicolás Salmerón zamijenjeni su Calvom Sotelom i generalom José Sanjurjom. Često su se koristila imena drugih generala, poput Emilia Mole, Juana Yagüea, Manuela Godeda, Joséa Millán Astraya, Joséa Moscardóa ili Gonzala Queipo de Llano. Svoje su mjesto dobili također kolektivni junaci (*Defensores de Oviedo, Héroes del Alcázar* ili – rijetko i skoro isključivo u prvim godinama poslije rata – *División Azul*), datumi i mjesta bitki u građanskom ratu (*18 de Julio, Batalla del Ebro, Belchite*), religijske i moralne vrijednosti (*Santa Trinidad, Piedad, Fe, Cristo Rey*), ili preferirana razdoblja (*Reyes Católicos*). Među imenima je bilo i onih koja su se odnosila na same nosače propagande: svoje su ulice dobili primjerice Agustín de Foxá – autor riječi himne Falange *Cara al Sol*, stanica *Radio Juventud* ili novine *Amanecer*, ali i parole: *Progreso Español, Victoria* ili *Arriba España*. Na pločama s imenima ulica honorirani su i Francovi saveznici: Italija, Njemačka i Portugal. Bili su to ipak neutralni nazivi vezani uz geografske pojmove, a ne

34 W. L. Bernecker, S. Brinkmann, *op. cit.*, s. 132–139; G. Navarro Oltra, *Generalísimo Franco en los sellos postales*, u: *Autorretratos del Estado...*, s. 28–30.

35 C. Rina Simón, *op. cit.*, s. 66; L. Castro, *Héroes...*, s. 219–220; V. López de Maturana, *op. cit.*, s. 73–74.

neke konkretne političare iako je bilo i takvih prijedloga (primjerice, Mussolinijeva ulica). Zahvaljujući tome oprezu ova se imena nisu morala mijenjati kada se krajem Drugoga svjetskog rata Franco počeo distancirati od saveznika koji su bili sve bliži porazu. Ipak, iz tog su razloga uklanjana imena ulica Plave divizije (*División Azul*), španjolske jedinice koja se zajedno s Wehrmachtom borila protiv Crvene armije.³⁶

Nova su imena uvođena često umjesto onih koja su sadržavala republikansku simboliku, kao upravo spomenuti Pi y Margall ili Nicolás Salmerón, a da ne govorišmo o imenu Karla Marxa. S druge strane, sačuvano je sjećanje na Emilia Castelaru, političara iz vremena I. Republike, koji je u konačnici doprinio obnovi monarhije, a tijekom svoje vladavine nije dvojio da primjeni silu kako bi uveo red, zbog čega nije bio dalek mentalitetu Franca i ostalih generala. Drugi lijevi političari ostali su vjerojatno ili zbog ignorancije ili zbog propusta; primjerice, socijalistički političar Jaime Vera, Anselmo Lorenzo nazivan „djedom španjolskog anarhizma“ ili Teresa Cabarrús, ličnost iz vremena Francuske revolucije. Uklanjani su i apstraktni nazivi vezani uz odbačenu ideologiju poput *Plaza de la República*, *Calle del Progreso*, *Plaza de la Libertad*. U okviru honoriranja savezničkih država Rim je (*Avenida de Roma*) zamjenio u imenu ulice u gradu Lenón neprijateljski prema frankistima Meksiko.³⁷

Osim onih s popisa imena ulica koji su se koristili u cijeloj zemlji, pojavljivali su se mnogi lokalni junaci: frankistički aktivisti ili žrtve borbi i progona na nekom području. Kako bi se identitet neke regije povezao s frankističkom ideologijom, ponkad se pribjegavalo prepariranju životopisa određenih ličnosti kako bi odgovarale frankističkoj ideologiji, čak ako u stvarnosti nisu podupirale diktaturu ili nisu djelovale na njoj srodan način. Ovdje je zanimljiv primjer Manuela Iradieria, istraživača Afrike, uključujući i kasniju španjolsku koloniju Ekvatorijalnu Gvineju, podrijetlom iz Vitorije. Frankizam je ignorirao njegovu pripadnost masoneriji (što je u vrijeme diktature bila optužba opasna za optuženog) i interpretirao je njegov životopis kao da je on ta područja osvajao za Španjolsku. Na taj je način dobio spomenik u svome rodnom gradu.³⁸ Možemo također primijetiti nadmetanje različitih oblika sjećanja na istu osobu: u baskijskim je pokrajinama vladin tisak lansirao interpretaciju da je Tomás de Zumalacárregui, čije su ime nosile ulice a koji se borio u karlističkim

36 M. Á. del Arco Blanco, *op. cit.*, s. 75; C. Giménez Serrano, *op. cit.*, s. 17–23; J. Cuesta, *op. cit.*, s. 59; M. Richards, *After the Civil War...*, s. 153.

37 M. Richards, *After the Civil War...*, s. 24–25; J. Cuesta, *op. cit.*, s. 147–148; *Memoria de mujeres en el callejero de Madrid*, dirección Valentina Fernández Vargas, Madrid 2005, s. 180; L. Castro, *Capital de la Cruzada...*, s. 148; C. Rina Simón, *op. cit.*, s. 64; L. M. Aparisi Laporta, *Toponimia madrileña. Proceso evolutivo*, Tomo I: *Estudio de los topónimos*, Madrid 2001, passim; C. Giménez Serrano, *op. cit.*, s. 18; J. Cuesta, *op. cit.*, s. 231; W. L. Bernecker, S. Brinkmann, *op. cit.*, s. 188–193; V. López de Maturana, *op. cit.*, s. 85, 272; *Las 43 nuevas calles de Zaragoza*, 23. II. 2009, http://wwwelperiodicodearagon.com/noticias/aragon/43-nuevas-calles--zaragoza_479489.html [pristup 14.2.2018.].

38 V. López de Maturana, *op. cit.*, s. 284–286.

ratovima, bio prvenstveno zaštitnik španjolskih tradicija, a ne lokalnih baskijskih privilegija, zbog čega je pretvoren gotovo u političkog pretka samog Franca, jednako kao što su karlistički ratovi tretirani kao nagovještaj građanskog rata. Opasna potka posebnosti Baskije u tom je narativu prešućena.³⁹

Pored ploča s imenima ulica pojavljivali su se i natpisi koji su promovirali francističku ideologiju: *Por el Imperio hacia Dios* (Preko imperije prema Bogu); *España, Una, Grande y Libre* (Španjolska: jedina, velika, slobodna – ta se parola našla i u državnom grbu); *Por la Patria, el Pan y la Justicia* (Za domovinu, kruh i slobodu); *Caídos por Dios y por España, Presentes!* (Pali za Boga i Španjolsku – Nazočni!). Praćeni su obično velikim prikazima Franca. U vrijeme rata element simbolike bile su i zastave i drugi simboli prijateljskih država: Njemačke (u javnom su se prostoru javljale čak i svastike), Italije, Portugala, ali i Irske (s obzirom na veliki broj dragovoljaca iz te zemlje koji su se borili na strani nacionalističke Španjolske), dok su se slike Franca pojavljivale zajedno s Hitlerovim i Mussolinijevim portretima. Element osobne privrženosti režimu bile su pločice koje su se vješale na ulazu u kuću s natpisima: „Ovdje živi falangist“ ili „Ovdje živi domoljub“.⁴⁰

Osim ulica, nova imena su ponekad dobivala i mjesta. Nekoliko je gradova dobilo ime po Francu. To je bilo prvenstveno njegovo rodno mjesto: *El Ferrol del Caudillo* te grad *Ribadelago de Franco*, potpuno obnovljen iz ruševina njegovom odlukom. Gradovi posvećeni drugim generalima bili su: *Alcocero de Mola* (smješten blizu mjesa generalove pogibije) i *San Leonardo de Yagüe*. S druge strane, maknut je naziv *Casas Viejas*, koji je podsjećao na anarhističku pobunu iz 1933. godine koja je bila sastavni dio mita Narodne fronte. Zamijenjen je nazivom srednjovjekovnog podrijetla *Benalup de Sidonia*. Dodjeljivani su također različiti počasni naslovi: zaslужene ličnosti postajale su „posvojeni“ ili „voljeni sinovi“ nekih mjesta (*hijo adoptivo* ili *hijo predilecto*), dok je sam Franco dobivao monumentalnije titule, primjerice počasni gradonačelnik (*Alcalde honorario*) u Burgosu ili pobjednik (*Vitor*) te vladar grada i kralj nad kraljevima (*Señor de la Ciudad y Rey entre reyes*) u Salamanci. S druge strane, gradovi koji su bili najrazoreniji mogli su računati da budu posvojeni od strane Franca što je bilo povezano s time da budu obuhvaćeni programom obnove *pueblos adoptados*.⁴¹

39 *Ibidem*, s. 178–179.

40 L. Castro, *Capital de la Cruzada...*, s. 136; C. Rina Simón, *op. cit.*, s. 66; W. L. Bernecker, S. Brinkmann, *op. cit.*, s. 133; D. Viejo-Rose, *op. cit.*, s. 137

41 J. Cuesta, *op. cit.*, s. 128, 292; C. Rina Simón, *op. cit.*, s. 30; W. L. Bernecker, S. Brinkmann, *op. cit.*, s. 191–192; L. Castro, *Héroes...*, s. 217; A. Hernández Martínez, *La restauración de monumentos en Aragón (1936–1958)*, u: *Bajo el signo de la victoria. La conservación del patrimonio durante el primer franquismo (1936–1958)*, J. I. Casar Pinazo, J. E. Chapapria (ur.), Valencia 2008, s. 155; D. Viejo-Rose, *op. cit.*, s. 49.

Frankizam naspram povijesnog nasljeda Španjolske

Stvarajući simbolički krajolik dominantan u cijeloj zemlji, frankisti nisu naravno gradili na goloj zemlji. Njihove kreacije nadovezivale su se na zatečene nosače sjećanja pridodajući im novi značaj. Budući da se frankizam pozivao na takve vrijednosti kao što su tradicija i religija, lako mu je bilo adaptirati svojim ciljevima spomenike kraljevske vlasti ili moći Crkve. S druge strane, mnogi takvi objekti, uništeni tijekom građanskog rata tražili su obnovu. Taj su proces vladajući iskoristili za modificiranje poruke koju su nosili, eliminiranje nejednoznačnosti, prilagođavanje objekata da idealno pristaju njihovoj viziji svijeta. Dacia Viejo-Rose primijenila je u tom kontekstu razlikovanje na „ponovnu izgradnju“ (*rebuilding*) porušenih objekata te „rekonstrukciju“ (*reconstructing*), to jest njihovo ponovno stvaranje uz promijenjenu simboliku, do-djeljivanje novih interpretacija.⁴²

Prilikom ponovne izgradnje objekata bila je primjetna „dihotomija između deklarirane izgradnje Nove Španjolske i očuvanja tradicije“.⁴³ Ona je bila povezana uz činjenicu da je frankizam proizvoljno birao one elemente španjolske prošlosti koje je smatrao vrijednim očuvanja. U toj slobodi frankizma u nametanju vlastitih interpretacija kada su u pitanju povijest, španjolski identitet te uz njega povezani običaji i tradicije, možemo primijetiti praktičnu realizaciju riječi Jacquesa le Goffa da „sjećanje ne pokušava uopće sačuvati prošlost već služi sadašnjosti i budućnosti“.⁴⁴ Nove su vlasti uistinu prionule na stvaranje „nove države“ – radikalno prekidajući s tradicijom posljednjih desetljeća, pa čak i stoljeća na koje se gledalo s neodobravanjem, kao na razdoblje propasti zemlje izazvane vanjskim utjecajima. Izgradnja novoga nije ipak značila odbacivanje cijele prošlosti. Upravo suprotno: frankizam je u velikoj mjeri našao oslonac u povijesti Španjolske, no bila je to prvenstveno povijest starijih razdoblja. Već se u antici moglo naći prve modele koji su odgovarali frankističkoj viziji. Jedna od tema koja se koristila bila je povijest prvih stanovnika zemlje koji su, ne želeći se predati tijekom opsade rimske vojske u Numanciji u 2. stoljeću prije Krista, počinili kolektivno samoubojstvo. Taj događaj oko kojeg se razvila legenda, povezan s „mučeništvom“ žrtava republikanskog terora tijekom građanskog rata, bio je spona koja je povezivala cijelu španjolsku povijest. Sljedeće eksponiranije razdoblje bio je srednji vijek, a unutar njega prvenstveno rekonkvista, to jest oslobođanje Pirinejskog poluotoka od muslimanske vlasti i osvajanje tog područja za kršćanstvo (*Cristianidad*). Napokon, razdoblje koje se najviše favoriziralo bila su stoljeća shvaćana kao vrhunac moći Španjolske: doba katoličkih kraljeva koje se vezuje uz kraj rekonkviste i otkriće Amerike te kasnije „zlatno stoljeće“ tijekom kojeg je Španjolska postala europska i svjetska velesila koja je crpila veliku korist

⁴² D. Viejo-Rose, *op. cit.*, s. 5.

⁴³ *Ibidem*, s. 121.

⁴⁴ C. Rina Simón, *op. cit.*, s. 9.

od svoga kolonijalnog imperija, posebno za vladavine Filipa II.⁴⁵ S druge strane, „prokletima“ su smatrana 18. i 19. stoljeće (u prvom od njih – prema smjernicama koje su se odnosile na nastavu povijesti – „ta velika univerzalna imperija izgubila je svoj sjaj i slavu zbog velike krize (...) za koju su krivi bili vanjski utjecaji“, a rezultat toga jest da smo u narednom stoljeću „bili svjedoci krize i propadanja u kojem je čak intelektualna edukacija krenula putem ludila“⁴⁶ te početak 20. stoljeća obilježen kaosom. Uz ta stoljeća isticane su parole koje su povezivane s revizijom odnosa između društva i vlasti: liberalizam, parlamentarizam, opadanje važnosti Crkve, izbijanje revolucije (prvenstveno one u Francuskoj), rađanje ljevičarskih ideologija te usitnjениh nacionalizama koji su ugrožavali dotadašnji svjetski poredak i bili posebno razorni za Španjolsku kao konzervativnu zemlju, snažno vezanu uz religiju (misionari su bili važan instrument širenja kolonijalnih posjeda), koja je u svojim granicama imala regije različitih tradicija, koje su se ipak držale skupa zahvaljujući ustaljenim srednjovjekovnim pravilima (kao zajamčene od strane vladara lokalni *fueros*). Konstruirane su paralele između starih razdoblja i suvremenosti, primjerice eksponirani mit o opsadi Alkazara u Toledu u kojem se general Moscardó, koji je zapovjedao obranom, odbio predati čak i pod prijetnjom smaknuća njegova sina, nadovezivao se na isti motiv srednjovjekovne legende Guzman el Buena.⁴⁷

Ove preferencije glede povijesnih razdoblja našle su svoj odraz na poštanskim markama: na njima su prezentirane ličnosti iz povijesnih epoha koje su procijenjene kao pozitivne, a koje nisu kolidirale s frankističkim vrijednostima. Iz najstarijih vremena pojavljivao se Seneka, koji je bio rodom iz Iberije, iz kasnijih stoljeća Cid, koji se borio za kršćansku Španjolsku, te vladari, posebno oni iz zlatnog stoljeća. „Prokleta stoljeća“: 18. i 19., zajedno s početkom 20. stoljeća, skoro su potpuno izostavljena: pojavljivala su se samo dvojica filozofa koji su se uklapali u novi poredak: Juan Donoso Cortés i Jaime Balmes, ali i Miguel Primo de Rivera. Zanimljivo je da se na sam građanski rat nije podsjećalo pomoću tih sredstava: izdana je samo marka kojom se obilježavala opsada Toleda, a osim toga izdavane su samo serije maraka kojima su se slavile godišnjice mira. Na poštanskim markama pojavljivao se također Francisco Goya, što je bio zanimljiv zahvat, jer bi se moglo činiti kako se taj umjetnik nesumnjivo povezivan s liberalizmom, ne uklapa u frankističke vrijednosti. Dovoljno je podsjetiti na svjetonazorski mu bliskoga Pabla Picassa, koji je za svijet postao jedan od najprepoznatljivijih i najštovanijih kritičara diktature, dok je za frankizam autor *Guernice* bio jedan od najvećih neprijatelja. Ipak, u slučaju Goye vremenska je distanca utjecala na to da njegova biografija nije bila problematična za režim, a motivi njegova stvaralaštva, kao u frankizmu eksponirane borbe bikova ili

45 D. Viejo-Rose, *op. cit.*, s. 29, 59.

46 C. Rina Simón, *op. cit.*, s. 36.

47 W. L. Bernecker, S. Brinkmann, *op. cit.*, s. 176.

slike oslobođilačke tematike (glasovito *Strijeljanje madridskih ustanika*) utjecali su na to da se njegovo stvaralaštvo moglo iskoristiti u konstruiranju novog narativa.⁴⁸

Frankistička simbolika načelno je obuhvaćala dva područja: državno, u koje su ulazili domoljubni simboli u velikoj mjeri povezani s nasljeđem ranijih razdoblja, prvenstveno doba katoličkih kraljeva (zastava, crni orao, jaram i strijele, *laureade* kao element ukrama posebno honoriranih gradova), te vjersko (katolički križ, također u inačici *Crus de Begoña*, to jest burgundskog križa, koji su koristili karlisti, ili simbol krvarećeg srca kao element uniforme). Prihvatanje tih simbola utjecalo je na to da se simbolika nazivana frankističkom pojavljivala bez posebnih intervencija jer je i ranije postojala na brojnim starim građevinama. Isti su se simboli i s njima povezane ličnosti pojavljivali na markama i novčanicama,⁴⁹ stvarajući jedinstveni narativ koji je dopirao do prosječnih Španjolaca koji su i ranije navikli na njihovu pozitivnu konotaciju. Na taj je način nastala veza između tih korištenih simbola prošlosti i trenutne vlasti. Osim stvaranja novih objekata, o kojima je bila riječ u prethodnom poglavljju, koristili su se spomenici podignuti u ranijim razdobljima, čija se poruka nakon određene manipulacije uklapala u parole frankističke propagande. To se dogodilo primjerice sa spomenikom „Mučenika za vjeru i domovinu“ koji u Saragossi postoji od 1904. godine. Kao što sam već spomenuo, taj se spomenik odnosio na mučenike za vjeru i pale za Španjolsku u širokom vremenskom spektru, pa stoga nije bilo prepreke da se interpretacija raširi i na razdoblje građanskog rata.⁵⁰

Podižući Španjolsku iz ratnih razaranja, frankističke su vlasti deklarirale ponovnu izgradnju, no u stvarnosti se radilo o pregradnji španjolskog kulturnog krajolika tako da služi novim ciljevima. Nakon odabira objekata koji su imali prednost pri financiranju rekonstrukcije vodilo se računa o vezama s prošlošću i idejama na koje se željelo nadovezati. Stoga je prioritet dan prije svega sakralnim građevinama (na popisu obnovljenih objekata iz 1942. godine nalaze se 43 gradske vijećnice i čak 222 crkve), a potom i onima koji su potekli iz ranije spomenutih preferiranih epoha. Rezultat tih dvaju trendova označavao je među ostalim privilegirani tretman crkava podignutih u romaničkom ili gotičkom stilu, čiji su se jednostavni, klasični oblici najbolje uklapali u ideju nove države. S druge strane, s omalovažavanjem je tretiran barok u kojem su se prekomjerni ukrasi smatrani nefunkcionalnima, koji odvlači pažnju od onoga što je najvažnije, iako se sâmo ozračje te epohe, vezano uz protivljenje novovjekovnim tendencijama, uklapalo u vrijednosti koje je propovijedao frankizam. Zbog toga se prilikom rekonstrukcije pribjegavalo manipulacijama: u Oviedu

48 L. M. González, *La construcción de la historia en los sellos postales en la España franquista (1936–1975)*, u: *Autorretratos del Estado...*, s. 47–60; D. Viejo-Rose, *op. cit.*, s. 69

49 Bile su to sljedeće ličnosti: Hernán Cortés, Karlo I. te Izabela i Ferdinand Katolički, ali i umjetnička djela: slike El Greca te Dama iz Elche. D. Viejo-Rose, *op. cit.*, s. 73.

50 *Simbología golpista...*, s. 9–34; D. Viejo-Rose, *op. cit.*, s. 71–72; C. Forcadell Álvarez, *op. cit.*, s. 48–49

su završni ukrasi modificirani na taj način da izgledaju starije nego što su stvarno bili, a u Santiagu de Compostela demontiran je dio baroknih elemenata kako bi se istaknula stara romanička crkva.⁵¹ U slučaju svjetovnih građevina prilikom ponovne izgradnje pribjegavalo se intervencijama zbog kojih su te građevine više nego prije rata sličile na srednjovjekovne utvrde. Ahistorijski zahvati korišteni su čak i u slučaju toliko amblematskih građevina kao Escorial ili Alhambra, što je izazivalo zabrinutost arhitekata. Ponekad je to vodilo diskretnoj pobuni na njihovojoj strani: u rekonstrukciji katalonskih srednjovjekovnih objekata koju je vodio Camil Pallàs našli su se diskretni akcenti povezani s regionalnim nacionalizmom.⁵²

Bilo kakav oblik njegovanja regionalizama bio je suprotan interesima vlasti. Franquizam je koristio sve umjetničke forme, uključujući arhitekturu, za jačanje „svešpanjolskih“ nacionalnih osjećaja, a simbolika pojedinih objekata, dodirujući se zone svakodnevnog života, trebala je istovremeno izazivati poistovjećivanje s nacijom kao zajednicom koja izražava određene vrijednosti koje su definirali vladajući. To je predstavljalo element vizualne kulture upregnute u stvaranje nacionalne zajednice. Pri tome se pribjegavalo modifikacijama promičući određeni stil koji je prezentiran kao „općešpanjolski“, koji je omogućavao eliminaciju raznovrsnosti nepoželjne kod vlasti. Glavni trgovи svih gradova (*Plaza Mayor*) slično kao gradske vijećnice koje su se na njima nalazile rekonstruirani su prema istoj ideji koja je simbolizirala poredak i organizaciju društvenog života. U frankističkoj koncepciji upregnuća arhitekture u službu politike ključna je bila uspostava dominacije religijske simbolike u desakraliziranom javnom prostoru II. Republike.⁵³ U vrijeme Drugoga svjetskog rata u mnogim se projektima inspiracija crpila iz nacističkih koncepcija Alberta Speera, no kao i u slučaju drugih simboličkih veza s III. Reichom i od njih se kasnije distanciralo. Arhitektura bazilike u Dolini poginulih isprva je bila inspirirana fašističkom estetikom preko integriranja s planinskim lancem, korištenja sivog kamena, jednostavne fasade, skoro lišene ukrasa i masivnog portala s jednim izlazom. Kasniji su projekti revidirali previše čitke analogije, no većina elemenata ostala je sačuvana. Prema koncepciji posljednjeg arhitekta Diega Mendeza, Dolina je trebala biti izgrađena u tradicionalnom španjolskom stilu koji se nadovezivao na Escorial, no po mišljenju mnogih objekt je prigušen ideologijom. Brojni drugi planovi nisu realizirani. Od

51 R. Lacuesta Contreras, *La restauración monumental en Cataluña durante la postguerra*, u: *Bajo el signo...*, s. 206; D. Viejo-Rose, *op. cit.*, s. 50–51; M. Á. del Arco Blanco, *op. cit.*, s. 74; usp. R. Lacuesta Contreras, *op. cit.*, s. 213; L. Cortes Meseguer, M. E. Moliner Cantos, E. Peiró Esteban, *Alejandro Ferrant: arquitecto conservador de la V zona (Baleares, Cataluña y Valencia)*, u: *Bajo el signo...*, s. 223; J. E. Chapapría, *El primer franquismo. La ruptura de un proceso en la intervención sobre el Patrimonio?*, u: *Bajo el signo...*, s. 50.

52 D. Viejo-Rose, *op. cit.*, s. 70; J. E. Chapapría, *op. cit.*, s. 60; R. Lacuesta Contreras, *op. cit.*, s. 216.

53 J. M. Faraldo, *Modernas e Imaginadas. El nacionalismo como objeto de investigación histórica en las dos últimas décadas del siglo XX*, „Hispania. Revista española de historia“, 2001, br. 209, s. 952–953; D. Viejo-Rose, *op. cit.*, s. 57; C. Rina Simón, *op. cit.*, s. 29.

projekata utemeljenih na koncepciji estetike ruševina,⁵⁴ koji su se na neki način nadovezivali na talijanski i njemački fašizam, u većini se slučajeva odustalo. Ponekad su ostavljene ruševine kao svjedočanstvo „crvenog barbarstva“, prvenstveno u Belchitu, gdje je novi grad podignut tik do ostataka starog. Drugi uništeni objekti obično su ipak obnovljeni, a među najpoznatije spada Alkazar u Toledu te studentski grad u Madridu. U slučaju potonjeg dodatni simbolični element bio je slavoluk podignut u blizini, iako su – slično kao u slučaju Doline poginulih – radovi na njemu trajali toliko dugo da je potkraj pedesetih postao anakronizam. Tijekom tog desetljeća napuštena je monumentalna arhitektura u korist racionalnijeg planiranja.⁵⁵

Kako pri obnovi uništenih objekata, tako i pri podizanju novih konstrukcija nadovezivalo se na stilove prethodnih epoha. Renesansni *estilo herreriano* u kojem je podignut glasoviti kraljevski Escorial (koji simbolizira španjolski imperij Filipa II) postao je arhitektonski model. Najočitija je njegova primjena zgrada ministarstva zrakoplovstva (izgrađena na mjestu gdje je ranije stajao zatvor u kojem su na početku rata ubijeni mnogi vezani uz nacionalističku Španjolsku, te je zbog toga predstavljalo primjer transformacije simbolike mjesta). Neki elementi trijumfalne arhitekture pojavili su se na zgradama koje su rekonstruirale vlasti, primjerice veličanstveno pročelje sjedišta *Banco Hispano de Edificación* sadrži motiv slavoluka. U prvim godinama poslije rata, kada su mnoge zgrade još čekale obnovu ukrašavane su privremenim dekoracijama vezanima uz taj stil, posebno za vrijeme službenih svečanosti ili posjeta stranim delegacijama. U potrazi za ideološkim značenjima tražilo se odgovarajuće građevinske materijale: oni „plemeniti“, poput klasičnog kamena povezanog s drvenim i čeličnim elementima, suprotstavljeni su radničkoj cigli kao simbolu kritički tumačene modernosti povezivane s radničkom klasom i egalitarizmom, a zbog svoje boje i s ljevičarskim ideologijama. Pri obnovi gradova obraćalo se pažnju da zgrade bliže središta budu veće i izgrađene od „plemenitijih“ materijala. Belchite, koji je 80% uništen za vrijeme rata, ponovno je izgrađen kao modelski primjer rekonstrukcije, uz poštivanje tih pravila te sa svim ključnim simboličkim elementima, kao *Plaza Mayor* s crkvom, gradskom vijećnicom i spomenikom poginulima. Stambene zgrade trebale su reprezentirati „novu tradiciju“, što znači da su u svome stilu inspirirane prošlošću, ali su gradene uz primjenu moderne znanosti i tehnike.⁵⁶

Mnoge zgrade obnovljene u vrijeme frankizma ukrašene su elementima koji se smatraju simbolima diktature. Kao što sam već pokazao, oni su bili u velikoj mjeri

⁵⁴ W. L. Bernecker, S. Brinkmann, *op. cit.*, s. 142–143, 180; O. G. Encarnación, *Democracy without Justice in Spain. The politics of Forgetting*, Philadelphia 2014, s. 44–45; P. Muñoz López, *Mujeres en la producción artística española del siglo XX*, „Cuadernos de Historia Contemporánea“, 2006, vol. 28.

⁵⁵ O. G. Encarnación, *op. cit.*, s. 44; Usپoredи: A. Hernández Martínez, *op. cit.*, s. 155–156; J. E. Chapapría, *op. cit.*, s. 24; W. L. Bernecker, S. Brinkmann, *op. cit.*, s. 134–144; L. Castro, Héroes..., s. 148.

⁵⁶ J. E. Chapapría, *op. cit.*, s. 59; D. Viejo-Rose, *op. cit.*, s. 48–61, 95; J. Cuesta, *op. cit.*, s. 148

isti kao i oni primjenjivani u Španjolskoj stoljeće ranije, pa zbog toga nisu izazivali toliko jednoznačne asocijacije s vladajućim političkim sistemom kao simboli drugih diktatura 20. stoljeća. Osim onih već spomenutih, zgrade su često ukrašavane lovorovim vijencima te orlom, tj. simbolima snage i pobjede. Isti su se simboli pojavljivali na pločama s imenima ulica. Slično je bilo s objektima posvećenima „poginulima“ – osim velikog i vrlo upadljivog spomenika, nastala su i mnoga manja obilježja pojedinih osoba ili manjih skupina. Ploče s imenima postavljane na grobovima ili u crkvama, ukrašene su vjerskim simbolima koje su koristili oni koji su se borili na strani nacionalista, prvenstveno karlističkim križem, ali i jarmom i strijelama.⁵⁷

Frankizam je stvorio i novi kalendar blagdana, u kojem su španjolske tradicije i nove vrijednosti bile izmiješane. Dani su često dobivali dvostruku dimenziju, vjersku i političku, dok su nepoželjni motivi bili izbrisani ili modificirani na odgovarajući način. Prvenstveno, ukinut je blagdan 14. travnja, dan proglašenja republike 1931. godine.⁵⁸ Novi ključni datumi bili su 18. srpnja i 20. studenoga, prihvaćeni su i neki stari blagdani, prvenstveno 2. svibnja i 12. listopada.

Dan 18. srpnja, datum izbijanja građanskog rata, slavio se kao Dan velikog narodnog ustanka (*Día del Glorioso Alzamiento Nacional*). Zanimljivo je da u kalendar blagdana nije upisan 1. travnja – dan završetka građanskog rata, na koji je 1939. godine održan pobednički mimohod u Madridu. Datum 18. srpnja povezan je kasnije s blagdanom rada (*Fiesta de la Exaltación del Trabajo*). Na taj je način izjednačen vojni napor za spas domovine s djelovanjem u cilju njezine obnove i napretka. Taj je blagdan dodatno predstavljao nacionalno-katolički pandan Prvom maju, zabranjenom blagdanu ljevice. Sličnu je funkciju imao i 15. svibnja, to jest dan sv. Izidora. Nakon 1956. godine, kada je Vatikan prihvatio praznik Prvog maja, zabranjen u frankizmu, kao Dan sv. Josipa radnika, diktatura se morala tome prilagoditi i taj se dan počeo slaviti kao blagdan službenih sindikata.⁵⁹

Dan 20. studenog obilježavan je kao dan sjećanja na Joséa Antonia Primo de Ríveru. Spletom okolnosti na isti je dan 39 godina kasnije umro sam Francisco Franco, što je za apologete diktature taj dan pretvorilo u posebno simboličan datum. I na druge se datume odavala počast poginulima, bilo individualno, bilo kolektivno: 13. srpnja bio je dan sjećanja na Calva Sotela, 24. srpnja na Onésima Redonda, Dan palog studenta (*Día del Estudiante Caído*) bio je 9. veljače, dok je 20. kolovoza bio Dan palog novinara (*Día del Periodista Caído*). Postojala su također dva ranije spomenuta općenitija blagdana: falangistički Dan poginulih – 29. listopada, te karlistički blagdan mučenika – 10. ožujka. Važan nacionalni blagdan bio je 2. svibnja, povezan

57 Z. Box, *op. cit.*, s. 186; C. Rina Simón, *op. cit.*, s. 74.

58 C. Rina Simón, *op. cit.*, s. 27.

59 L. Castro, *Héroes...*, s. 229; C. Gómez Cuesta, *La vida cotidiana en una ciudad de postguerra*, u: P. García Colmenares (coord.), *Historia y memoria de la guerra civil y primer franquismo en Castilla y León*, Valladolid 2007, s. 248.

s ustankom protiv Napoleonovih vojski, slavan zahvaljujući Goymim slikama. U novom se kontekstu naglašavala prvenstveno nužnost borbe protiv inozemnih utjecaja na španjolski politički život. Taj se blagdan zvao „Dan pučko-nacionalnog zajedništva Španjolske protiv zavojevača“ i bio je povezan s 18. srpnja, kao podsjetnik na dva, po mišljenju vlasti, slična sukoba.⁶⁰

Napokon, 12. listopada, u španjolskoj tradiciji blagdan Majke Božje iz Pilara (slavljen prvenstveno u Saragossi), još za vrijeme monarhije počeo se slaviti kao dan Kolumbovog otkrića Amerike. Zbog toga je, još prije pojave diktature taj dan dobio široku dimenziju kao Blagdan rase (*Fiesta de la Raza*) te *Día de la Hispanidad* koji je označavao svetkovinu veze između Španjolske i njezinih nekadašnjih kolonija. Oba ta dana imala su specifičan španjolski karakter, pa se zbog toga ne bi trebala povezivati ni s rasizmom ni s imperijalnim kolonijalizmom, jer je konzervativna Španjolska osjećala duboku duhovnu povezanost s katoličkim zemljama Latinske Amerike i misionarstvom iz vremena velikih geografskih otkrića i kolonizacije, u čemu se vidjelo ostvarenje povijesne misije Španjolske. Iako je u kasnom frankizmu uvjerenje o važnosti te uloge dovodilo do napetosti vezanih uz emancipaciju njezinih posljednjih kolonija u Africi, u pravilu Francova diktatura nije pokazivala ekspanzionističkih tendencija, zadovoljavajući se deklaracijom određenih vrijednosti. Blagdan u kojem se naglašavala povezanost s ostacima kolonijalnog imperija bio je Dan Afrike (*Día de África*) 17. kolovoza, to jest dan uoči izbijanja rata, budući da je upravo tada 1936. započeo ustanak u Maroku. O viziji Španjolske kao zaštitnice tih prostora svjedoči serija poštanskih maraka vezanih uz Južnu Gvineju. Osim različitih prizora iz života domorodaca, na njima se pojavio i bijeli misionar. Izdana je također serija maraka s Francom koji štiti sve španjolske teritorije.⁶¹

Drugi su se blagdani vezivali uz politički život nacionalističke Španjolske. Dan 1. listopada bio je blagdan *caudilla* kao godišnjica dana kada je Franco imenovan šefom države; 19. travnja slavljen je Dan ujedinjenja (*Día de la Unificación*) zbog obilježavanja trenutka u kojem su falangisti i karlisti integrirani u okviru vladajuće monopartije (slično kao i na drugim mjestima frankističkog narativa možemo ovdje govoriti o ujedinjenju samo polovice Španjolske). Povezani su također razni crkveni blagdani s novostvorenim tradicijama: svetkovina arijergarde (*Día de Homenaje de la Retaguardia al Frente*) na dan sv. Jakova 25. srpnja, Dan poklonstva nacije nepobjeđenom vojniku i majci borca (*Homenaje Nacional al Invicto Soldado y a la Madre del Combatiente*) na Veliku Gospu – 15. kolovoza. S druge strane, dan Cervantesove smrti 23. travnja slavljen je kao Dan knjige.⁶²

60 C. Gómez Cuesta, *op. cit.*, s. 248–249; V. López de Maturana, *op. cit.*, s. 287.

61 D. Moriente Díaz, *Simulacro de un trópico apacible*, u: *Autorretratos del Estado...*, s. 123–129.

62 W. L. Bernecker, S. Brinkmann, *op. cit.*, s. 192–197; C. Rina Simón, *op. cit.*, s. 54; L. Castro, *Héroes...*, s. 228–229; Z. Box, *op. cit.*, s. 201–210 i 266–281; C. Gómez Cuesta, *op. cit.*, s. 248–249.

Kao što je razvidno, frankizam se usprkos deklariranoj izgradnji „nove države“, u velikoj mjeri angažirao u podsjećanje i obnovu stare države, kako u fizičkom, tako i u simboličkom smislu. Za svoje simbole uzeo je zastave i grbove iz starih vremena, kao dominantan arhitektonski stil – bisere španjolske arhitekture, a kao blagdane – reinterpretirane tradicionalno slavljenе datume. Slično tome, politika ili kult žrtava nadovezivali su se na prošlost u kojoj je Španjolska trebala biti zaštitnica kršćanskih tradicija. Liberalna Španjolska stjerana u defenzivu, nije se mogla pohvaliti velikim povijesnim nasljeđem ni u vrijeme svoje dominacije, a sada se našla u još težoj situaciji i kada je u pitanju simbolička sfera.

Privatni karakter republikanskog sjećanja

S obzirom na tako bezobzirno i odlučno vođenu politiku sjećanja frankističkog režima, onaj dio španjolskog društva koji je pristajao uz republikansku stranu bio je osuđen na to da sve aktivnosti vezane uz obilježavanje prošlosti provodi na skrovit način, ne ističući se u javnom prostoru. Republikansko sjećanje funkcionalno je isprva kao uspomene svjedoka događaja i naredna je desetljeća preživjelo kao priče svjedoka prenošene dalje, no isključivo u obiteljskom krugu. Tek u 21. stoljeću, zahvaljujući sve bolje koordiniranim akcijama ekshumacije ali i zahvaljujući korištenju modernih medija za populariziranje tih pojava postupno je počelo nastajati svojevrsno kolektivno sjećanje, ali ono i dalje pripada samo polovici društva.⁶³ U diktaturi je dominirala kultura poslušnosti koja je ublažila društvene sukobe ali pod prijetnjom represije. Strah se pretvorio u temeljno pravilo međuljudskih odnosa. „Nova je država uvidjela te odnose“, piše Cesar Rina Simón, „definirala ih, učvrstila i kontrolirala putem snažnog aparata prosvjete. Legislativa je težila šutnji i brisanju sjećanja u cilju zaborava liberalnih i demokratskih pravila.“⁶⁴ Te su se vrijednosti mogle njegovati samo kriomice. U Baskiji je simbol takvog tajnog sjećanja postala Picassoova *Guer-nica*. Slika koja prikazuje okrutnosti rata postala je u šezdesetima simbol prosvjeda protiv režima, a njezine su se reprodukcije vješale po baskijskim kućama, no obično u nekim intimnijim prostorijama.⁶⁵

Kao što sam već napisao, u vrijeme frankizma velik je naglasak bio postavljen na kult „poginulih“ – onih koji su poginuli na frontama građanskog rata na nacionalističkoj strani, ili kao žrtve terora republikanskih vlasti obično pokazujući privrženost tradiciji i vjeri. Brojni spomenici koji su im posvećeni i drugi oblici obilježavanja te organiziranje komemoracija oko njih bili su u očitoj suprotnosti s potpunom šutnjom o žrtvama na drugoj strani, onima koji su se borili u obrani Republike, ili ubijenima,

63 U. Winter, *Lugares de memoria(s) en la cultura española contemporánea*, u: *Casa encantada. Lugares de memoria en la España constitucional (1978–2004)*, Madrid 2005, s. 24–25.

64 C. Rina Simón, *op. cit.*, s. 32.

65 D. Viejo-Rose, *op. cit.*, s. 146.

često u masovnim pogubljenjima, na područjima koje je zauzela frankistička vojska. Te su žrtve pokopane najčešće potiho, u masovnim grobnicama, a njihova je lokacija ostajala tajnom. Iako je obično bila poznata lokalnom stanovništvu, strah pred eventualnim represijama sprečavao ih je da o tom govore. Ako je prema odluci vlasti izvršena ekshumacija tih grobnica, to je rađeno samo zbog praktičnih razloga, poput zatvaranja groblja. No, ni u tom slučaju posmrtni ostaci nisu tretirani individualno ni s pripadajućim pijetetom. Slično je bilo s područjima nekadašnjih koncentracijskih logora (radilo se zbilja o „koncentracijskim“ logorima, a ne – kako se ponekad smatra – o logorima smrti). Jedini su izuzetak bila dva obilježja: informativna ploča u Albateri i mali spomenik u Miranda del Ebru. U ozračju terora koji je vladao u poslijeratnoj Španjolskoj sjećanje na bližnje koji su poginuli od ruku Francovih pristaša, nije se moglo manifestirati javno, zbog čega je imalo isključivo privatni karakter, a priče i uspomene prenošene su u krugu najuže obitelji. U mnogim slučajevima obitelji republikanskih žrtva nisu mogle računati čak ni na službenu smrtnovnicu. Brojne smrtnovnice izdavane su tek nakon promjene zakona 1979. godine.⁶⁶

Jedan od istraživača ovako je opisao situaciju tih obitelji: „dok je poražena i prognana Španjolska, koja je na raspolaganju imala ograničena sredstva, nastojala zadržati svoje povjesno sjećanje prvenstveno naporima i zahvaljujući radu tisuća intelektualaca koji su osjećali pripadnost toj ‘drugačijoj Španjolskoj’, pobjednička i slavljenička Španjolska koristila je svoju desetljećima dugu hegemoniju da bi svoje sjećanje nametnula svim raspoloživim sredstvima, a imala ih je na raspolaganju mnoštvo (imena ulica, filmski žurnali NO-DO, Nacionalni radio i njegov monopol na informiranje, tekstovi, ‘službeni’ povjesničari, obilježavanja i blagdani, hagiografski spomenici u svim gradovima i manjim mjestima na teritoriju cijele zemlje itd.). Njezina je snaga bila toliko velika da je uspjela postići stanje u kojem je njezina verzija činjenica i sjećanja na njih bila ne samo dominantna tijekom četrdeset godina diktature, već su čak i za vrijeme demokratske tranzicije same žrtve i njihove obitelji osjećale neku vrstu krvnje zbog toga što im se dogodilo.“⁶⁷ Zbog tako kreiranog raspoloženja veliki dio društva nije bio spremn suočiti se s tim izazovom čak niti nakon pada diktature. Prema mišljenju istraživača tog razdoblja, „time treba tumačiti malu pažnju kakva je u vrijeme transformacije posvećivana prošlosti. Zbog toga se ovo razdoblje promatra više kao politička, a ne društvena rekoncilijacija. Element tog pomirenja postalo je zadržavanje dominantnog diskursa u kojem se poraženi ignoriraju. Legislativa donesena nakon razdoblja transformacije izjednačila je žrtve na obje strane u ekonomskim pitanjima [...] no rijetko se pokretala tema simboličke

66 J. Giráldez Díaz, *El recuerdo de las fosas comunes de la guerra civil y el franquismo en los cementerios de la Andalucía democrática*, u: *Duelo y memoria...*, s. 130; J. Cuesta, *op. cit.*, s. 257; W. L. Bernecker, S. Brinkmann, *op. cit.*, s. 130

67 A. Ovejero Bernal, *Psicosociología de la memoria y el olvido en la guerra civil española*, u: P. García Colmenares (coord.), *Historia y memoria de la guerra...*, s. 66.

rehabilitacije progonjenih.⁶⁸ Promjene sedamdesetih godina, koje su se događale na brojnim područjima, u vrlo su ograničenoj mjeri zahvatile sjećanje.

Usprkos ozračju prigušivanja sporova u razdoblju političke transformacije, neki su se osmijelili govoriti glasnije o tim dotad prešućivanim pitanjima. Ti su glasovi bili sramežljivi budući da je razdoblje promjena obilježavao strah pred brutalnom reakcijom zaštitnika diktature. Nekoliko godina nakon Francove smrti, kad se moglo početi računati sa stabilizacijom novog poretka, ponovni je strah izazvao pokušaj vojnog puča iz 1981. godine. Ta je situacija dovela do toga da su prve skromne inicijative iz sedamdesetih godina za revizijom sjećanja brzo zakočene. To se stanje marazma izazvanog strahom zadržalo idućih desetljeća. Ljudi koji su radili na ekshumacijama primijetili su da se na prijelazu stoljeća u malim izoliranim gradićima može s jedne strane primijetiti sjećanje na masovne frankističke zločine počinjene u razdoblju građanskog rata ili odmah nakon njega (uključujući i sposobnost da se precizno pokaže potpuno neoznačena mjesta gdje su se zbili), ali s druge strane i odbojnost prema pričanju o toj temi iz straha od povratka i osvete počinitelja. U tom se može vidjeti nedostatak povjerenja u stabilnost demokratskih institucija.⁶⁹

Šutnja o frankističkim zločinima zadržala se tako usprkos demokraciji koja je napredovala u Španjolskoj. Višedesetljetno gušenje pod diktaturom sjećanja jedne od strana sukoba, a naglašavanje drugih utjecalo je na to da su pojedinci i male skupine osuđene na zaborav stvorili vlastite mehanizme privatnog obilježavanja vlastitih žrtava i primjenjivale su ih i dalje u demokratskoj Španjolskoj. Tek je početkom 21. stoljeća ova tema postala element javne rasprave, prvenstveno kao rezultat nastojanja intelektualaca i članova udrug obitelji rođenih šezdesetih i sedamdesetih godina, zainteresiranih za sudbinu svojih rođaka. No, prekretnica je bila politička promjena. Glasnogovornik tzv. „generacije unuka“, to jest uglavnom osoba rođenih sedamdesetih i osamdesetih, koji su težili otkrivanju istine o sudbini svojih predaka, postao je – sam stariji jedno desetljeće – José Zapatero, lider PSOE, koji je pobijedio na parlamentarnim izborima 2004. godine. On se također pozivao na privatni karakter sjećanja ne skrivajući svoju privatnu angažiranost u tom pitanju, s obzirom na sudbinu njegova djeda Juana Rodríguez Lozana. Na tom novom valu interesa za prošlost dogodila se prava poplava udruženja koja su se prihvaćala tih pitanja. Godine 2006. bilo ih je registrirano 118. Među njima je najpoznatije postalo Udruženje za vraćanje povijesnog sjećanja (*Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica*

68 A. Delgado Larios, C. Demange, P. Géal, *op. cit.*, s. 31. Por. R. Escudero, P. Campelo, C. Pérez González, E. Silva, *Qué hacemos por la memoria histórica*, Madrid 2013, s. 9.

69 R. Escudero, P. Campelo, C. Pérez González, E. Silva, *op. cit.*, s. 11–12, 21–24; M. Richards, *Historias para después de una guerra. Memoria, política y cambio social en España desde 1936*, Barcelona 2013, s. 299–300; P. Aguilar Fernández, *La evocación de la guerra y del franquismo en la política, la cultura y la sociedad españolas*, u: *Memoria de la guerra y del franquismo*, S. Juliá Diaz (priр.), Madrid 2006, s. 299; D. Viejo-Rose, *op. cit.*, s. 168

– *ARMH*), koje je 2000. godine osnovao Emilio Silva. Pojavile su se i udruge koje teže uklanjanju frankističke simbolike, iako one nisu postale jednako popularne kao one koje se bave žrtvama diktature. Među prvima je bilo Građansko udruženje za uklanjanje frankističke simbolike (*Colectivo Ciudadano para la Supresión de Símbolos Franquistas – COCISFRA*) osnovano 1999. godine u Melilli.⁷⁰

Kao posljedica djelovanja tih udruženja počela su se javljati nova obilježavanja, prvenstveno oko mjesta ekshumacija. Novo zakonodavstvo poticalo je na privatne inicijative poput potrage za i obilježavanje grobnica ili eventualno podizanje manjih spomenika. Uz porast privatne inicijative odozdo jasno je na vidjelo izašla nesposobnost države da kanalizira te akcije. Prema nekim, čuveni zakon uveden 2007. godine⁷¹ nije bio usmjeren na stvaranje novog sjećanja, već je jedino poboljšavao uvjete za vođenje individualnih privatnih akcija obilježavanja koje se počelo i sufincirati.⁷² Relativno je malo učinjeno za službeno obilježavanje žrtava frankizma ili drugih zajednica važnih za sjećanje republikanske Španjolske. Primjerice, nastalo je samo nekoliko spomenika posvećenih legendama i brojnim mitovima opjevanim međunarodnim brigadama: u Barceloni je takav objekt nastao još osamdesetih godina, u Albaceteu u devedesetima, dok je 2011. jedan postavljen u Madridu na terenu *Universidad Complutense*, no od tog je trenutka predmet kontroverzi budući da je postavljen bez potrebnih dozvola, a uz to je i sistematski uništavan.⁷³ Također, obilježja mjesta masovnih represija, poput koncentracijskih logora, ostaju vrlo skromna.

Kritičari suvremene politike sjećanja ukazuju na nedostatak jasno određenog cilja akcija obilježavanja. Ricard Vinyes upućuje na koncentraciju napora institucija financiranih iz proračunskih sredstava na utvrđivanje broj žrtava te „kolecionarski“ karakter dokumentiranja svjedočanstava i uspomena na frankističke represije od strane reportera. U oba tipa djelovanja te se informacije ne koriste konstruktivno, već se samo navode redom slične priče koje ništa ne objašnjavaju. Po mišljenju istraživača pojave ekshumacija, i institucije osnovane radi obnove tog izgubljenog sjećanja vode uglavnom akcije kroničarskog tipa: sakupljaju informacije o pojedinim

70 R. Vinyes, *Asalto a la memoria. Impunidades y reconciliaciones, símbolos yéticas*, Barcelona 2011, s. 18–19; D. Viejo-Rose, *op. cit.*, s. 160, W. L. Bernecker, S. Brinkmann, *op. cit.*, s. 298.

71 Njegov je puni naslov Zakon kojim se priznaje i proširuje prava te stvara sredstva za one koji su iskusili progone i nasilja za vrijeme građanskog rata i diktature, no poznat je kao Zakon o povijesnom sjećanju (*Ley de Memoria Histórica*).

72 A. Delgado Larios, C. Demange, P. Géal, *op. cit.*, s. 57.

73 *La Complutense tendrá que retirar el monolito a las Brigadas Internacionales*, 4. lipnja 2013, <http://www.elmundo.es/elmundo/2013/06/03/madrid/1370275425.html>, *Nueva pintada en el monumento a las Brigadas Internacionales de la Complutense: „Carmena, hija de puta”*; 18. veljače 2016, http://www.eldiario.es/madrid/Nueva-monumento-Brigadas-Internacionales-Carmena_0_485751620.html, *La huella de los voluntarios por la libertad*, 13. listopada 2010, <http://www.elperiodico.com/es/noticias/distritos-de-bcn/20101013/huella-los-voluntarios-por-libertad/530232.shtml>, D. Viejo-Rose, *op. cit.*, s. 168.

slučajevima a ne teže postizanju nekog preciziranog općeg cilja.⁷⁴ Kao pozitivan primjer navodi se groblje u Paterni (predgrađu Valencije), gdje su obilježavanja prošla kroz značajnu evoluciju: neposredno nakon rata na groblju su postavljene jednostavne pločice s imenima pokopanih i lakonskom konstatacijom oko uzroka smrti: „strijeljani“ (*fusilados*). Već u vrijeme demokratske transformacije pojavilo se više privatnih i javnih obilježja kao posljedica kako inicijativa odozdo tako i političkih kompromisa. Napokon, na groblju je podignuta kapelica u kojoj je sjećanje na žrtve povezano s univerzalnom porukom: „za sve strijeljane za slobodu, demokraciju i društveni napredak“. Suma individualnih obilježja na taj je način kanalizirana u pravcu konkretne univerzalne ideje kojoj je posvećeno mjesto sjećanja.⁷⁵ Ovaj je slučaj ipak samo časni izuzetak.

Problem se ne odnosi samo na groblja koja su u pravilu mjesta koncentracije brojnih privatnih obilježja. Istraživači pojave sjećanja kritiziraju mali broj, a zbog toga i slabost obilježja muzejskog tipa. U slučaju tako velike društvene potražnje za refleksijom na temu prošlosti, iznenađuje nepostojanje velikog muzejsko-istraživačkog centra. Iako je probuđeni interes prema prošlosti rezultirao ponovnim otvaranjem nekih objekata iz vremena građanskog rata, kao što je primjerice bunker protuzračne obrane u Barceloni ili podzemni dio skloništa za civilno stanovništvo za vrijeme bombardiranja Almerije, obilježja kreirana na tim mjestima rijetko kad nose u sebi poruke koje bi išle dalje od navođenja golih činjenica. Dva bivša frankistička zatvora podignuta u Vigu pretvorena su u kulturne centre bez ikakvih ambicija da se nadovezuju na ulogu koju su imala u prošlosti. Zloglasni madridski zatvor u Carabanchelu, usprkos brojnim prijedlozima da se iskoristi kao simbol represije, u konačnici je porušen. Vojni muzej u dvoru u Barceloni zapravo je skladište oružja ostavljenog bez ikakvog narativa. Uz vrlo važno mjesto sjećanja na poslijeratni teror – arhiv u Salamanci (materijali prikupljeni u njemu služili su frankističkom režimu kao temelj za represiju), otvoren je mali muzej posvećen propagandi. Druga znakovita mjesta, poput Teruela (područja iznimno teških borbi) ili Badajzoa (grada koji je iskusio iznimno krvave represije nad civilnim stanovništvom) praktički su lišena bilo kakvih obilježja. Zanimljive, pobuđujuće emocije i usmjerene na općenitiju refleksiju jesu ekspozicije vezane uz neke fragmentarne aspekte rata, kao muzeji u Kartagini i Almeriji. U oba se priповijeda o povijesti ljudi koji su se skrivali u skloništima za vrijeme bombardiranja, u prvom dodatno – kroz prizmu razvoja lokalne pomorske infrastrukture – prezentirani su društveni sukobi.⁷⁶ Nije još donesena nikakva

74 R. Vinyes, *op. cit.*, s. 18–22, 231–232.

75 C. Mir Curcó, *Rememorar a las víctimas: un recorrido por los espacios de duelo de las violencias de guerra y posguerra en Cataluña*, u: *Duelo y memoria...*, s. 141.

76 C. Ortiz (coord.), *Lugares de represión, paisajes de la memoria. Aspectos materiales y simbólicos de la cárcel de Carabanchel*, Madrid 2013, s. 32–37; R. Vinyes, *op. cit.*, s. 191; J. Treglown, *op. cit.*, s. 73–80, 85.

odлуka vezana uz Dolinu piginulih, iako se predlaže njezino pretvaranje u centar istraživanja građanskog rata. Europski parlament pozvao je 2006. godine Španjolsku da na tom mjestu stvori stalnu izložbu u kojoj bi se naglasila činjenica da su za izgradnju bazilike korišteni politički zatvoreni. Za sada ona propada i ostaje u stanju sličnom onome u kakovom ju je ostavio Franco; za jednu Španjolsku ona predstavlja mjesto počinka zasluznog državnika, za drugu je njezino postojanje izvor srama te se predlaže da se promijeni njezino značenje ili čak da se iz nje izbace posmrtni ostaci omraženog diktatora a sama građevina poruši.⁷⁷

Treba također istaknuti da u španjolskim raspravama emocije izaziva prvenstveno sam građanski rat, ne pak frankizam kao takav. Uzimajući u obzir duljinu trajanja diktature, relativno malo se književnih djela, filmskih, umjetničkih i drugih ostvarenja odnosi na to razdoblje, a ako već i postoje, vežu se uz razdoblje poslijeratnog terora. Osim toga, diktatura se tretira više kao razdoblje nametnute šutnje o građanskom ratu koja je onemogućavala obračun s tim razdobljem.⁷⁸

Dekonstrukcija frankističkog narativa

Dihotomija nametnuta i održavana tijekom cijelog razdoblja diktature ostala je na snazi i u razdoblju transformacije. Pakt o zaboravu, koji je bio jedan od uvjeta transformacije diktatorskog režima u demokraciju, *de facto* je rezultirao ostavljanjem mnogih uspomena na diktaturu u javnom prostoru i neuspjehom u izradi modela koji bi odredio što treba ostati, a što ne. Postojanje dviju različitih ocjena prošlosti označavalo je i dva različita odnosa prema pitanju sjećanja. Jedan dio društva smatrao je pitanje građanskog rata zatvorenim poglavljem, na koje se nema smisla vraćati, dok je drugi dio počeo tražiti vraćanje sjećanja na republikanske žrtve, argumentirajući da, budući da su desetljećima bile osuđene na zaborav, sada zaslužuju da ih se prioritetsko tretira.⁷⁹ Taj je sukob iskorišten kao jedan od elemenata međustranačke borbe za vlast. Isprva su obje grupacije, i ona koja je branila diktaturu, i pristaše njezine demontaže, bile šarolike. Među braniteljima diktature djelovao je i ultrakonzervativni „bunker“, kao i pristaše postupne liberalizacije, od kojih je dio kasnije postao ikona transformacije (prvenstveno premijer Carlos Arias Navarro). S druge strane, među antifrankističkom opozicijom našao se cijeli spektar stranaka od demokršćanskih, koje su djelovale u ozračju reformskog II. vatikanskog koncila, sve do komunista,

⁷⁷ J. Treglown, *op. cit.*, s. 72–73; W. L. Bernecker, S. Brinkmann, *op. cit.*, s. 187; L. Castro, *Héroes...*, s. 161. Treba pritom upozoriti da i frankizam, usprkos neograničenoj slobodi u kreiranju narativa, ima problema s oblikovanjem većeg muzejskog postava. Ideja „Muzeja križarskog rata“ u Burgosu nastala je još za vrijeme rata, no nikada nije ostvarena, a jedini stvarni frankistički muzej nalazio se u obnovljenom Alkazaru u Toledu. On je bio posvećen opsadi utvrde, jednome od ključnih mitova frankizma, a s vremenom je pretvoren u vojni muzej šireg karaktera. L. Castro, *Héroes...*, s. 162–169

⁷⁸ P. Aguilar Fernández, *op. cit.*, s. 288.

⁷⁹ O. G. Encarnación, *op. cit.*, s. 48; L. Castro, *Héroes...*, s. 11.

uključujući i one koji su se vratili nakon više desetljeća emigracije. S protokom vremena i stabilizacijom demokracije dogodio se proces okupljanja političkih skupina oko dva velika bloka: socijalističkog, u kojem je PSOE dominirao nad drugim ljevim skupinama, te konzervativnijeg i orijentiranog na slobodno tržište (AP, a kasnije PP), čije su elite u velikoj mjeri potekle iz institucija diktature. Na parlamentarnim izborima u razdoblju 1982-2000. ove skupine zapravo samo jedanput nisu osvojile više od 70% glasova (65% na izborima 1989.), dok su na izborima 2004., 2008. i 2011. ukupno imale u prosjeku preko 80% (tek se u drugom desetljeću 21. stoljeća ta dominacija značajno smanjila na razinu preko 50%). Ova su dva bloka zauzela suprotno stajalište u odnosu na prošlost.

Vec u ranijem razdoblju, od trenutka početka transformacije spomenici, a posebno oni s prikazom Franca, postali su meta izražavanja otpora protiv diktature – bojani su, a u Valenciji i El Ferrolu je bilo pokušaja njihova dizanja u zrak, rušenja ili rezanja generalove glave.⁸⁰ Usprkos tim akcijama odozdo, i dalje su funkcionirali u javnom prostoru. Čak je dolazilo do sasvim suprotnih inicijativa, poput prijedloga podizanja novih spomenika diktatoru.⁸¹ Gradske vlasti u nadležnosti kojih su se nalazile odluke o sudbini tih objekata, u pravilu se uopće nisu bavile tim pitanjima. Među najupečatljivijim konjaničkim spomenicima Franca, jedini izuzetak predstavljao je objekt u Valenciji premješten 1983. godine na prostor pod upravom vojske. Druge slične odluke počelo se donositi tek početkom 21. stoljeća. Neki su spomenici uklonjeni, drugi – kao što je to bio slučaj u Valenciji – premješteni na područja pod upravom vojske. Od tamo su u većini slučajeva uklonjeni odlukom ministra obrane za vrijeme Zapaterove vlade. Do danas je spomenik Francu ostao samo u Melulliji, no to je spomenik časniku koji se bori za ostanak grada pod vlašću Španjolske, a ne spomenik diktatoru. S druge strane, sličan argument nije spasio statuu u dvorištu Vojne akademije u Saragossi, iako teoretski tim spomenikom nije obilježen Franco kao diktator.⁸² Ulicama su pak vraćana imena koja su bila odbačena u frankizmu, primjerice u Madridu Manuela Becerre 1980. i Nicolasa Salmerona 1993. godine.⁸³

Prije 2007. stalno se vraćalo na temu revizije simbolike, no izostajala su konačna rješenja i rezultati. Uklanjanje simbola poput spomenika Francu nije bilo rezultat pritiska širih društvenih skupina, među kojima bi bilo općeprisutno neprijateljsko raspoloženje prema tim objektima. Dapače, bio je to rezultat djelovanja malih ali

80 J. de Andrés, *op. cit.*, s. 179, 182; J. Treglown, *op. cit.*, s. 91.

81 C. Sarria Gomez, *Prensa, Franquismo y Transición Democrática. Sol de España (1967–1982)*, Madrid 2016, s. 197.

82 J. Cuesta, *op. cit.*, s. 367; J. Sagués San José, *Han vuelto a pasar (casi) cuarenta años. Memoria y políticas públicas de memoria en España desde la muerte del dictador*, u: *Duelo y memoria...*, s. 34; I. Duran, C. Dávila, La Gran Revancha, *La deformada memoria histórica de Zapatero*, Madrid 2006, s. 170–171.

83 C. Giménez Serrano, *op. cit.*, 22–23, 29–30.

determiniranih grupa.⁸⁴ Spomenik poginulima postojao je u blizini jedne od glavnih ulica Barcelone do 2001. godine kada je uklonjen zbog prosvjeda protiv planova da se iskoristi kao središnje mjesto prigodom vojne svečanosti.⁸⁵ Kao što sam već spominjao, prije 2000. godine pojavljivalo se malo inicijativa za obilježavanje sjećanja na žrtve. Paloma Aguilar Fernández izračunala je da se 57% svih parlamentarnih inicijativa vezanih uz frankizam u razdoblju 1977-2002. pojavilo tek u mandatu posljednjeg od istraživanih saziva parlamenta.⁸⁶

Promjena ozračja u razdoblju vlasti socijalista označavala je intenzifikaciju akcija. Upravo tijekom naredna dva mandata vlasti PSOE zauzimanje stajališta prema frankističkoj simbolici bilo je posebno bitno. Zapatero je postao glavni zagovornik revizije postojećih obilježja, a trenutak kulminacije njegove politike na tom polju bilo je donošenje spomenutog zakona nazvanog Zakon o povijesnom sjećanju krajem 2007. godine. Među mnogim odredbama tog zakona našle su se i one koje su se odnosile na reviziju postojećih simbola. Od tog trenutka uklonjeno je mnogo više spomenika, ploča te imena ulica povezanih s diktaturom i njezinom ideologijom. Provedene su i druge promjene koje su bile predmet dugogodišnjih rasprava: 2011. konačno je za javnost otvorena Francova rezidencija Pazo de Meirás, koju je do tog trenutka koristila njegova obitelj,⁸⁷ godinu dana kasnije diktatorova jahta *Azor* – nakon neuspjelih pokušaja da je se adaptira za druge namjene, među ostalima pretvaranja u restoran – prodana je kako bi poslužila za umjetničku instalaciju.⁸⁸

Iako doživljen kao prekretnica, spomenuti zakon bio je zapravo kompromis različitih stajališta i bio je rezultat ubrzanog rada netom prije kraja mandata tog saziva parlamenta, zbog čega je odnos prema prošlosti i dalje ostao nedovoljno definiran. Njegovi ambivalentni zapisi odgovarajućim vlastima naređuju ne uklanjanje već „pokretanje nužnih radnji da se uklone frankistički simboli“ s trgova, ulica i javnih zgrada.⁸⁹ I neke druge inicijative vladajućih pokrenute su prekasno. Primjer je Dolina poginulih. Vlada PSOE donijela je odluku o zatvaranju bazilike zbog navodnih „tehničkih problema“ i opasnosti, *de facto* pak kako bi se spriječile falangističke svečanosti koje su tamo organizirane svake godine 20. studenog. Valja pritom napomenuti da je tijekom ostatka godine to mjesto bilo slobodno od političkih manifestacija, te je uglavnom korišteno za vjerske funkcije i izazivalo umjeren interes turista. Ipak,

⁸⁴ P. Aguilar Fernández, *op. cit.*, s. 280, 375.

⁸⁵ J. Ramon Resina, *El vientre de Barcelona: arqueología de la memoria*, u: J. Ramon Resina, U. Winter (ur.), *Casa encantada...*, s. 82.

⁸⁶ P. Aguilar Fernández, *op. cit.*, s. 285.

⁸⁷ J. Treglown, *op. cit.*, s. 86–94.

⁸⁸ Fernando Sánchez Castillo convierte el yate de Franco en una obra de arte, 23. siječnja 2012, <http://www.elperiodico.com/es/noticias/ocio-y-cultura/fernando-sanchez-castillo-convierte-yate-franco-obra-arte-1348561> [pristup 14.2.2018].

⁸⁹ R. Escudero, P. Campelo, C. Pérez González, E. Silva, *op. cit.*, s. 39.

povjerenstvo koje je trebalo izraditi smjernice za budućnost *Valle de los Caídos* osnovano je čak četiri godine kasnije, pa je svoje naputke oglasilo tek nakon parlamentarnih izbora, na kojima je pobijedila PP, koja se protivi uklanjanju simbola, što je automatski značilo da je rad povjerenstva bio uzaludan. To nije moglo biti iznenađenje ni za koga, budući da je tijekom predizborne kampanje vođa Pućke stranke Mariano Rajoy jednoznačno najavljivao prekid s politikom povijesti svojih političkih protivnika. I ekonomска je kriza postala povod za usporavanje takvih inicijativa. Zbog toga su akcije koje su poduzeli socijalisti krajem svoje vladavine brzo zakočene. Dolina poginulih je ponovno otvorena, a naputci povjerenstva se ignoriraju.⁹⁰

Dilema suvremene Španjolske nije samo odgovor na pitanje treba li uklanjati ostatke frankizma – po tome je stajalište pojedinaca i skupina lako povezati s njihovim političkim simpatijama – već i definiranje što se treba smatrati simbolima frankizma. Činjenica koju sam ranije opisao o isprepletanju nosača frankističke propagande i elemenata španjolske tradicije utječe na to da su mišljenja o tome vrlo različita. Zapaterov zakon to nije precizirao, kao ni raniji zakonski akti, primjerice od spomenutog zakona starija odluka parlamenta Navarre naređivala je uklanjanje frankističkih simbola uz izuzetak onih koji imaju povijesnu ili umjetničku vrijednost. To je postalo temelj za široke interpretacije primjerice vezano uz lovoroze vijence kojima su ukrašeni grbovi te regije – formalno uklonjeni tijekom osamdesetih – čiju su prisutnost na brojnim pročeljima pristaše širokog tumačenja te definicije smatrali simbolima diktature.⁹¹ Spor vođen u jednoj drugoj španjolskoj regiji odnosio se na grb koji se nalazio na spomeniku konkqvistadora u Cáceresu. U njemu se nalaze jaram i strijele, to jest kraljevski simboli iz vremena osvajanja Amerike. No, njegovo korištenje od strane Falange uzrokovalo je da su se pojavili glasni zahtjevi za njegovim uklanjanjem.⁹²

Taj je radikalizam primjetan i u promjenama imena ulica. O tome koliko se različito može tumačiti radi li se o imenu koje ima veze s frankizmom ili ne, može svjedočiti nerazmjer u navedenim podacima: prema jednoj dubinskoj i objektivnoj analizi frankističke simbolike, godine 2001. još je uvijek 160 imena ulica u Madridu bilo vezano uz diktaturu,⁹³ a prema drugoj publikaciji – u kojoj se nalazi dosta prorepublikanskih pretjerivanja – 2004. bilo ih je čak 360.⁹⁴ Primjeri imena za koje ideološka kvalifikacija može izazivati iznenadjenje jesu ona koja potječu od riječi *ejército* (vojska – što se objašnjava time da je pomoću vojske Franco osvojio vlast), *paz* (mir – razumijevan kao element frankističke propagande o „25 godina mira“), pa

90 J. Treglown, *op. cit.*, s. 66–71; R. Escudero, P. Campelo, C. Pérez González, E. Silva, *op. cit.*, s. 7–8, 39–45; O. G. Encarnación, *op. cit.*, s. 178–179

91 *Simbología golpista...*, s. 22–24; R. Jimeno Aranguren, La recuperación de la memoria histórica en Navarra través de la retirada de los símbolos franquistas, u: *Simbología golpista...*, s. 105.

92 C. Rina Simón, *op. cit.*, s. 127.

93 L. Castro, Héroes..., s. 221.

94 O. G. Encarnación, *op. cit.*, s. 48–49.

čak i *Reyes Católicos* (katolički kraljevi – to jest jedni od najznačajnijih vladara u španjolskoj povijesti, ne samo po shvaćanju frankističke historiografije).⁹⁵ Primjer još veće krajnosti bila je Cordoba gdje je gradonačelnik iz komunističke stranke odlučio o uklanjanju ulice 2. svibnja – jednog od najvećih datuma u povijesti Španjolske.⁹⁶ S druge strane, ulice su imenovane prema junacima Narodne fronte čije je djelovanje doprinijelo jačanju spirale nasilja tijekom tridesetih.⁹⁷ Među radikalnim postulatima „liberalne Španjolske“ nalazi se i uklanjanje u frankizmu korištene vjerske simbolike, čak iz crkava i s groblja, uključujući i poricanje prava postojanja izdvojenih mjesta počinka žrtava rata, potraga za jedva primjetnim simbolima ili datumima s postolja s kojih su kipovi odavno skinuti, poricanje prava na počasne naslove i odlikovanja osobama koje su djelovale u vrijeme frankizma i bile povezane s vlastima, čak ako su u pitanju osobe koje nisu bile politički angažirane, ali su njihove subbine bile korištene u propagandi u vrijeme diktature.⁹⁸ Potencijalno se zakon iz 2007. može koristiti za obustavu financiranja starih crkava koje i dalje zadrže takve simbole. U praksi, primjerice u pokrajini Badajos, vladajući su socijalisti izvršili takav pritisak na mjesa koja nose imena vezana uz frankizam prijeteći obustavom subvencija ukoliko ne modifcira svoje nazine. Traži se također uklanjanje sa zgrada ploča koje govore o tome da su one bile obuhvaćene vladinim planom obnove, zbog čega se na njima nalaze i simboli tadašnjih vlasti.⁹⁹ Jedan od sporova odnosi se na portrete frankističkih predsjednika Cortesa, koji vise u zgradama parlamenta zajedno s portretima osoba koje su obnašale tu funkciju u drugim epohama.¹⁰⁰ Postoji i spor oko mauzoleja u Pampluni. On je, pored Doline poginulih, bio drugo najznačajnije frankističko mjesto sjećanja. Ova monumentalna bazilika ukrašena je brojnim natpisima i statuama vezanimi uz križarske ratove i ideju mučeništva, uključujući i spektakularnu fresku u

95 *Simbología golpista...*, s. 114; Popis ulica na stranici udruge *Federación Estatal de Foros por la Memoria* http://www.foropormalmemoria.info/simbolos_franquistas/00164_callesfranquistas.pdf; J. M. Alonso, *La guerra de la memoria histórica llega al callejero de Euskadi*, 28. siječnja 2017, http://www.elconfidencial.com/espaa/pais-vasco/2017-01-28/la-guerra-de-la-memoria-historica-llega--al-callejero-de-euskadi_1323025.

96 L. Castro, *Héroes...*, s. 222.

97 I. Duran, C. Dávila, *op. cit.*, s. 177.

98 *Simbología golpista...*, s. 37–40, 100–102, 114–137. Jedna od najčudnijih optužbi odnosi se na osnivača *Opus Dei* Josemariu Escrivy de Balagueru, iako su ideje te organizacije eventualno inspiracija samo za jednu od „političkih obitelji“ koja je djelovala u diktaturi, štoviše one koja je vlast obnašala u kasnom razdoblju, tj. ne odgovorne za zločine rata i poraća.

99 *Memoria y Abrazo...*, s. 174, 179; J. Marcos, *La justicia obliga a cambiar el nombre de Guadiana del Caudillo*, 15. prosinca 2016, http://politica.elpais.com/politica/2016/12/15/actualidad/1481809892_741812.html; R. Jimeno Aranguren, *op. cit.*, s. 109.

100 R. Escudero, P. Campelo, C. Pérez González, E. Silva, *op. cit.*, s. 39.

kupoli. U kripti te bazilike sahranjeni su među ostalima generali Mola i Sanjurjo, uz čije su se grobove često održavala vjersko-politička slavlja. Tijekom 1990-ih zgrada bazilike predana je gradu i namijenjena za izložbe. Iako je većina ideoloških simbola prekrivena (uključujući i natpis nad ulazom: „Navarra svojim žrtvama križarskog rata“, radikalni krugovi traže rušenje cijelog objekta nazivajući ga „gomilom fašističke simbolike“, a kriptu ostavljenu svojoj prvotnoj namjeni „apologijom frankističkog režima“. Godine 2016. došlo je do daljnje dekonstrukcija simbolike tog mesta preko ekshumacije posmrtnih ostataka sahranjenih frankista.¹⁰¹

Taj radikalizam izaziva i odlučne reakcije suprotne strane. Čak ako, o čemu je bilo riječi ranije, s gledišta znanstvenika obilježavanja „liberalne Španjolske“ pokazuju nedostatak jasne vizije vlastita identiteta, za prosječnog promatrača mnogo više u oči upada mnoštvo simbola jedne strane koji se pojavljuju, a nestajanje onih koji pripadaju drugoj strani. Zbog tog velikog broja republikanskih obilježja došlo je i do obrambene reakcije sa strane obitelji poginulih na frankističkoj strani. Ona koristi suprotnu viziju svijeta, narativ iz vremena diktature koji je također jednostrana interpretacija prošlosti: u ime određenih vrijednosti opravdavaju se počinjeni zločini.¹⁰²

Zanimljiv slučaj mobilizacije privatnog sjećanja onih koji su morali uzeti u obzir izostanak državne potpore dogodio se 2006. godine – u tisku je objavljen velik broj nekrologa žrtvama palima na frankističkoj strani. Najprije je vezano uz sedamdesetu godišnjicu izbijanja rata, u ljetu i jesen, kroz medije protutnjala lavina članaka i emisija na temu tog sukoba fokusiranih na žrtve na republikanskoj strani i svečanosti koje su to obilježavale. U *El Paísu* se pojavila serija obilježavanja žrtava frankističkih zločina, onih koji su govorili o „fašističkoj represiji“, za koju su krivi „vode genocidnog puča“. Kao reakcija na to u novinama *El Mundo* i *ABC* počeli su se masovno tiskati nekrolozi žrtvama republikanskog terora u kojima su se njihovi autori prisjećali osoba iz svojih obitelji. Ti su nekrolozi često bili pisani u retorici rane diktature – pisalo se u njima o „marksističkim barbarima“ i „crvenim hordama“. Iako se među tim nekrolozima, kojih je u razdoblju 2006-2008. objavljeno oko 450, našao i jedan posvećen samom Francu (na 31. godišnjicu njegove smrti), vidi se da je sukob oko sjećanja fokusiran manje na ocjenu same diktature, a u većoj se mjeri odnosi na sjećanje na bližnje koji su se borili na različitim stranama.¹⁰³ Ova činjenica ukazuje na spremnost velikog dijela društva da brani diskurs koji je bio službeni

101 *Simbología golpista...*, s. 62–63; *La cripta de los Caídos, libre de franquistas con la salida Sanjurjo y seis combatientes más*, 17. studenoga 2016, <http://www.noticiasdenavarra.com/2016/11/17/vecinos/pamplona/la-cripta-de-los-caidos-libre-de-franquistas-con-la-salida-sanjurjo-y-seis-combatientes-mas>.

102 J. Rodrigo, *Cruzada, Paz, Memoria. La Guerra Civil en sus relatos*, Granada 2013, s. 140–141.

103 *Memoria y Abrazo...*, s. 104–108; D. Viejo-Rose, *op. cit.*, s. 166–167; J. Rodrigo, *op. cit.*, s. 128–129; R. Vinyes, *op. cit.*, s. 17.

narativ u razdoblju diktature. Uklanjanje jednog „univerzuma simbola“ koji je činio identitet određenog dijela društva, povrijedilo je njihove osjećaje i izazvao potražnju za obrambenim akcijama. Tome je u susret išao novi val neofrankističke literature koju njezini protivnici nazivaju „revizionističkom“, a koja se specijalizirala u rušenju argumenata protivnika frankizma vezanih ili uz pozitivnu ocjenu razdoblja II. Republike ili karaktera i opresivnosti režima.¹⁰⁴ Osim povjesničara jasno pristranih i angažiranih na strani frankizma, kao Pio Moa, zaštitnici sjećanja na diktaturu za svoju su stvar pridobili osobu koja je opće cijenjena i priznata: Stanleyja Paynea.¹⁰⁵ Iako toliko kategorička angažiranost istraživača može izazivati zgražanje vezano uz kršenje etosa znanstvenika, ne čudi da taj spor koriste političari. Mariano Rajoy, kao glavni protivnik Zapatera i kritičar njegove politike povijesti, koristio je argumentaciju koja se svodila na pitanje: „Ima li smisla trošiti vrijeme i javni novac za uklanjanje najmračnijeg poglavlja naše prošlosti. Vjerljivo bi bilo bolje ostaviti mrtve na mjestu njihova počinka.“¹⁰⁶ Zaslada Francisca Franca koju do danas vodi kći pokojnog generala Carmen Polo, ističe kao cilj svoga djelovanja njegovanje sjećanja na diktatora „u ljudskoj, političkoj i vojnoj dimenziji“, te nudi pravnu podršku lokalnim vlastima koje odbijaju ukloniti frankističke simbole.¹⁰⁷

Na obje strane spora često je prisutna primjena iste taktki isključenja protivnika. Narativ temeljen na negaciji druge strane, karakterističan za frankističku diktaturu, postaje i oruđe druge strane koja se naziva demokratskom. Takav stav naravno one-moguće pomirenje. Obj strane izrađuju materijale u kojima se ponavlja argumentacija korištena u ranijim razdobljima. Dobar primjer koji to ilustrira jest komparacija dvaju dokumentarnih filmova koji su se pojavili posljednjih godina. U jednom od njih zaštitnici Doline piginulih govore o rekonziliacijskom karakteru i dobrovoljnosti robovskog rada zatvorenika (u stvarnosti posredno prisiljenih na to visinom dosuđenih kazni i teškim uvjetima života njihovih obitelji),¹⁰⁸ u drugom se veterani međunarodnih brigada s nostalgijom prisjećaju borbe protiv „fašizma“ (u tom je filmu prikazan među ostalim jedan od grobova pripadnika brigada podrijetlom iz Poljske označen komunističkim grbom orla bez krune).¹⁰⁹ Naracije tog tipa podsjećaju na dijalog gluhih, a takva radikalizacija raspoloženja ne doprinosi meritornim sporovima. Angažiranost značajnog dijela društva u pitanju sjećanja proizlazi – kao što je to pokazano – iz privatnih motiva, želje za udubljivanjem u povijest s ciljem

104 R. Vinyes, *op. cit.*, s. 17..

105 L. Castro, *Héroes...* s. 24.

106 Citirano prema: *Ibidem*, s. 12.

107 J. Treglown, *op. cit.*, s. 67; N. Junquera, *La Fundación Franco ofrece abogados a Ayuntamientos que incumplen la ley de memoria*, 22. prosinca 2016, http://politica.elpais.com/politica/2016/12/22/actualidad/1482405110_434503.html.

108 Film *El Valle de los Caídos. La reconciliación entre las dos Españas*, 2014.

109 Film *La caravana de la memoria. Capítulo 4. La reivindicación de la memoria*, 2010.

otkrivanja sudbine bližnjih. Suvremeni pak sukobi sjećanja vezuju se uz pripisivanje tim stavovima ideooloških motiva koji se uklapaju u politički sukob. Rezultat su i bezobzirni osobni napadi, poput jedne od knjiga koja žigoše Zapaterovu politiku, a usredotočena je na arhaične argumente poput veza njegove obitelji s masonerijom. Za Zapaterove protivnike njegova politika sjećanja je oblik njegove privatne osvete za djedovu smrt.¹¹⁰ Pobiljanju ozračja ne služe ni odluke o uklanjanju simbola potiho, primjerice Francovi spomenici u Madridu 1987. i 2005. uklonjeni su pod izgovorom pregradnje trgova, a u Guadalajari, El Ferrolu i Valenciji, slično kao i ploče na ulicama u Santanderu, uklonjeni su bez prethodne najave i pod okriljem noći.¹¹¹ Takve situacije samo jačaju akcije branitelja sjećanja na diktaturu i vode radikalizaciji na obje strane. Jedan od političara PP-a, Ángel García Fontanet, isticao je da ako „ličnost Franca dijeli – tako kao što je to uvijek radila – Španjolce, [...] njegovi bi se kipovi trebali uklanjati s javnih prostora glavnog grada demokratske države na prirodan način, a ne potajno, na temelju konsenzusa, a ne neizbjježne konfrontacije.“¹¹² Revanšističko raspoloženje dodatno jačaju ideje da se materijal dobiven iz Francovih kipova ponovno upotrijebi za podizanje novih objekata koji bi obilježavali ličnosti II. Republike, primjerice Lluisa Companysa ili Manuela Azañu.¹¹³

Treba ipak naglasiti da – iako analiza diskursa koji danas vlada u Španjolskoj navodi na zaključak o radikalizaciji raspoloženja, to ne označava da je cijelo španjolsko društvo podijeljeno na dva krajnje suprotstavljenia tabora. Paloma Aguilar Fernández primijetila je da su, iako veći dio kulturnih proizvoda kulture, poput knjiga i filmova, ima antifrankistički karakter (prema riječima Antonia Cazorla „vlada hegemonija antifrankističkog mita“), najpopularnija djela ona uravnotežena, lišena ideologije, koja vide jednaku razinu odgovornosti na obje sukobljene strane. Vrlo je znakovit ovdje primjer iznimno popularnog romana Javiera Cercasa *Salaminski vojnici*, koji – prema riječima P. Aguilara – predstavlja „aseptičku sliku rata u kojoj su osobne motivacije junaka mnogo važnije od bilo kakvih ideoloških razloga“.¹¹⁴ Na temelju te opservacije možemo zaključiti da akteri akcija vezanih uz sjećanje koji reprezentiraju radikalne stavove nisu reprezentativni za španjolsko društvo, iako predstavljaju odlučujući čimbenik u službenom diskursu. Šutljiva većina, pasivna prema tim kategoričkim postulatima, više je naklonjena nepolitiziranoj refleksiji u kojoj je naglasak postavljen na privatni karakter sjećanja. Ta se činjenica tumači mnogim čimbenicima: traumom događaja građanskog rata i ranog frankizma, sviješću da su najviše zločina počinili ne političari koje je

110 Riječ je o *La gran revancha. La deformada memoria histórica de Zapatero* (passim, među ostalima s. 21–22). Mišljenje: L. Castro, *Héroes...*, s. 24.

111 O. G. Encarnación, *op. cit.*, s. 48–49; J. Cuesta, *op. cit.*, s. 368; W. L. Bernecker, S. Brinkmann, *op. cit.*, s. 230, 300; I. Duran, C. Dávila, *op. cit.*, s. 174–175.

112 J. Cuesta, *op. cit.*, s. 369.

113 I. Duran, C. Dávila, *op. cit.*, s. 175.

114 P. Aguilar Fernández, *op. cit.*, s. 289, 377.

lako optuživati, već obični ljudi na obje strane bojišnice, te napokon činjenicom da je značajan dio društva, bilo aktivno bilo pasivno, doprinio duljini trajanja diktature.¹¹⁵

Fijasko izgradnje zajedničkog sjećanja

Svi gore opisani sporovi oko frankističke simbolike povezani su s problemom stvaranja zajedničkog sjećanja na događaje iz razdoblja rata i diktature. Jednako kao kroz cijelo 19. i 20. stoljeće i danas je španjolsko sjećanje kreirano ne za nešto već **protiv** nečega, što svjedoči o poteškoćama u suočavanju s problematičnom prošlošću. Razloge za to možemo tražiti u trenutku ulaska Španjolske na put demokracije, a izazivaju opravdano pitanje o stanju španjolskog identiteta danas. U razdoblju transformacije nije samo postfrankističkoj desnici bilo stalo do šutnje o prošlosti. Ljevici (PSOE) također nije išlo na ruku podsjećanje na stari radikalizam, posebno jer se stranka mogla povezivati s tim tradicijama i preko svoga naziva. Socijalisti Felipea Gonzaleza stavili su naglasak prvenstveno na modernizaciju zemlje, a bavljenje prošlošću smatralo se preprekom na tom putu. Blagdanu 12. listopada, koji se i dalje slavio, nastojalo se dati toliko neutralni ton koliko je to bilo moguće, ograjući se od svih korijena iz kojeg je proizlazio, poput kolonizacije i misionarstva. Godina 1992. – petstota godišnjica nastanka te tradicije (godina početka osvajanja Amerike te protjerivanja Židova, događaja koji u suvremenom svijetu izazivaju negativne konotacije) – postala je primjer zaborava na prošlost i gledanja prvenstveno u budućnost. Manifestacija toga bila je organizacija velikih međunarodnih priredaba: Olimpijskih igara u Barceloni i sajma Expo u Sevilli, te titula međunarodne prijestolnice kulture za Madrid.¹¹⁶ U tom se trenutku činilo da sporovi oko prošlosti pripadaju samo povjesničarima, no to je bio samo trenutak hibernacije, nakon kojeg su težnje za simboličkim obračunom s prošlom epohom eruptirale s višestrukom snagom.

Pored mnogih već spomenutih razloga, kašnjenje u obračunu s frankizmom dovelo je do toga da se i stvarni pokušaj takvih akcija u vrijeme vlasti Zapatera pokazao vrlo emotivnim i punim kontroverzi. Glavni čimbenik u tom bili su ekstremni stavovi: s jedne strane, pokušaj da se priguši ta tema, a s druge, vrlo radikalni zahtjevi vezani uz promjene. Radikali – slično kao i druge beskompromisne snage u ranijoj španjolskoj povijesti – komplikiraju pojednostavljenu sliku dviju Španjolski. Oni naime stavljaju i PP i PSOE na istu stranu barikade kao stranke koje ne teže potpunom obračunu s frankizmom. Ukoliko je to razumljivo u slučaju kritike stajališta PP, utoliko se u slučaju PSOE radi o kritici umjerene politike po tom pitanju, što je rezultiralo općenitim propisima te sporošću djelovanja, kao ona u slučaju povjerenstva osnovanog za pitanje *Valle de los Caídos*. Skupini radikala pripadaju pripadnici različitih grupacija: političari ekstremno lijevih stranaka (Izquierda Unida, Esquerra

¹¹⁵ *Ibidem*, s. 315–316.

¹¹⁶ O. G. Encarnación, *op. cit.*, s. 76–77, 92–93.

Republicanu de Catalunya, ali i neki članovi PSOE), novinari, znanstvenici, članovi obitelji piginulih. Oni su okupljeni u udrugama, primjerice glavnoj organizaciji koja se bavi ekshumacijama ARMH te inicijativi *Autobús de la Memoria*, koja se bavi popularno-znanstvenom djelatnošću a u Navarri ističe sve radikalnije postulate vezane uz politiku sjećanja, prema kojima dosadašnji zakoni ne idu dovoljno daleko.¹¹⁷

Za osobe koje zastupaju takvo stajalište glavni cilj akcija vezanih uz sjećanje jest stvaranje kulta II. Republike i ustava iz 1931. godine kao preteča suvremene španjolske demokracije.¹¹⁸ To je istovremeno osporavanje politike razdoblja transformacije i težnji prema njezinoj reviziji preko isticanja uloge društva u promjenama sukladno paroli „Franco je umro u krevetu, a demokracija je izboren na ulici“.¹¹⁹ Argumenti tih grupa vrte se oko kulta ideje liberalne demokracije. Postavljanje njenih pravila političkog uređenja kao najviših vrijednosti vodi osudi frankizma ne toliko za zločine počinjene za vrijeme i nakon završetka rata (za koje se jednako može optužiti i drugu stranu u sukobu), već za napad na legalno izabrane republikanske vlasti. Nedostaje ipak dublja refleksija o razlozima koji su doveli do zaoštravanja situacije tridesetih godina 20. stoljeća. Osuđujući pobunu generala, njeguje se mit II. Republike, ignorirajući disfunkcionalnost njena sustava i njegov udio u širenju spirale nasilja koja je dovela do građanskog rata. Ovakva selektivna interpretacija povijesti dovodi do egzaltacije formalnim aspektom demokracije (formiranja vlasti putem izbora), a ne njezinim pravim smisлом, a to je pluralizam i tolerancija. Teži se monopolizaciji sjećanja, primjenjujući pritom bezuvjetnu primjenu – na način koji je u velikoj mjeri ahistorijski – suvremenih demokratskih pravila (Gabriel García Márquez nazvao je to „demokratski fundamentalizam“).¹²⁰ Posljedično, zahtjevi suvremenih radikala podsjećaju na djelovanje frankističkih vlasti samo okrenuto na suprotnu stranu: vode izbacivanju iz kolektivnog sjećanja svih ličnosti zaslužnih za diktaturu, koja se više ne naziva *cruzada*, već *golpe* (puč),¹²¹ negiranju bilo koje argumentacije protivnika Narodne fronte te puno prihvaćanje njegovanja sjećanja na II. Republiku i republikanske junake, čak u situaciji kad su oni sami izazivali oružane ustanke. Takvo stajalište izaziva opravdanu kritiku drugih grupacija, koje radikalima zamjeraju pokušaj brisanja četrdeset godina povijesti.¹²²

Te se krajnosti odnose i na znanstvene krugove. Ako radikalni pristaše frankističke diktature čine malu skupinu i obično ih se ne tretira kao ozbiljnu snagu (iako – kao što sam napomenuo – postoji potražnja za literaturom u tom duhu),

117 W. L. Bernecker, S. Brinkmann, *op. cit.*, s. 8; R. Escudero, P. Campelo, C. Pérez González, E. Silva, *op. cit.*, s. 10; *Simbología golpista...*, s. 79–80.

118 R. Escudero, P. Campelo, C. Pérez González, E. Silva, *op. cit.*, s. 8.

119 *Ibidem*, s. 11.

120 C. Rina Simón, *op. cit.*, s. 127.

121 *Simbología golpista...*, N. Junquera, *Lo que ocurre...*, s. 16–17.

122 J. Cuesta, *op. cit.*, s. 368.

antifrankistički ekstremizam je utjecajna pojava. Stvaranje demokratskog sjećanja za te je radikale istovjetno okretanju asimetrije kakva je postojala u frankističko vrijeme. Ovo stajalište ne poziva samo na uklanjanje svih prikaza i imena ličnosti vezanih uz frankizam te simbolike koja se izravno vezuje uz diktaturu, već i općenitih pojmove i starijih tradicija, na koje se propaganda tog razdoblja pozivala. Pored toga, ono traži brisanje sjećanja na žrtve zločina na republikanskoj strani jednako kao što je frankizam micao tragove represija koje je sam provodio. Njihove publikacije karakterizira visok stupanj agresije. Nedostaju također refleksije kako se postojeća simbolika može u pozitivnom smislu iskoristiti kao lekcija za budućnost, a u svakom slučaju tome se posvećuje jako malo pažnje. Analizirajući tu pojavu njezini istraživači ukazuju na skromnu ulogu kakvu su u vrijeme transformacije odigrali povjesničari, što može biti i jedan od odgovora oko uzroka te pojave.¹²³ Ranije je bila riječ o nedostatku dubljih muzejskih obilježavanja. Jedan od najambicioznijih projekata kada su u pitanju razmjeri i bogatstvo izložaka – muzej na području nekadašnjeg koncentracijskog logora u Merinalesu kod Seville – još nije ostvaren, no čak u nacrtima njegov je narativ vrlo jednostran: frankizam pokazuje u kontekstu agresivnih totalitarnih sustava, a Španjolska razdoblja II. Republike samo je njihova nevina žrtva.¹²⁴

Tu su i istraživači koji naglašavaju potrebu težnje za ravnotežom obilježavanja. Santos Juliá podsjeća da “govoreći o građanskem ratu, ne možemo se isključivo baviti žrtvama na ‘crvenoj strani’, kao što je to bilo za vrijeme diktature kada se govorilo isključivo o žrtvama na ‘nacionalističkoj strani’; kao da demokratsko sjećanje znači okretanje naopake sjećanja nametnutog za vrijeme diktature”.¹²⁵ S druge strane, prema Stanleyju Payneu (koji je odlučni pristaša deklariranih neprijatelja nove anti-frankističke politike sjećanja), u Španjolskoj do danas funkcioniraju dva mita: mit Francovih pristaša o nepostojanju veza *caudilla* s nacizmom te mit pristaša II. Republike, prema kojem je ona navodno imala istinski demokratski karakter.¹²⁶ Iz toga proizlazi da su i sjećanja konzervativaca i sjećanja liberala podjednako opterećena lažnom genezom te se nadovezuju na razdoblja nemira, nasilnih rješenja i odbijanja protivnicima prava na postojanje. Ukoliko je konzervativno sjećanje po prirodi autoritarno i ta se obilježja mogu smatrati prirodnima za njega, utoliko bi se demokratski stavovi trebali temeljiti na drugim principima. Ulrich Winter piše o nužnosti

123 R. Escudero, P. Campelo, C. Pérez González, E. Silva, *op. cit.*, s. 60–62; A. Delgado Larios, C. Demange, P. Géal, *op. cit.*, s. 34.

124 I. Muñiz Jaén, *Apuntes para una propuesta museológica*, u: *La recuperación de la memoria histórica. Una perspectiva transversal desde las Ciencias Sociales*, G. Acosta Bono, Á. del Río Sánchez, J. María Valcuende del Río (coord.), Sevilla 2007, s. 246–257.

125 S. Juliá Díaz, *Memoria, historia y política de un pasado de guerra y dictadura*, u: *Memoria de la guerra...*, s. 75.

126 I. Duran, C. Dávila, *op. cit.*, s. 17–18 (prolog Stanleya Paynea).

„priznavanja drugog“ u procesu stvaranja demokratskog sjećanja, dok kao primjer mjesto totalitarnog sjećanja, obilježenog prezirom, uništenjem i odbacivanjem „drugoga“ navodi Dolinu piginulih.¹²⁷ Problem suvremenog demokratskog sjećanja je to što značajan dio društva gleda na njega kao da djeluje na isti način. Winter uspoređuje situaciju u Španjolskoj s Francuskom, gdje je postrevolucionarni nacionalni diskurs relativno homogen i ne ugrožava nacionalni identitet. U Španjolskoj potresenoj sukobima „dviju Španjolskih“ naviknutih na to da protivnoj strani odbijaju dati pravo da reprezentira „pravu Španjolsku“, produbljenima dodatnim čimbenicima, poput separatističkih tendencija, pomirenje se ne čini mogućim.¹²⁸

Neki akteri akcija vezanih uz sjećanje zauzimaju umjerenije stajalište. Možemo istaknuti autore jednog od prigodnih nekrologa u kojem se odustalo od kategoričkih tvrdnji koje bi isključivale argumente druge strane te su spomenuti „idealisti pobunjeni protiv građanskih nemira te društvene nepravde, koje su ubili drugi netolerantni idealisti“.¹²⁹ Drugi pozitivni primjer je spomenik svim žrtvama rata otkriven na galicijskom *Campo de Rata*, podignut „bez ikakvog fanatizma ili revanšističkih osjećaja“.¹³⁰ Prilikom njegovog otkrivanja isticalo se da „povijesno sjećanje to prestaje biti kada počinje jedne nagradivati, a druge kažnjavati, kada vodi stvaranju lista, klase i skupina, kada iznova otvara stare rane i obnavlja resentimane tamo gdje je trebalo voditi pomirenju“, a podjela Španjolske na časni i nečasni dio jednostavna je samo za one koji nisu morali izostaviti polovicu svoje obitelji, kako bi donijeli takvu odluku.¹³¹ Među takve konciliacijske ideje ulazi i ona da se počevši od desete godišnjice donošenja Zakona o povijesnom sjećanju (tj. od 2017. godine) dan 31. listopada (datum donošenja demokratskog ustava 1978. godine) slavi kao Dan sjećanja na sve žrtve, bez posebne specifikacije o kojim je žrtvama riječ.¹³²

Stvaranje takvog blagdana moglo bi se pokazati vrlo korisnim jer se u trenutnoj situaciji pitanje kreiranja zajedničkog sjećanja može povezati i sa širom pojmom, koja nesumnjivo zaslužuje posebnu obradu: poteškoćama sa stvaranjem općešpanjolskog identiteta u počecima nove demokracije. To pitanje, kao niti druga simbolička pitanja, nije dosad dovoljno obrađeno. Ostavljene su boje zastave iz Francova vremena (crveno-žuto-ljubičasta), a jedino je grb u sredini modificiran – i to tek 1981. godine

127 U. Winter, “*Localizar a los muertos*” y “*reconocer al otro*”: *lugares de memoria(s) en la cultura española contemporánea*, u: *Casa encantada...*, s. 26.

128 *Ibidem*, s. 22–23.

129 *Memoria y Abrazo...*, s. 108.

130 *Ibidem*, s. 116.

131 C. L. Schlichting, *Mis dos tíos*, „*La razón*”, 17 de octubre 2007 (pretisak u: *Memoria y Abrazo...*, s. 197).

132 Una iniciativa popular busca cambiar ley de memoria histórica 10 años después, 1. prosinca 2016, <http://www.lavanguardia.com/politica/20161201/412327174095/una-iniciativa-popular-busca-cambiar-ley-de-memoria-historica-10-anos-despues.html>.

– na kraljevski grb iz vremena Alfonsa XII. i Alfonsa XIII.¹³³ O tome da on nije prestao biti simbol jedne strane u sukobu može svjedočiti činjenica da u nadmetanju među glavnim političkim strankama PP često koristi zastavu kao da je ona njezin simbol. Na njezinim skupovima nisu rijetke ni zastave iz vremena diktature. Kada su u pitanju drugi simboli iz razdoblja diktature, primjerice poštanske marke i kovanice s prikazom Franca, mijenjani su postupno i bez žurbe. General je ostao na kovanicama sve do polovice 1990-ih, a na markama desetak godina kraće.¹³⁴ Odlučeno je također da se neće promijeniti melodija nacionalne himne, ali je izostao konsenzus u vezi novih riječi što je jedan od najuočljivijih simptoma poraza u procesu stvaranja zajedničkog identiteta. Godine 2007. pokušalo se nadoknaditi taj propust i raspisan je natječaj, no pobjedički tekst nikad nije konačno prihvaćen. Naširoko je kritiziran zbog toga što je sadržavao uzvik: „Viva España”, koji je neke previše podsjećao na frankizam, iako je u popularnoj kulturi sveprisutan, primjerice u popularnoj pjesmi *Que viva España*, koja se često pjeva na nogometnim stadionima. Valja napomenuti da svaka autonomna zajednica u Španjolskoj ima svoju vlastitu himnu i upravo se te himne koriste tijekom svečanosti na regionalnoj razini.¹³⁵ Kalendar blagdana djelomično je izmijenjen, no s obzirom na povezivanje novih i starih tradicija u frankizmu, kako svjetovnih tako i crkvenih, nisu se dogodile značajne promjene. Ako izostavimo blagdane vjerskog karaktera, ključan je datum ostao 12. listopada (kao *Fiesta Nacional de España*) kojemu je dodan 6. prosinca – datum ustavnog referenduma iz 1978. godine. Posljednji mimohod pobjede, koji je bio tradicionalan u frankizmu, održan je 1976. (predvodio ga je kralj Juan Carlos). Taj je blagdan kasnije pretvoren u Dan oružanih snaga (*Día de las Fuerzas Armadas*), i dalje se slavi 30. svibnja, no većina svečanosti koje su bile karakteristične za taj dan održava se 12. listopada.¹³⁶ Blagdan 18. srpnja je zaboravljen (funkciju Praznika rada preuzeo je u potpunosti Prvi maj), dok 20. studenog – sada spomendan ne samo Primo de Rivere nego prvenstveno samoga Franca – slave samo pristaše diktatora.¹³⁷

Stupovi španjolskog identiteta jesu datumi povezani uz 12. listopada – godišnjica otkrića Amerike koje je rezultiralo širenjem španjolskih utjecaja na kasnije kolonije u Novome svijetu, te 2. svibnja – jedini novovjekovni događaj koji zaslužuje naziv španjolskog oslobođilačkog ustanka, to jest izbijanje ustanka protiv Napoleona. Ključni

133 R. Jimeno Aranguren, *op. cit.*, s. 103; W. L. Bernecker, S. Brinkmann, *op. cit.*, s. 228–229. *Nota bene* na kraljevskoj zastavi sačuvan je simbol jarma i strijela. *Diccionario de Memoria Histórica*, R. Escudero Alday (coord.), s. 90.

134 O. G. Encarnación, *op. cit.*, s. 48; *Diccionario...*, s. 90–91.

135 D. Viejo-Rose, *op. cit.*, s. 158, 165.

136 Informacija na temu tog španjolskog blagdana na stranici Ministarstva obrane: *Día de las Fuerzas Armadas* 2014, http://www.ejercito.mde.es/desfiles_actos/dia_de_las_fuerzas_armadas_2014/index.html.

137 W. L. Bernecker, S. Brinkmann, *op. cit.*, s. 194, 226–227.

spomenici u Madridu posvećeni su upravo tim događajima. Spomenik 2. svibnja po-dignut je još 1840. godine i skoro 150 godina služio je obilježavanju tog konkretnog događaja, slavljenog kao ustanak protiv vanjskog agresora. Godine 1985. kralj Juan Carlos izvršio je reinauguraciju spomenika: on je povećan za vječnu vatrui preime-novan u Spomenik poginulima za Španjolsku (*Monumento a los Caídos por España*). Postao je na taj način inačica groba neznanog vojnika, preko nadovezivanja na jedan konkretan povijesni primjer koji je istovremeno bio simbol postojanja nacionalne zajednice, poput spomenika Viktoru Emanuelu u Rimu, O'Connellu u Dublinu ili Walteru Scottu u Edinburgu.¹³⁸ Na taj je način poruka koju je nosio spomenik pro-širena, ali je istovremeno ostala nejasna time što nisu definirani drugi povijesni do-gađaji na koje bi se trebao odnositi. Osim o ustanku iz 1808. taj spomenik ne sadrži nikakve natpise vezane uz neke konkretnе bitke ili ratove. Znakovita je također upo-treba u nazivu pojma „poginuli“, toliko često upotrebljavanog u frankističkoj propa-gandi. S druge strane, sâm blagdan 2. svibnja je sužen i danas se slavi kao regionalni praznik autonomne regije Madrida, a ne kao općenacionalni blagdan.

Dan 12. listopada ostao je važan datum u demokratskoj Španjolskoj. Danas se naprosto zove Nacionalni praznik Španjolske (*Fiesta Nacional de España*). U zakon-skoj odluci kojom je ustanovljen objašnjeno je da se njime obilježava povijesni tre-nutak u kojem je Španjolska, „završavajući stvaranje države na temelju kulturno-po-litičkog pluralizma te integracije španjolskih kraljevin u jednu monarhiju, započela razdoblje širenja svoga jezika i kulture van granica Europe“.¹³⁹ A to je zapravo samo retuširan narativ Blagdana rase te ideje *Hispanidad* iz ranijeg razdoblja. Središnje je mjesto španjolske prijestolnice vezano uz taj blagdan Kolumbov trg. Na njemu se nalazi nekoliko objekata vrijednih spomena: stup sa statuom samog Kolumba podi-gnut još u 19. stoljeću, monumentalni Spomenik otkrića Amerike, rad na kojem je bio započet još za vrijeme diktature, ali je spomenik otkriven u novim okolnostima 1977. godine, a pored toga se na visokom jarbolu postavljenom 2001. godine vijori najveća državna zastava u Španjolskoj. Španjolski je patriotizam na taj način povezan s istim tradicijama na koje se pozivao u vrijeme frankizma.

Regionalni identiteti i frankizam

Postoji korelacija između snage regionalnih identiteta nekih dijelova Španjolske i stupnja prihvaćanja frankističkih simbola. Zajednice manje vezane uz ideju španjol-ske države istovremeno su manje popustljive kada je u pitanju ostanak simbola dikta-ture u javnom prostoru. One su bile i više neprijateljski raspoložene prema frankizmu

138 D. Viejo-Rose, *op. cit.*, s. 26–27; A. Fernández García, *Raíces históricas de los nacionalismos contemporáneos*, „Cuadernos de Historia Contemporánea“, 1996, vol. 18.

139 Ley 18/1987, de 7 de octubre, que establece el día de la Fiesta Nacional de España en el 12 de octubre, https://www.boe.es/diario_boe/txt.php?id=BOE-A-1987-22831.

u vrijeme njegova postojanja. Već krajem pedesetih godina simboli frankizma postali su jedna od meta napada baskijskih terorista. Radilo se prvenstveno o pločama posvećenima „poginulima“ koje su šarane ili skidane, ali i o spomenicima koje se nastojalo dići u zrak. Akcije tog tipa ETA je nastavljala sve do kraja frankističkog razdoblja, ali i u vrijeme transformacije već nakon diktatorove smrti. To je bilo opravdavano zaštitom regionalnog identiteta. Tumačilo se da je jedan od deklariranih ciljeva te organizacije bilo „suprotstavljanje uništavanju baskijske kulture od strane španjolske države“. U zrak je dignut spomenik Moli u Bilbau, kao i Spomenik poginulima u mjestu Villafranca de Ordica. Sporadične akcije, koje su baskijski teroristi poduzimali od početka postojanja organizacije, u drugoj su se polovici šezdesetih pretvorile u masovne akcije usmjerenе prvenstveno protiv brojnih ploča posvećenih „poginulima“. Situacija se nije promijenila niti u vrijeme transformacije. Usprkos sveopćoj šutnji o prošlosti, Baskija je bila jedna od regija u kojoj se brzo krenulo s demontažom frankističkih simbola i njihovom zamjenom republikanskim obilježjima. Ipak, ETA se angažirala u miniranje onih spomenika koje nisu uklonile lokalne vlasti.¹⁴⁰

I u Kataloniji su brzo pokrenuti procesi defrankizacije javnog prostora, iako su tu dominirale legalne i miroljubive akcije. Već 1979. promijenjena su 62 imena ulica u Barceloni. Jedna od najvažnijih simboličkih promjena u glavnom gradu Katalonije bilo je vraćanje spomenika liječniku i političaru Bartomeu Robertu i Yarzabalu. Formalno se radilo o objektu u čast jednog intelektualca, ali je s obzirom na bogatstvo simbolike i mnoštvo značenja koje su reprezentirali likovi na tom spomeniku, on više interpretiran kao simbol katalonskog identiteta, kako u društvenoj dimenziji tako i u umjetničkoj i političkoj. Zbog toga je godine 1985. vraćen gradu, samo je iz logističkih razloga postavljen na drugom mjestu nego što je stajao ranije.¹⁴¹

Generalno gledano, upravo su u Baskiji i Kataloniji, ali i u regiji Valencije, to jest u dijelovima Španjolske u kojima su separatističke i/ili republikanske tradicije posebno jako ukorijenjene, najbrže uklonjeni simboli frankizma. Element „demokratizacije“ imena ulica u tim je regijama bila također promjena ploča s imenima ulica na španjolskom u verzije na regionalnim jezicima. Na suprotnom su se polu našle reviziji simbolike nesklone Andaluzija i Navarra, izuzetak među baskijskim pokrajinama. Specifičan je slučaj također Galicija – regija s autonomnim tendencijama slabijima nego u Kataloniji ili Baskiji, ali ipak snažnijima nego u drugim regijama Španjolske, koja posjeduje i vlastiti jezik – koju obilježavaju snažni profrankistički sentimenti,

140 J. A. Pérez Pérez, *Historia (y memoria) del antifranquismo en el País Vasco*, „Cuadernos de Historia Contemporánea“, 2013, vol. 35, s. 47; F. Molina Aparicio, „Intersección de procesos nacionales“. *Nacionalización y violencia política en el país vasco, 1937–1978*, „Cuadernos de Historia Contemporánea“, 2011, vol. 33, s. 77, 79, D. Viejo-Rose, *op. cit.*, s. 144, 173.

141 W. L. Bernecker, S. Brinkmann, *op. cit.*, s. 303–304; A. Delgado Larios, C. Demange, P. Géal, *op. cit.*, s. 32; L. Castro, *Héroes...*, s. 222; C. P. Culleton, *La memoria descolocada: el monumento al dr. Robert*, u: *Casa encantada...*, s. 120–127.

što se među ostalima manifestira otporom po pitanju uklanjanja simbola. Nije beznačajna ni činjenica da je *caudillo* rođen upravo u toj regiji.¹⁴²

Ta se pojавa zadržala do danas. Bilanca masovne defrankizacije španjolskog javnog prostora vodi zaključku da je još uvijek najviše ulica s frankističkim imenima ostalo u Galiciji, Asturiji, Kantabriji, Estremanduri i Madridu.¹⁴³ U Navarri su nestali mnogi simboli, a oni koji su preživjeli danas su meta kritika ogorčenih intelektualnih krugova, već spomenutog *Autobús de la Memoria*. Za razliku od tih publikacija, galicijska historiografija je vrlo konciliacijska. Povjesničari uglavnom primjećuju da se u nekim regijama različito gleda na povijest zemlje i drugačije je shvaćanje današnjeg identiteta Španjolaca.¹⁴⁴

Lako je objasniti posebno snažan animozitet prema frankizmu u nekim regijama. Kako za Kataloniju, tako i za Baskiju, epoha koja je završila građanskim ratom, bila je razdoblje jačanja nacionalnih identiteta. Novi politički projekti davali su im sve veću autonomiju, a regionalne su vlasti vodile aktivnu politiku izgradnje identiteta podizajući odgovarajuće spomenike i financirajući arheološka iskopavanja koja su trebala dokazati posebnost tih regija i nadmoć njihove kulture već u prapovijesno vrijeme. Poraz u građanskom ratu značio je brutalno gušenje tih aspiracija. Parola frankističke Španjolske *Una, Grande, Libere* označavala je nametanje kako političkog tako i kulturnog jedinstva. Raniji se narativ okretao, primjerice obnavljajući Guernicu, grad koji je bombardiralo nacističko zrakoplovstvo, stvorena je nova interpretacija simbolike toga mjesta. Hrast koji tamo raste, koji je bio simbol baskijskih privilegija (španjolski kraljevi prizezali su ispod njega da će ih poštivati), postao je sada simbol ne posebnosti regije, već stare španjolske tradicije. U frankističkoj stvarnosti jedan od rijetkih prihvaćenih oblika izražavanja regionalnih identiteta bio je folklor. Diktatura je nastojala ugušiti autonomne aspiracije reducirajući ih na sfere poput tradicijske glazbe ili obrta. Udruženja koja su djelovala na tim poljima postajala su centrima njegovanja tradicije, jezika, jačanja identiteta, ali i – zahvaljujući mogućnostima putovanja u inozemstvo – prenosnicima ideja stranih frankizmu. Privrženost regionalnom identitetu izražavala se također preko veza s njegovim simboličkim ostacima. Već sam ranije govorio o držanju reprodukcija Picassoove *Guernice* u baskijskim kućama. U Barceloni je tiki znak otpora protiv frankizma bilo posjećivanje spomenika Rafaelu Casanovi.¹⁴⁵

Zbog ambivalentnog odnosa španjolskih vlasti prema stvaranju općedržavnog identiteta, posebno se neprijateljstvo prema frankizmu u nekim regijama manifestira

142 D. Viejo-Rose, *op. cit.*, s. 174; *Simbología golpista...*, s. 83; O. G. Encarnación, *op. cit.*, s. 48, 184; I. Duran, C. Dávila, *op. cit.*, s. 172.

143 W. L. Bernecker, S. Brinkmann, *op. cit.*, s. 296–297.

144 J. S. Pérez Garzón, *Entre la historia y las memorias: poderes y usos sociales en juego*, u: *Memoria histórica...*, s. 49–50.

145 D. Viejo-Rose, *op. cit.*, s. 31, 55, 134; J. Ramon Resina, *op. cit.*, s. 83.

negativnim odnosom prema španjolskoj državi uopće. Nesposobnost da se izgradi zajedničko sjećanje na razdoblje građanskog rata jača i općenitiji problem vezan uz fijasko izgradnje španjolskog identiteta u ranijem razdoblju. Henry Kamen objašnjava to na sljedeći način u slučaju Katalonije: „Izostanak osjećaja prema jedinstvu nazivom Španjolskom imao je u Kataloniji značajne posljedice i nije se tako dogodilo zbog toga što su Katalonci odbili prihvati Španjolsku, već krivicom skupine političara, ideologa i časnika iz Kastilje, koji su odlučili da je njihov model Španjolske jedini koji je moguće proširiti na druge iberijske narode. Prema njima, Španjolska je predstavljala bitak koji realno postoji, ali jedino u njihovom partikularnom razumijevanju, o kojem su oni odlučivali, a njegovo odbacivanje značilo je biti izdajica i separatist.“¹⁴⁶ Takav su stav reprezentirali prvenstveno španjolski političari počevši od reformatora iz druge polovice 19. stoljeća Antonija Canovasa, preko nacionalističke strane u građanskom ratu i frankističkih vlasti sve do desničarskih skupina suvremene demokratske Španjolske. Krajem 19. stoljeća pokušalo se stvoriti temelje za osjećaj zajedništva pomoću kulture, koju je Juan Pablo Fusi opisao kao „bikovi i zarzuela“ (inačica operete). Ti su kulturni elementi, karakteristični samo za dvije regije, Kastilju i Andaluziju, postali – jednako kao i španjolski (kastiljski) jezik – vizitke cijele zemlje koju su kroz tu prizmu gledali stranci. I u frankizmu „autentičnom španjolskom kulturom“ smatralo se mješavinu kastiljsko-andaluzijskih motiva, čiji su simboli postale borbe bikova i flamenco. Takvu se kulturu prezentiralo u inozemstvu počevši od razdoblja bliskih veza s III. Reichom,¹⁴⁷ sve do izgradnje lokalnih atrakcija za američke turiste od pedesetih godina 20. stoljeća. Kreacija tog tipa stereotipa uzrokovala je da su upravo takvu sliku zemlje očekivali turisti, a to je samo pokretalo kotač prilagodbe arhitekture, dekoracija i običaja onoj slici što je su kreirale vlasti.¹⁴⁸ Ipak, Katalonci, kao i druge regionalne zajednice, odbacivali su te modele kao strane i okretali su se prema vlastitim tradicijama na kojima su mogli graditi svoj identitet dok im Španjolska kao cjelina nije imala za ponuditi nikakav vjerodostojan model. Iako je posjedovanje dvostrukog ili višestrukog identiteta u suvremenom globaliziranom svijetu česta pojava, i danas je najslabija privrženost ideji Španjolske prisutna kod stanovnika regija ovdje najčešće spominjanih u kontekstu autonomnih ili separatističkih težnji: Katalonije i Baskije, ali i Galicije te otočkih regija – Baleara i Kanarskog otočja.¹⁴⁹

U regijama s tradicijama autonomije na uklanjanje simbolike frankizma postavlja se dvostruki naglasak: na nju se gleda ne samo kao na ostatke autoritarnog sustava

146 H. Kamen, *op. cit.*, s. 197–198.

147 Element takve kulturne razmjene bilo je snimanje jedne verzije „Carmen“ 1938. u nacističkoj Njemačkoj. Na to se nadovezuje suvremeni film *La niña de tus ojos*. Također, borbe bikova bile su u tom razdoblju priređivane prema fašističkom modelu.

148 D. Viejo-Rose, *op. cit.*, s. 55, 69, 102.

149 H. Kamen, *op. cit.*, s. 198–200.

koji je nametnuo pobjednički neprijatelj, već i kao na nešto kastiljsko. Tako je, premda se s obzirom na ekonomske uzroke broj Francovih pristaša, kao i broj žrtava na obje strane sukoba, te regije uopće ne ističe. Težnje prema odavanju počasti žrtvama povezuju se s izražavanjem separatističkih aspiracija – to je bilo jasno vidljivo u razdoblju političke transformacije u Kataloniji, gdje je jedna od ikona postao Lluís Companys, predsjednik Katalonije kojeg su frankisti strijeljali. Šira interpretacije antifrankističkih vrijednosti vidi u njima ne samo demokraciju, s čime se slažu svi predstavnici ove strane spora, već i republikanizam (i posljedično separaciju), što koriste katalonski političari kada izražavaju aspiracije prema nezavisnosti. Efekt upregnуća povijesti u taj suvremeni diskurs bilo je isticanje arhiva u Salamanci (koji sadrži dokumente velikim dijelom dopremljene iz Katalonije, koja bezuspješno traži njihov povrat) kao simbola borbe za jedinstvo Španjolske: za protivnike katalonskog separatizma zadržavanje arhivske zbirke na jednom mjestu počelo je simbolizirati očuvanje jedinstva španjolske državnosti.¹⁵⁰

Sve to označava da jedino izgradnja općešpanjolskog nacionalnog identiteta nalazi na poteškoće, dok se regionalni patriotizmi razvijaju bez prepreka. Svaka od regija bori se protiv vlastitih izazova. Neki istraživači ističu da pojedine regije imaju problem i s odnosom prema vlastitoj prošlosti. Primjerice, Barcelona ne može prevladati svoj višestoljetni status pokorenog grada. Uz nevjerojatno bogato povijesno nasljeđe gradu nedostaju objekti koji bi konstruirali javno sjećanje – samo neki manji oblici obilježavanja vezuju se uz iskustva francuske represije u prošlim stoljećima, no iznenađuje potpuni izostanak obilježja vezanih uz unutaršpanjolske sporove. Taj problem zrači iz glavnog grada Katalonije na cijelu pokrajinu: potraga Katalonaca za slavnom epizodom iz vlastite prošlosti završila je neuspjehom. U konačnici je kao datum za slavlje izabrana godina 1714, tj. trenutak poraza, kada se Katalonija morala u potpunosti podrediti volji španjolskog kralja. U suvremenoj katalonskoj historiografiji ovi događaji iz Rata za španjolsko nasljeđe na ahistorijski su način interpretirani s gledišta borbe naroda za samoodređenje.¹⁵¹

Simboli prošlosti i pitanja za budućnost

Barem od početka 19. stoljeća Španjolska je nastojala iznova definirati svoj identitet. Raniji odgovori temeljeni na moći Crkve, čija je pozicija u Europi značajno opala, te vezama s kolonijama, koje su počele težiti osamostaljenju od metropole, prestali su biti aktualni. Franco nije bio prvi koji je pokušavao odgovoriti na te dileme na kategoričan način, no bio je onaj čiji je odgovor bio obvezujući najdulje, naime skoro četrdeset godina. U trenutku smrti diktatora ta činjenica nije izazivala neku posebnu zahvalnost, čak je i veliki dio funkcionara režima razumio da se dotadašnja formula

150 W. L. Bernecker, S. Brinkmann, *op. cit.*, s. 304–312.

151 J. Ramon Resina, *op. cit.*, s. 81–82; H. Kamen, *op. cit.*, s. 129–165.

potrošila i da je nužna modernizacija. Relativno je lako bilo odbaciti samu diktaturu, posebno jer su perspektive razvoja zemlje izgledale obećavajuće. Moglo se činiti da u suvremenoj Europi, koja je nudila model konvergencije svih njezinih država u pravcu liberalnih kapitalističkih demokracija, suočavanje s teškom prošlošću neće izazivati poteškoće. Ipak, kako pokazuju događaji posljednjeg desetljeća, od načas zaboravljenih pitanja ne može se pobjeći.

Nakon donošenja ustava u Cádizu 1812. godine jedan zastupnik u parlamentu uzviknuo je glasovite riječi: „Španjolci, sada imate svoju domovinu!“ Ta se tvrdnja pokazala uvelike pretjeranom, a potraga za domovinom narednih dvjesti godina nije dala odgovor koji bi zadovoljio sve. Prijedlog koji se temeljio na kulturi najvećih regija – Kastilje i Andaluzije – mogao je zadovoljiti njihove stanovnike, no tim više je navodio one druge zajednice na potragu za vlastitim korijenima. Društveni sukobi doveli su do sukoba pojedinih klasa. Nedostatak konsenzusa radikalizirao je stavove, dao je riječ ekstremnim idejama, zbog čega su se pojedini identiteti sve više koncentrirali oko straha od najveće opasnosti – za jedne je to bio fašizam i elite koje su izrabljivale narod, za druge mase vođene komunističkim idejama i anarchizmom. Suvremeni pokušaji odgovora na pitanja koja su davno postavljena također se orijentiraju prvenstveno protiv nečega. Za neke su određeni odgovori neprihvatljni zbog toga što je upravo takve odgovore davala vojna diktatura koja je surađivala s Hitlerom, drugi pak ne odustaju od tvrdnje da je politički sustav koji je srušila pobuna generala bio efikasan i demokratski, dok iza akcija pobunjenika nisu stajale nikakve vrijednosti vrijedne priznavanja. Taj spor raspolaže potencijalom da mobilizira mase s obzirom na mogućnost njegova povezivanja sa sudbinama milijuna španjolskih obitelji čiji su preci bili prisiljeni suočiti se s istim pitanjima, nerijetko birajući odgovore drugačije nego njihovi bliski. Stoga ova tema ostaje aktualna i izaziva duboke emocije.

Frankistička simbolika u javnom prostoru predstavlja samo jednu od manifestacija te pojave, no posebno je zanimljiva jer se u simbolima koncentriraju svi problemi i inačice njihove interpretacije. Simboli se preklapaju, a zajedno s njihovim korištenjem u idućim razdobljima dolaze sve novija značenja. U slučaju Španjolske sudsaraju se ne samo pro- i antifrankistički simboli, već i njihove različite nijanse, koje se oslanjaju na prethodna stoljeća, te napokon regionalni narativi koji predstavljaju nadopunu tog općešpanjolskog sukoba.¹⁵² Suvremena se Španjolska nastoji predstaviti kao moderna, pluralistička zemlja. Njezin središnji simbol, *rojigualda* (španjolska zastava) koja se vijori na Kolumbovom trgu u Madridu, postavljena je ipak u kontekstu prošlih povijesnih događaja: njezine pionirske uloge u otkrivanju Novoga svijeta. Franco se nadovezivao na iste tradicije kako bi naglasio veliku povijesnu misiju Španjolske i opravdao njezinu izoliranost od svijeta, a posebno od stranih ideoloških utjecaja. Tako je ta tradicija upletena u trenutni sukob, a ona polovica Španjolske

¹⁵² J. S. Pérez Garzón, *op. cit.*, s. 49–50.

koja se suprotstavila taboru koji ju je koristio, morala je preuzeti neke druge boje i pozivati se na neke druge vrijednosti. Sa španjolskom zastavom ne poistovjećuju se ni oni koji deklariraju veću privrženost kulturi vlastite regije, razvijenoj i ukorijenjenoj u tolikoj mjeri da može konkurirati s nacionalnom kulturom. Raspetljavanje tih međuvisnosti vrlo je komplikiran zadatak već na teoretskoj razini, a povezano s emocijama kojima manipuliraju političari pretvara se u pravi gordijski čvor. Ne čini se da je suprotnostima rastrgana španjolska demokracija danas u stanju formulirati odgovor.

KAZALO OSOBNIH IMENA

- Adamkus, Valdas 123, 137-140
Adamowicz, Paweł 108
Aguilar Fernández, Paloma 182, 187
Alfonso XII. 192
Alfonso XIII. 155, 192
Allende, Salvador 83, 98
Anders, Władysław 99, 104
Ansip, Andrius 142
Arad, Yitzak 124-126
Arias Navarro, Carlos 180
Augustina Aragonska 160
Azaña, Manuel 187
- Balmes, Jaime 169
Bandera, Stepan 128, 135-136
Barlicki, Norbert 82-83
Bartoszewski, Władysław 45, 54
Becerra, Manuel 181
Beck, Józef 146
Berling, Zygmunt 78, 96, 104
Berlusconi, Silvio 140
Biedroń, Robert 108
Bierut, Bolesław 78, 83, 93, 97
Bohley, Bärbel 62
Bonaparte, Napoleon 153, 161, 174, 192
Borodziej, Włodzimierz 47
Bravo, Juan 156
Brazauskas, Algirdas 137
Brežnjev, Leonid 129, 140
Bubnys, Arūnas 124
Büchner, Matthias 62
Buczek, Marian 82-83
Bush, George W. 140
Buzek, Jerzy 60
- Cabarrús, Teresa 166
Calvo Sotelo, José 162, 165, 173
Canovas, Antonio 196
Casanova, Rafael 156, 195
Castelara, Emilio 166
Cazorla, Antonio 187
- Cenckiewicz, Sławomir 68
Cercas, Javier 187
Cervantes, Miguel de 174
Chirac, Jacques 140
Chwedoruk, Rafał 105
Cid 169
Cierva, Ricardo de la 162
Claris, Pau 158
Companys, Lluis 187, 197
Conde, Manuel Fal 158
Cyprian, Tadeusz 44
- Černjajovski, Ivan 90-91
- Ćiril, metropolit 148
- Darius, Steponas 129
Daszyński, Ignacy 80
Dato, Eduardo 162
Davis, Norman 142
De Lanuza, Juan 155-156
Deutsch, Karl 11
Dimitrov, Georgi 98
Dios, Lenin de 161
Djukov, Aleksandar 145
Dmowski, Roman 105
Donoso Cortés, Juan 169
Dubois, Stanisław 82
Dudek, Antoni 64, 70-71
Dvorcov, Nikolaj 101
Dzierżyński, Feliks 78, 82-83, 90
- Eichmann, Adolf 47-48
Engels, Friedrich 81
Erenburg, Ilja 82
- Ferdinand VII. 153
Figel, Jam 30
Filip II. 169, 172
Foxá, Agustín de 165

- Franco, Francisco 12, 31, 151, 156-161, 164-167, 173-174, 176-177, 180-183, 185-187, 189-192, 197-198
 Friszke, Andrzej 63, 66
 Fusi, Juan Pablo 196
- Gabiec, Olga 100
 Gagarin, Jurij 83, 99, 101
 Galán, Fermín 155
 García Fontanet, Ángel 187
 García Hernández, Ángel 155
 García Márquez, Gabriel 189
 Gauck, Joachim 62, 70
 Giménez Serrano, Carmen 151
 Girėnas, Stasys 129
 Glauk, Joachim 29
 Głomb, Jacek 105
 Godedo, Manuel 165
 Gomulka, Władysław 83, 93
 Gontarczyk, Piotr 68
 Gonzalez, Felipe 188
 Gorki, Maksim 83
 Gross, Jan Tomasz 65
 Goya, Francisco 169
 Gronkiewicz, Karol 99
 Grybauskaitė, Dalija 148
 Gumkowski, Janusz 46, 52
- Halički, Danijel 130
 Haller, Józef 99
 Havel, Václav 29
 Hedilla, Manuel 157
 Hendrix, Jimmy 95
 Hibner, Władysław 100
 Hitler, Adolf 116, 146, 167, 198
 Hudal, Alois 48
 Hybášková, Jana 28-29, 33-34
- Iglesias, Pablo 155
 Ilves, Toomas Hendrik 138-139, 148
 Iradier, Manuel 166
 Ivan Pavao II. 99
 Izabela Katolička 160
- Jakov I. 156
 Jankowiak, Stanisław 68
 Janukovič, Viktor 134-135, 148-149
 Jasiński, Łukasz 7, 43
 Jazov, Dimitrij 88
 Jeljcin, Boris 135
 Jintao, Hu 140
 Josip I. 153
 Juan Carlos 192-193
 Juščenko, Viktor 130, 133-137, 139-140
- Kaczyński, Jarosław 67, 102
 Kaczyński, Lech 68, 116, 126, 130, 139, 146-147
 Kalniete, Sandra 27-28, 38
 Kamen, Henry 196
 Kamiński, Łukasz 57, 68, 71
 Kaštanov, Sergej 101
 Katarina Velika 129-130
 Kattago, Siobhan 41
 Kelam, Tunne 27-28, 30, 32, 34, 38
 Kieres, Leon 64
 Kiszczałkiewicz, Czesław 93
 Kohl, Helmut 62
 Koizumi, Junichiro 140
 Kolumbo, Kristofor 174, 193, 198
 Komarov, Vladimir 83, 99
 Komorowski, Bronisław 147-149
 Kopernik, Nikola 101
 Kosmowska, Irena 82
 Kowalski, Aleksandar 100
 Krasicki, Janek 78, 100
 Krasicki, Ignacy 100
 Krzaklewski, Marian 60
 Kubilius, Andrius 125-126
 Kučma, Leonid 133
 Kuhne, Helmut 31
 Kulesza, Witold 60
 Kurowski, Stefan 44
 Kurtyka, Januz 65-69, 85
 Kusić, Zvonko 19
 Kwaśniewski, Aleksandar 60, 65, 139-140

- Lampe, Alfred 82
 Landsbergis, Vytautas 27-30, 38
 Lange, Oskar 107
 Lavrov, Sergej 146
 Le Goff, Jacques 168
 Lenjin, Vladimir Iljič 78, 81, 90, 97
 Lewinówna, Zofija 54
 Libionka, Dariusz 68
 Liebjedjeva, Natalija 142
 Lipov, Ivan 101
 Łod, Jan 99
 Lorenzo, Anselmo 166
 Łowczyński, Kazimierz 99
 Lumumba, Patrice 83
 Luxemburg, Rosa 82
 Machado, Antonio 152
 Machcewicz, Paweł 68
 Macierewicz, Antoni 60
 Majka Božja iz Pilara 174
 Marchlewski, Julian 78, 82, 90, 93
 Margall, Francisco Pi y 155, 165-166
 Marszałec, Janusz 68
 Martínez, Miguel Ángel 30
 Marx, Karl 81, 166
 Mazepa, Ivan 130
 Mazowiecki, Tadeusz 61, 107
 Medvedev, Dmitrij 145-146, 149
 Mendez, Diego 171
 Merkel, Angela 146
 Meyer, Stefan 83
 Michnik, Adam 59
 Mickiewicz, Adam 79
 Millán Astray, José 165
 Miller, Leszek 64-65
 Mink, Georges 7, 57
 Moa, Pio 186
 Modrow, Hans 62
 Moësi, Dominique 112
 Mola, Emilio 185
 Molotov, Vjačeslav 30, 39
 Moraza, Mateo 156
 Moscardó, José 165, 169
 Mota, Grzegorz 68
 Musiał, Filip 66, 68
 Mussolini, Benito 153, 166-167
 Neumayer, Laure 6, 21
 Niedziąkowski, Mieczysław 82-83
 Niwiński, Piotr 68
 Norden, Alfred 49
 Nora, Pierre 57
 Nowak, Andrzej 68
 Nowotko, Marcelli 78, 82-83
 Oakeshott, Michael 77
 Obama, Barack 146
 O'Connell, Daniel 193
 Okulicki, Leopold 99
 Olszewski, Jan 60
 Orleanska, Ivana 160
 Paczkowski, Andrzej 6, 8, 60
 Pafilis, Athanios 33
 Pakšas, Rolands 121
 Paleckis, Justas 30-31
 Pallàs, Camil 171
 Pavlov, Ivan Petrovič 83
 Payne, Stanley 186, 190
 Pérez de Guzmán, Alonso (Guzmán el Bueno) 169
 Persak, Krysztof 57, 73
 Petar I. 129
 Petlura, Symon 130
 Picasso, Pablo 169, 175, 195
 Pieracki, Bolesław 80
 Piłsudski, Józef 12, 80, 99, 105
 Pinior, Józef 30-31, 34
 Piotrowski, Stanisław 44
 Plechvičius, Povilas 120
 Plenković, Andrej 19
 Plichowski, Czesław 54
 Polo, Carmen 186
 Pohubicki, Janusz 60
 Popieluszko, Jerzy 99
 Porošenko, Petar 137

- Primo de Rivera, José Antonio 158, 161, 163, 165, 173, 192
 Primo de Rivera, Miguel 153, 163, 169
 Próchnik, Adam 82
 Przewoźnik, Andrzej 65, 96
 Pstrowski, Wincenty 78, 83, 97, 99, 107
 Puškin, Evgenij 83, 99
 Putin, Vladimir 113, 140, 143, 146-147, 149
 Quiepo de Llano, Gonzalo 165
 Rajoy, Mariano 183, 186
 Reagan, Ronald 55
 Redondo, Onésimo 173
 Remek, Vladimir 34
 Renan, Ernest 11
 Ribbentrop, Joachim von 30, 39
 Rina Simón, Cesar 175
 Rodríguez Lozano, Juan 177
 Rokossowski, Konstantin 83
 Romanowski, A. 73
 Rotfeld, Adam Daniel 147-148
 Rouček, Libor 30-31
 Różycki, Bartłomej 7-8, 75
 Rückerl, Adalbert 52
 Rüütel, Arnold 138
 Rydzyk, Tadeusz 101
 Rzepliński, Andrzej 60
 Sakašvili, Georgi 136
 Salmerón, Nicolás 165-166, 181
 Sanjurjo, José 165, 185
 Sarkozy, Nicolas 67
 Sawicka, Hanka 82
 Sawicki, Jerzy 44
 Schröder, Gerhard 140
 Schüle, Erwin 51-52
 Schultz, Martin 30-31
 Scott, Walter 193
 Seneka 169
 Silva, Emilio 178
 Sniečkus, Antanas 121
 Snore, Edvins 142, 145
 Sokolov, Boris 142
 Speer, Albert 171
 Speitkamp, Wilfried 80
 Staljin, Josef 78, 81, 96, 130, 144, 146-148, 158
 Stola, Dariusz 69
 Stopryra, Jan 95
 Stryjek, Tomasz 6-8, 13, 111
 Sv. Izidor 173
 Sv. Jakov 174
 Sv. Jeronim 13
 Sv. Josip radnik 173
 Sv. Teresa Aviljska 160
 Świątkowski, Henryk 46
 Świerczewski, Karol 78, 82-83, 90, 93, 97, 104
 Swoboda, Hannes 30-31
 Szacka, Barbara 76, 79
 Szájer, József 28-30, 33-34
 Szarek, Jarosław 66, 99
 Ščerbycki, Vlodymir 129
 Šuhevič, Roman 136
 Tesla, Nikola 13
 Thalmann, Ernest 83, 98
 Thom, Françoise 142
 Timošenko, Julija 135
 Tökés, László 27-28, 30, 34, 38
 Tomislav, kralj 17
 Torkunov, Anatolij 147-148
 Traba, Robert 63, 75, 92
 Tumarkin, Nina 12
 Tusk, Donald 146-147, 149
 Ulmanis, Guntis 138
 Ulmanis, Kārlis 138
 Ušpaskich, Viktor 121
 Vera, Jaime 166

- Viejo-Rose, Dacía 168
Viķe-Freiberga, Vaira 138, 140
Viktor Emanuel 193
Vilim II. 95
Vinyes, Ricard 178
Vondra, Alexander 29, 32
- Walczak, Stanisław 53
Wałęsa, Lech 139
Waryński, Ludwik 80, 82, 100
Wasilewska, Wanda 82
Weinke, Annette 52
Werth, Nicholas 142
Wertsch, James V. 76
Wiersme, Jan Marinus 30-31, 33
Wildstein, Bronisław 64
Winter, Ulrich 190-191
- Wnuk, Rafal 68
Worcell, Stanisław 100
Wyszyński, Stefan 99
- Yagüe, Juan 165
Yarzábal, Bartomeu Roberto 194
- Zatlgyriers, Valdis 148
Zamorski, Krysztof 67
Zapatero, José 177, 181-183, 186-188
Żaryn, Jan 66, 68
Zawadzki, Aleksandar 100
Zawadzki, Tadeusz 100
Zawistowski, Andrzej 93
Zumalacárregui, Tomás de 166
- Žukov, Georgij 83, 101

GEOGRAFSKO KAZALO

- AAfrika 166, 174
Albacete 178
Albatera 176
Alcocero de Mola 167
Alicante 161
Almeria 179
Andaluzija 194, 196, 198
Aragonija 155-156, 160
Argentina 48
Asturija 195
Auschwitz 124
Austrija 31, 105

Badajoz 179, 184
Balearski otoci 196
Baligrod 97
Barcelona 156, 162, 164, 178-179, 182, 188, 194-195, 197
Baskija 153-154, 156, 167, 175, 194-196
Begoña 157
Belchite 165, 172
Benalup de Sidonia 167
Berlin 51
Białowieża 100
Białystok 84, 95, 102
Bilbao 194
Bonn 46, 52
Borne Sulinowo 93, 108
Bruxelles 40
Bukovina 127
Bukurešt 136
Burgos 167
Bydgoszcz 46, 84

Cáceres 183
Cádiz 153, 198
Campo de la Rata 191
Carabanchel 179
Cordoba 184
Częstochowa 46

Češka 29-31, 40, 59
Dąbrowa Górnica 94
Danska 49
Dolina poginulih 162-164, 171-172, 180, 182-184, 186, 191
Dresden 62
Dublin 193

Edinburgh 193
Ekvatorijalna Gvineja 166
El Ferrol 164, 167, 187, 181
Elblag 101
Elcha 161
Erfurt 62
Estonija 7, 14, 27-28, 111-114, 116-120, 128-130, 132-133, 138, 142-144, 148
Estremadura 195
Europa 7, 14, 21, 24-26, 28, 30, 32-42, 61, 111, 113-114, 117-118, 121, 123, 125-126, 128, 133-134, 136-137, 140, 142-143, 147, 149, 162, 193, 197-198
Europska Unija (EU) 6, 21-22, 24-26, 30, 32-33, 37-39, 40, 42, 135-136, 139, 143
Francuska 28, 31, 45, 49, 146, 156, 161, 166, 169, 191

Galicija (Španjolska) 194-196
Garwolin 88
Gdańsk (polj. Gdańsk) 6-7, 43, 46, 99, 108, 145
Grčka 32, 34, 36
Gruzija 136, 146, 148
Guadalajara 187
Guadarrama 163
Guernica 195

Hrvatska 5, 7-9, 12-15, 19

Iberija 169
Irak 29

- Istočna Galicija (Poljska) 127-128, 130
 Istočni Berlin 46-47, 62
 Italija 45, 48, 157, 165, 167
 Izrael 48
- Jaca 155
 Jedwabne 65
 Jeruzalem 47-48
 Jugoslavija 12
 Južna Gvineja 174
- Kanarski otoci 196
 Kantabrija 195
 Kartagina 179
 Kastilja 156, 196, 198
 Katalonija 153, 156, 194-197
 Katin 79, 89, 147
 Katowice 46
 Kijev 131, 135, 149
 Klaipeda 120
 Kołobrzeg 79
 Kozłówka 93
 Krakov 46, 68, 84, 99
- Latinska Amerika 174
 Latvija 7, 14, 27-28, 111-114, 116-121, 128-130, 132-134, 138, 142, 144, 148-149
 Lavov 129
 Legnica 96, 105
 Leipzig 62
 Lenón 166
 Lenjino 84
 Litva 7, 14, 26-28, 30-31, 111-117, 119-126, 128-130, 132-133, 137-139, 144, 148
 Lublin 46
 Ludwigsburg 43, 51-53, 55
- Łódz 46, 80, 83, 100
 Łomża 65
- Madrid 163-165, 172-173, 178, 181, 183, 187-188, 193, 195, 198
 Mađarska 29, 48
- Maroko 174
 Meksiko 166
 Melilla 178
 Merinales 190
 Mielec 91
 Milejczycame 88
 Miranda del Ebro 176
 Monte Cassino 99, 105
 Montreal 138
 Moskva 104, 136, 139-140, 143, 146-148, 150
- Namibija 29
 Natolin 57
 Navarra 183, 185, 189, 194
 Nizozemska 31
 Numancija 168
 Nürnberg 44, 55
 Njemačka (Savezna Republika Njemačka) 21, 31, 45, 48, 59, 81, 105, 111, 116, 165, 167; SR Njemačka (Zapadna Njemačka) 47-53, 55, 62; DR Njemačka (Istočna Njemačka) 46, 49, 55, 59, 61-62; Njemački Reich 44, 48-49, 51, 102-103, 116-117, 119, 125, 127-128, 137-138, 142, 144, 146, 157, 171, 196; Weimarska Republika 119
- Odesa 130
 Opole 107
- Palmira 90
 Pampeluna 156, 184
 Pariz 21
 Paterna 179
 Pienieżno 89-91, 97-98, 102
 Pieniny 97
 Pirinejski poluotok 151, 168
 Polesija 127
 Poltava 130
 Poljska 7, 12, 14, 30-31, 43-47, 49-55, 57, 59-63, 67, 72-73, 75, 77-85, 88-90, 92-94, 96-97, 99-101, 103, 105-106,

- 108-109, 111-114, 116-117, 120-122, 127, 129-130, 132, 135-137, 139-140, 144-149, 186
- Ponari 124
- Poronin 97
- Portugal 34, 36, 165, 167
- Powązki, groblje 93, 107
- Poznanj (polj. Poznań) 46, 79-80, 106
- Prag 29, 40, 91, 97, 102
- Pribaltik 14, 119-120, 131
- Radom 46
- Riga 133
- Rim 166
- Ruda Śląska 93
- Rumunjska 27-28, 49
- Rusija (Ruska Federacija) 7, 88-91, 98, 105, 109, 111-113, 115-116, 119-120, 123, 126, 129, 133, 135-137, 139-140, 142-150
- Rzeszów 97
- Salamanca 167, 179, 197
- San Leonardo de Yagüe 167
- Santander 164, 187
- Santiago de Compostela 171
- Saragossa 154, 160, 164, 170, 174, 181
- Segovija 156
- Sevilla 188, 190
- Sibir 28, 138
- Siedlce 46
- Sjedinjene Američke Države 55, 136, 138-139, 143, 146
- Slovačka 59
- Ślupsk 108
- Smolensk 68, 147
- Sovjetski Savez (SSSR) 12, 25, 38, 41, 45, 48-49, 66, 79, 84, 88, 90, 99-100, 102-103, 114, 116-117, 119-123, 128,-129, 131, 134, 137-138, 142-147, 149, 157
- Sredozemno more 48
- Staljingrad 83-84
- Strasbourg 141
- Stutthof 51
- Szczecin 95
- Španjolska 8, 12-13, 30-31, 34, 36, 151-161, 163-178, 180-181, 183-198
- Švedska 138
- Talinn 133, 142-143
- Tarnów 46
- Tbilisi 136
- Teruel 179
- Timișoara (Temišvar) 28
- Toledo 169, 172
- Torunj (polj. Toruń) 101, 107
- Ukrajina 7, 13, 59, 111-114, 116, 120, 126-137, 140, 144, 146, 149
- Valencia 156, 164, 179, 181, 187, 194
- Varšava 5, 45-47, 49, 52-53, 55-56, 66, 75, 80-81, 83, 90-91, 93, 96-97, 102, 111, 136, 148, 151
- Vatikan 48, 173
- Velika Britanija 31, 146
- Vigo 179
- Villafranca de Ordica 194
- Vilnius (Vilno) 91, 120, 123-125, 133
- Visla 104
- Vitorija 156, 166
- Volinija 127-128, 130
- Wadowice 79
- Wannsee 47
- Westerplatte 145-146
- Wrocław 46
- Zabrze 97
- Zagreb 5
- Zajednica Nezavisnih Država 148-149
- Zakarpatska Ukrajina 127
- Zamość 45
- Zapadna Bjelorusija 100
- Zaporozje 130

BIBLIOGRAFSKI PODACI O TEKSTOVIMA

Rozliczanie totalitarnej przeszłości: zbrodnie, kolaboracja i symbole przeszłości, red. Andrzej Paczkowski, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2017.

Bartłomiej Różycki, „Symbole przeszłości i pamięć we współczesnej Hiszpanii”, str. 105-186

Rozliczanie totalitarnej przeszłości: instytucje i ulice, red. Andrzej Paczkowski, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2017.

Laure Neumayer, „Włączanie wschodnioeuropejskiej przeszłości do wspólnej narracji”, str. 11-48

Łukasz Jasiński, „Główna Komisja badania Zbrodni Niemieckich/Hitlerowskich w Polsce: narzędzie rozliczeń i propagandy”, str. 49-70

Georges Mink, „Czy istnieje nowa, instytucjonalna odpowiedź na zbrodnie komunizmu?”, str. 71-97

Bartłomiej Różycki, „Dekomunizacja przestrzeni publicznej w Polsce, 1989-2016”, str. 99-157

Tomasz Stryjek, *Ukraina przed końcem historii. Szkice o polityce państwa wobec pamięci*, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk / Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2014 , str. 145-200

srednja europa

ISBN: 978-953-7963-81-1

A standard linear barcode representing the ISBN number.

9 789537 963811

Cijena: 126,00 kn